ББК 67.404
А19

А19 **Гаєцька-Колотило Я.З., Ільків Н.В. Аграрне право України:** Навчальний посібник. — К.: Істина, 2008. — 184 с.

ISBN 978-966-8909-25-2

У навчальному посібнику, підготовленому доцентами Львівського державного університету внутрішніх справ, подаються відповіді на типові питання на іспиті з аграрного права. Книга допоможе швидко підготуватися і успішно скласти іспит з цієї навчальної дисципліни.

Посібник розрахований на студентів, аспірантів та викладачів правознавчих спеціальностей вищих навчальних закладів. Він також буде корисний для широкого загалу читачів, які цікавляться проблемами аграрного законодавства і права України.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

І.В. Апопій *— кандидат юридичних наук, доцент (Львівська комерційна академія);*

І.М. Паньонко *— кандидат юридичних наук, доцент (Львівський державний університет внутрішніх справ).*

ББК 67.404

ISBN 978-966-8909-25-2

© Гаєцька-Колотило Я.З., Ільків Н.В., 2008
© Видавництво "Істина", 2008

ТЕМА 1
АГРАРНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА

1. Поняття та предмет аграрного права
2. Методи правового регулювання в аграрному праві
3. Принципи аграрного права

1. Поняття та предмет аграрного права

Під галуззю права в теорії права прийнято розуміти систему юридичних норм, які регулюють певну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання[1].

Як зазначає С. Алєксєєв, галузі права — найбільш крупні, центральні ланки структури права. Вони охоплюють основні, якісно нові види суспільних відносин, які за своїм глибинним економічним, соціально-політичним змістом вимагають окремого, юридично своєрідного регулювання[2].

Структура права як складне юридичне явище характеризується багаторівневим характером, ієрархічною побудовою тощо. На сьогодні поряд з основними галузі права такими, як цивільне, адміністративне тощо, розрізняють комплексні галузі права як вторинні системи над основними галузями права. Традиційно першою як комплексна галузь права сформувалось сільськогосподарське право. Її правонаступником на сьогодні є галузь аграрного права.

Комплексні галузі права є похідними від відповідної галузі законодавства. Як стверджує С. Алєксєєв, з розвитком законодавства, обумовленого потребами економічних, а також соціально-політичних і інших відносин, приймаються комплексні акти, які зачіпають цілі сфери соціального життя чи їх елементи. В цих випадках формуються комплексні галузі законодавства, в яких об'єднуються за тією чи іншою предметною, тематичною, цільовою ознакою різнорідний правовий матеріал. Причому якщо такого роду компонування юридичного різнорідного ма-

[1] Див.: *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії права та держави. — К., 1994. — С. 95.

[2] Див.: *Алексеев С.С.* Общая теория права: В 2-х т. — Т. 1. — М., 1981. — С. 244.

теріалу проведено не шляхом простого корпоративного його вмищення в одному документі, а шляхом кодифікації і, відповідно, збагачення змісту права, введення у правову матерію нових специфічних системних нормативних узагальнень, то в результаті можуть скластися нові, відносно самостійні правові утворення.

Саме такий шлях у своєму розвитку пройшло сільськогосподарське (аграрне) право. Заінтересованість держави у регулюванні суспільних відносин, які склалися у сфері сільського господарства за участю різноманітних суб'єктів господарювання (не лише колгоспів), зумовила формування системи законодавства у цій сфері, що, в свою чергу, стало підставою формування відповідної галузі права. Проте сьогодні відбувається також і зворотній процес — аграрне право як об'єктивна реальність впливає на законодавство, яким урегульовуються відносини в сфері сільського господарства, в основі якого знаходиться суб'єктивний чинник.

Вперше питання про необхідність становлення сільськогосподарського (аграрного) права як комплексної галузі було поставлено М. Козирем[1]. Його позиція знайшла підтримку серед таких вчених, як Г. Бистров, З. Беляєва, Н. Веденін, М. Палладіна та інших.

Біля витоків формування сільськогосподарського (аграрного) права як комплексної галузі стояли й українські вчені. Серед них Н. Титова, В. Янчук, В. Семчик, О. Погрібний, А. Статівка тощо. Так, Н. Титова вперше на монографічному рівні дослідила теоретичні проблеми становлення сільськогосподарського (аграрного) права через процес формування єдиних комплексних правових інститутів (на прикладі інституту матеріальної відповідальності)[2].

Проте й досі проблема визначення природи аграрного права і його місця в системі права є дискусійною в правовій науці. Наприклад, А. Бобильов[3] пропонує розглядати аграрне право як самостійну галузь права із власними предметом і методом правового регулювання.

[1] Див.: *Козырь М.И.* Советское сельскохозяйственное право: тенденции становления и развития // Советское государство и право. — 1973. — № 6.

[2] Див.: Материальная ответственность работников сельскохозяйственных предприятий: Монография. — М.: Юридическая литература, 1978. — 152 с.

[3] Див.: *Бобылев А.И.* Теоретические проблемы аграрного права // Аграрное и земельное право. — 2004. — № 1. — С. 8—13.

Щоб з'ясувати природу аграрного права, доцільно проаналізувати основні критерії розмежування норм права за галузями права. Предмет правового регулювання, без сумніву, є основним критерієм і опосередковує сукупність однорідних суспільних відносин, які врегульовані правом.

Традиційно предмет аграрного права України розглядають як систему суспільних аграрних відносин, а саме: земельних, трудових, майнових, організаційно-управлінських тощо. Як бачимо, предмет аграрного права навряд чи можна назвати однорідним. Проте у такій комплексній галузі права, як аграрне право, однорідність предмета правового регулювання виявляється у взаємозв'язку кола цих відносин, взаємозалежності та взаємовпливу одних на інших.

Земельні відносини є базовими у структурі аграрних відносин. Проте не всі земельні відносини охоплюються предметом аграрного права України, а лише ті, які пов'язані із використанням земель сільськогосподарського призначення, насамперед як основного засобу виробництва. Використання земель сільськогосподарського призначення здійснюється різноманітними аграрними суб'єктами господарювання — фермерськими господарствами, сільськогосподарськими виробничими кооперативами, особистими селянськими господарствами тощо, на різних правових титулах — на праві власності, на праві оренди тощо.

В сучасних умовах коло земельних аграрних відносин збагатилось у зв'язку із проведенням в Україні земельної та аграрної реформ та пов'язаним із ними процесом паювання сільськогосподарських угідь колективних сільськогосподарських підприємств. Подальший розвиток земельних аграрних відносин здійснюється за рахунок законодавчого закріплення приватизації земель державних та комунальних сільськогосподарських підприємств шляхом визначення земельної частки (паю) працівникам цих підприємств, установ та організацій, працівникам державних та комунальних закладів освіти, культури, охорони здоров'я, розташованих на території відповідної ради, а також пенсіонерам з їх числа (ст. 25 Земельного кодексу (ЗК) України).

Трудові відносини, які належать до предмета аграрного права, мають істотну специфіку. Як зазначає Н. Титова, ці відносини складаються переважно як земельно-трудові або еколого-трудові відносини, оскільки праця тут — органічне використання природних якостей землі у процесі виробничої сільсько-

господарської діяльності[1]. Проте іноді це можуть бути й "відокремлені" земельні або трудові відносини, що має місце тоді, коли йдеться про менш характерні, ніж рослинництво, галузі сільськогосподарської діяльності[2].

Трудові аграрні відносини як правило мають характер членських трудових відносин і регулюються нормами актів переважно локального характеру (наприклад, статутом, правилами внутрішнього трудового розпорядку, положенням про оплату праці тощо, які приймаються вищим органом управління юридичної особи — сільськогосподарської організації). Водночас наймана праця в сільському господарстві застосовується скоріше як виняток, і відносини, пов'язані з її використанням, регулюються трудовим законодавством.

За змістом трудові аграрні відносини можна класифікувати на наступні види:

— у сфері організації праці;
— з дотримання трудової дисципліни;
— у сфері оплати праці;
— у сфері охорони праці тощо.

На особливості трудових аграрних відносин істотно впливає специфіка сільськогосподарської праці, яка характеризується наступними рисами:

— залежність від природно-кліматичних умов;
— сезонний характер виробництва;
— відсутність безперервного у часі трудового виробничого процесу;
— перевищення часу виробництва сільськогосподарської продукції над тривалістю робочого часу;
— наявність нормального виробничого ризику;
— здебільшого колективний характер праці тощо.

Основу аграрних відносин становлять майнові відносини в сфері сільськогосподарської діяльності, які поділяються на внутрішні та зовнішні майнові відносини.

Внутрішні майнові аграрні відносини пов'язані із створенням відповідних суб'єктів аграрного господарювання — зокрема фермерських господарств, формуванням їхніх майнових фондів, можливістю володіти, користуватися та розпоряджатися належним їм майном тощо. Останній різновид майнових відносин може розглядатися і як внутрішні, і як зовнішні майнові відносини. Серед зовнішніх майнових відносин особливо варто виділити договірні відносини (так, аграрною специфікою характеризуються договори контрактації сільськогосподарської продукції, оренди майна (майнових паїв) та земельних ділянок, земельних часток (паїв) тощо); деліктні відносини. При цьому внутрішні майнові аграрні відносини регламентуються нормами аграрного законодавства і належать до предмета аграрного права, зовнішні ж майнові відносини регламентуються нормами переважно цивільного законодавства і, одночасно, включені до предмета цивільного права.

[1] Див.: *Титова Н.И.* Продовольственная проблема: земля, труд (правовые аспекты). — Львов, 1989. — С. 149.

[2] Див.: *Титова Н.І.* Предмет, метод, принципи і система аграрного права / Аграрне право України: Підруч. / За ред. *О.О. Погрібного*. — К.: Істина, 2004. — С. 10—11.

Коло майнових аграрних відносин у процесі проведення радикальних економічних перетворень на селі збагатилось також за рахунок проведення паювання майна колективних сільськогосподарських підприємств із визначенням членам цих підприємств, пенсіонерам з їхнього числа майнових паїв. Останні згідно із чинним законодавством України можуть бути об'єктом різних правочинів, у тому числі і оренди. Проте оптимальний варіант реалізації громадянами України — членами КСП своїх майнових прав — це виділення майнових паїв у натурі і отримання відповідного майна з тим, щоб у подальшому розпорядитися цим майном на власний розсуд.

Предметом аграрного права охоплюються і організаційно-управлінські відносини, які також поділяються на внутрішні та зовнішні. Внутрішні майнові організаційно-управлінські відносини пов'язані із організацією управління всередині сільськогосподарських організацій (структура органів управління, повноваження тощо), зовнішні опосередковують відносини між суб'єктами аграрного господарювання та органами державної влади та місцевого самоврядування.

Нормами аграрного, в тому числі локального, законодавства регламентуються внутрішні організаційно-управлінські відносини. При цьому ці норми мають диспозитивний характер.

Зовнішні організаційно-управлінські відносини одночасно належать і до предмета адміністративного права, їхнє регулювання здійснюється імперативно. Проте із побудовою в Україні цивілізованих ринкових відносин змінюються форми та методи управління в сфері сільськогосподарської діяльності. Водночас зростає роль публічно-правових приписів у контексті державного регулювання сільським господарством, що не виключає управлінського впливу на учасників аграрних відносин.

Н. Титова пропонує розширити предмет аграрного права, включивши до нього також і соціальні аграрні відносини. Ця новелістична пропозиція без сумніву заслуговує на підтримку, в тому числі й з огляду на конституційні положення про те, що людина, її життя та здоров'я, честь та гідність є найвищою соціальною цінністю.

Для комплексних галузей права важливого значення набуває об'єкт правового регулювання, тобто та сфера існування суспільних відносин, яка зумовлює їхню специфіку, і на яку спрямовано інтерес учасників суспільних відносин. Об'єктом аграрного права традиційно вважається сільськогосподарська діяльність. При цьому, як справедливо зазначають Г. Бистров та М. Козир, сучасне аграрне право охоплює дві взаємопов'язані сфери правового регулювання. Одна з них — традиційна галузь аграрних відносин, яка виникає в сфері власне сільськогосподарської діяльності при обробці землі, виробництві продукції рослинництва і тваринництва. Інша галузь відносин, які регулюються аграрним правом, включає в себе також діяльність підсобних підприємств і промислів у сільському господарстві, пов'язану із переробкою сільськогосподарської продукції і виробництвом продовольства[1]. Ця наукова позиція знайшла відображення й у Законі Російської Федерації від 29 грудня 2006 р. "Про розвиток сільського господарства", ст. 4 якого під сільськогосподарським виробництвом розуміє сукупність видів економічної діяльності з вирощування, виробництва і переробки відповідно сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства, в тому числі надання відповідних послуг.

Таке широке тлумачення поняття "сільськогосподарська діяльність" відповідає вимогам сучасної ринкової економіки та інтересам сільськогосподарських товаровиробників.

Чинне законодавство України послідовно не закріплює поняття "сільськогосподарська діяльність", однак при аналізі понять "сільське господарство (сільськогосподарське виробництво)", "сільськогосподарський товаровиробник" та "сільськогосподарське підприємство", які визначено у Законі України від 18 січня 2001 р. "Про стимулювання розвитку сільського

[1] Див.: Аграрное право: Учеб. для вузов / Под ред. *Г.Е. Быстрова, М.И. Козыря.* — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Юристъ, 1998. — С. 8.

господарства на період 2001—2004 років" можна дійти висновку, що український законодавець також достатньо широко інтерпретує поняття "сільськогосподарська діяльність". Крім того, Закон України від 17 липня 1997 р. "Про сільськогосподарську кооперацію" також зумовлює широке тлумачення поняття "сільськогосподарська діяльність", адже видами сільськогосподарських кооперативів є виробничі, змістом діяльності яких є виробництво, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції, та обслуговуючі, серед яких, зокрема, виділяють переробні кооперативи, діяльність яких спрямована на виробництво хлібобулочних, макаронних виробів, овочевих, плодово-ягідних, м'ясних, молочних, рибних продуктів, виробів і напівфабрикатів з льону, коноплі, лісо- і пиломатеріалів тощо. Таким чином, сільськогосподарська діяльність охоплює собою сукупність видів діяльності, пов'язаних із виробництвом кінцевого продукту — продовольства.

Водночас, наказ Міністерства фінансів України від 18 листопада 2005 р. № 790 "Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 30 "Біологічні активи" розглядає сільськогосподарську діяльність занадто вузько. Сільськогосподарська діяльність — процес управління біологічними перетвореннями з метою отримання сільськогосподарської продукції та/або додаткових біологічних активів. Відповідно, біологічний актив — тварина або рослина, яка в процесі біологічних перетворень здатна давати сільськогосподарську продукцію та/або додаткові біологічні активи, а також приносити в інший спосіб економічні вигоди. А біологічні перетворення — процес якісних і кількісних змін біологічних активів.

З метою уніфікації розуміння поняття "сільськогосподарська діяльність" є принципово важливим визначити на рівні закону як нормативно-правового акту вищої юридичної сили це базове поняття. Його законодавче визначення по суті визначить і межі предмета правового регулювання аграрного права, що буде додатковим аргументом на користь цієї галузі права та критерієм відмежування від інших галузей права.

Таким чином, аграрне право як галузь права — це система правових норм, які регулюють аграрні відносини, тобто комплекс взаємопов'язаних земельних, трудових, майнових, організаційно-управлінських, соціальних тощо відносин у сфері сільськогосподарської діяльності.

2. Методи правового регулювання в аграрному праві

Поряд з предметом правового регулювання важливою кваліфікаційною ознакою галузі права вважається метод правового регулювання. Це — специфічний спосіб владного впливу держави на суспільні відносин, здійснюваний за допомогою правових норм та інших юридичних засобів[1].

Методи аграрного права характеризуються наявністю норм-приписів, норм-заборон та норм-дозволів, що свідчить про поєднання публічно-правових та приватно-правових начал у регулюванні суспільних аграрних відносин.

Загалом, враховуючи комплексний характер аграрного права як галузі права, методи аграрного права можна охарактеризувати як поєднання елементів методів тих галузей права, складові яких охоплюються предметом цієї галузі права. Таким чином, при регулюванні майнових аграрних відносин будуть використовуватися методи рівності сторін, диспозитивного впливу тощо; при регулюванні організаційно-управлінських аграрних відносин основними методами будуть методи імперативного впливу, влади-підпорядкування, координації тощо.

Водночас для аграрного права характерний метод локальної правотворчості. Його застосування до регулювання сучасних аграрних відносин зумовлене, значною мірою, істотними прогалинами у законодавстві і об'єктивною потребою врахування специфіки сільськогосподарських відносин конкретними суб'єктами господарювання.

3. Принципи аграрного права

Принципи права — це основні вихідні засади, ідеї, положення, які закріплені в правових нормах і відображають закономірності певної галузі права. Принципи права мають значення особливої ланки структури права, пронизують зміст права на всіх рівнях його побудови, всі елементи правової системи. Особливе значення принципів у структурі права полягає у тому, що вони являють собою основоположні регулятивні елементи структури. Як глибинні елементи вони здатні спрямовувати розвиток і функціонування всієї правової системи, визначати лінії судової і юридичної практики, сприяти усуненню прогалин у праві, скасування застарілих і прийняттю нових юридичних норм[1].

Таким чином, принципи не лише визначають зміст відповідної галузі права, а є тим рушійним саморегулівним елементом, що зумовлює розвиток галузі права.

Для комплексних галузей права принципи права як суб'єктивний фактор, що засвідчує роль держави у регулюванні відповідних суспільних відносин, мають особливе значення. Вони є тією вирішальною класифікаційною ознакою, що дозволяє виокремити відповідну галузь права.

Аграрне право характеризується власними специфічними принципами, які відображають його об'єктивний характер, що відповідає рівню розвитку суспільних відносин в даній сфері.

Загалом, принципи аграрного права — це виражені у нормах права, які регулюють аграрні відносини, основні вихідні засади, ідеї, положення, які визначають зміст цієї галузі права.

Зміст аграрного права, на думку М. Козиря і Г. Бистрова, відображають наступні принципи: а) врахування специфіки і особливостей сільськогосподарського виробництва; б) рівність учасників аграрних правовідносин; в) право добровільного вибору селянами форм трудової та господарської діяльності; г) розширення системи юридичних гарантій для свободи аграрного підприємництва; д) закріплення за державою регулятивних функцій в сфері аграрного підприємництва; е) органічний зв'язок трудової діяльності з природно-кліматичними умовами аграрного підприємництва, екологічна спрямованість цієї діяльності та ін.[2].

Проте найповніше розкрила зміст принципів аграрного права Н. Титова. Автор виділила загальні принципи, які повинні відображатись у законодавстві (в тому числі — й в аграрному):

1) спрямованість на зміцнення юридичних засад правової демократичної держави;

2) спрямованість на гарантування прав людини;

3) відповідність об'єктивним закономірностям сучасного суспільного розвитку, його науковим засадам;

[1] Див.: *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії права та держави. — К., 1994. — С. 95.

[1] Див.: *Алексеев С.С.* Общая теория права: В 2-х т. — Т. 1. — М., 1981. — С. 261—262.

[2] Див.: Аграрное право: Учеб. для вузов / Отв. ред.: *Г.Е. Быстров, М.И. Козырь.* — М., 1999. — С. 18.

4) відповідність усіх нормативно-правових актів Конституції України;

5) врахування ієрархічної послідовності та внутрішньої гармонії нормативно-правових актів;

6) підвищення ролі законів як основних елементів законодавчої системи;

7) кодифіковане й системне правове забезпечення суспільного розвитку (для усунення існуючого спонтанного розвитку законодавства, численних фактів його доповнень та змін і формування стабільного законодавства).

У той же час Н. Титова вказувала на систему спеціальних принципів аграрного права, наявність яких зумовлена особливостями мети та змісту аграрних відносин. При цьому, на її думку, слід враховувати 2 таких фактори:

1) селяни своєю працею створюють життєво необхідні й незамінні блага для всього суспільства: виробляючи сільськогосподарську продукцію, вони вирішують одну з найважливіших суспільних проблем — продовольчу;

2) аграрні відносини безпосередньо або опосередковано пов'язані з процесом сільськогосподарського землевикористання.

Серед принципів аграрного права вченою виділялись наступні:

— пріоритетність сільського господарства в системі всіх інших галузей народного господарства. Основною складовою цього принципу є пріоритетність сільськогосподарського землевикористання серед інших видів користування землею;

— рівність суб'єктів аграрних відносин;

— право добровільного вибору селянами організаційно-правових форм господарства та господарювання;

— тісний органічний взаємозв'язок трудових і земельних відносин;

— стабільна державна підтримка сільськогосподарського товаровиробника. Держава повинна забезпечувати охорону земель сільськогосподарського призначення, створювати соціально-економічні умови життя й праці селянина;

— принцип реальної гарантованості суб'єктивних прав селян як громадян України й як суб'єктів аграрних відносин[1].

[1] Див.: Аграрне право України: Підруч. / За ред. *О.О. Погрібного*. — К.: Істина, 2004. — С. 13—15.

ТЕМА 2
ДЖЕРЕЛА АГРАРНОГО ПРАВА

1. Поняття та особливості джерел аграрного права
2. Класифікація джерел аграрного права
3. Конституція України як джерело аграрного права
4. Закони та підзаконні нормативно-правові акти як джерела аграрного права
5. Локальні нормативно-правові акти як джерела аграрного права

1. Поняття та особливості джерел аграрного права

В теорії права джерела права позначаються іноді терміном "форма права". Остання — це зовнішній вираз, об'єктивація назовні правових норм, що засвідчує їхню державну загальнообов'язковість. Проте, як зазначає С. Алєксєєв, термін "джерело права" має ряд переваг. На його думку, юридичне джерело, взяте у змістовному ракурсі, тобто як носій юридичних норм, і є формою існування права. Крім того, нормативний акт, як форма права, в практичному житті для осіб, які застосовують чи вивчають право, є, так би мовити, і фактичним джерелом[1].

Джерела права є також систематизуючим критерієм формування галузі права. Наявність власних джерел є свідченням існування відповідної галузі права.

Категорія джерел аграрного права характеризується в першу чергу за ознакою нормативно-правового акту як джерела права (враховуючи належність права України до романо-германської правової системи). Нормативно-правовий акт належить до особливого різновиду правових актів. Це — офіційний акт компетентних органів, який виражає волю держави. Нормативно-правовий акт приймається лише правотворчим органом — державним органом або (за уповноваженням держави чи з її санкції) відповідною організацією. Звідси його обов'язковість, офіційність, авторитарність. Джерелом права є лише такий нормативно-правовий акт держави, який містить всезагальні

[1] Див.: *Алексеев С.С.* Общая теория права: В 2-х т. — Т. 2. — М., 1981. — С. 212—213.

абстрактні правила поведінки, адресовані невизначеному колу осіб і розраховані на неодноразове застосування, і є засобом встановлення нових, зміни чи скасування раніше прийнятих норм аграрного права[1].

Аграрне право України характеризується множинністю джерел. Серед них основне місце належить законам як нормативно-правовим актам вищої юридичної сили. Значне місце у регулюванні аграрних відносин належить також підзаконним нормативно-правовим актам відповідних державних органів, органів місцевого самоврядування та сільськогосподарських організацій.

Особливістю джерел аграрного права як комплексної галузі права є наявність у них норм, які одночасно належать і до основної, і до комплексної галузі права. Проте акти основних галузей законодавства, які регулюють аграрні відносини, не належать до складу аграрного законодавства. Аграрне право, до складу якого належать норми інших галузей права, є ширшим, ніж аграрне законодавство, яке складається із нормативно-правових актів однієї галузевої належності.

Водночас на сьогодні не викликає сумніву те, що аграрне право має власні джерела. Особливість тут полягає у механізмі закріплення правових норм у актах аграрного законодавства, які мають комплексний характер й не належать до жодної із основних галузей законодавства. Наприклад, Закон України від 19 червня 2003 р. "Про фермерське господарство" регламентує земельні, майнові, трудові тощо відносини у фермерському господарстві. Звідси норми, які регулюють земельні, майнові та інші відносини, генетично походять від норм земельного, цивільного та інших галузей права, проте вміщені у нормативно-правовому акті, який належить до аграрного законодавства, оскільки покликаний регулювати статус найбільш типового у сфері сільськогосподарської діяльності суб'єкта господарювання.

Таким чином, основною особливістю джерел аграрного права є наявність власних джерел, які містять генетично пов'язані з основними галузями права норми, проте закріплені в актах аграрного законодавства, які мають комплексний характер і відображають специфіку сільськогосподарської діяльності.

[1] Див.: Аграрное право: Учеб. для вузов / Отв. ред.: *Г.Е. Быстров, М.И. Козырь*. — М., 1999. — С. 30.

Комплексні нормативно-правові акти можуть бути спрямовані на уніфікацію правового регулювання в сфері сільського господарства (наприклад, Закон України від 24 червня 2004 р. "Про державну підтримку сільського господарства України") або ж на диференціацію правового регулювання, яка в аграрному праві здійснюється за суб'єктним складом (зокрема, вже згаданий Закон "Про фермерське господарство").

Таким чином, джерела аграрного права — це вираження державної волі в уніфікованих та диференційованих нормативно-правових актах, які приймаються компетентними органами держави, органами місцевого самоврядування та сільськогосподарськими організаціями, їхніми об'єднаннями, і регулюють аграрні відносини в сфері сільськогосподарської діяльності.

2. Класифікація джерел аграрного права

Класифікувати джерела аграрного права можна залежно від юридичної сили нормативно-правових актів, якими регламентуються аграрні відносини:

— закони (це — нормативно-правові акти вищого представницького органу держави або самого народу, які регулюють найбільш важливі суспільні відносини, виражають волю й інтереси більшості населення та втілюють основні права людини й інші загальнолюдські цінності і мають найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів[1]):

а) конституційні (в першу чергу Конституція України);

б) звичайні або поточні (наприклад, закони "Про державну підтримку сільського господарства України", "Про сільськогосподарську кооперацію", Закон України від 15 травня 2003 р. "Про особисте селянське господарство" та ін.);

— підзаконні нормативно-правові акти (це — нормативно-правові акти компетентних органів, що видаються на підставі закону, відповідно до закону і на його виконання):

а) нормативні акти глави держави та вищого органу виконавчої влади (укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України);

[1] Див.: *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії права та держави. — К., 1994. — С. 89.

б) відомчі нормативно-правові акти (накази та інструкції Міністерства аграрної політики, Державного комітету України із земельних ресурсів, Міністерства охорони здоров'я тощо);

в) нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування і виконавчої влади на місцях (рішення, розпорядження);

г) локальні внутрішньогосподарські нормативно-правові акти (статути, угоди, колективні договори).

Окрему групу джерел аграрного права становлять міжнародні договори України. Укладені і належним чином ратифіковані (схвалені, затверджені, санкціоновані) Україною міжнародні договори є невід'ємною частиною законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм цього законодавства. Наприклад, Конвенція МОП № 129 про інспекцію праці в сільському господарстві 1969 року, Міжнародна конвенція про захист рослин 1951 року тощо.

Правове впровадження аграрної реформи в Україні забезпечується, як правило, підзаконними нормативно-правовими актами. Указами Президента України врегульовані відносини у сфері паювання земель і майна КСП, інфраструктури аграрного ринку, соціального розвитку села, захисту національного сільськогосподарського товаровиробника, визначені основні напрями розвитку агропромислового комплексу України.

Значне місце в системі джерел аграрного права займають постанови Кабінету Міністрів України. Серед них важливе значення мають постанови, які регламентують відносини біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією, встановлюють методику грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів, визначення розміру майнового паю члена КСП, передбачають заходи щодо поліпшення насінництва сільськогосподарських культур, підтримку фермерських господарств і особистих підсобних господарств, матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників тощо.

Залежно від юридичної природи джерела аграрного права можна поділити на 2 групи: абсолютні та дуалістичні. До першої групи належать ті нормативно-правові акти, які регулюють виключно аграрні суспільні відносини. Це, зокрема, Закон України від 17 жовтня 1990 р. "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві" (в редакції Закону від 15 травня 1992 р.), Закон "Про сільськогосподарську кооперацію", Указ Президента

України від 6 червня 2000 р. № 767/2000 "Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку" тощо.

Другу групу джерел аграрного права становлять ті нормативно-правові акти, основне призначення яких полягає у регулюванні інших суспільних відносин (земельних, майнових, фінансових, підприємницьких, трудових та ін.). До цієї групи можна віднести ЗК та Цивільний кодекс (ЦК) України тощо. Кількість дуалістичних нормативно-правових актів у структурі джерел аграрного права поступово зменшується. Досить часто абсолютні аграрно-правові акти містять окремі норми, які за юридичною природою є земельно-правовими, цивілістичними тощо. Прикладом можуть слугувати Закон "Про фермерське господарство", Указ Президента України від 3 грудня 1999 р. № 1529/99. "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки" та інші[1].

Традиційно джерела аграрного права за характером правового регулювання поділяють на уніфіковані та диференційовані. Уніфіковані нормативно-правові акти спрямовані на інтеграцію правового регулювання аграрних відносин. Їх, у свою чергу, можна поділити на 2 групи: загально-уніфіковані й спеціально-уніфіковані.

Загально-уніфіковані джерела аграрного права є обов'язковими не лише для аграрних, а й для інших суб'єктів (Закон України від 19 вересня 1991 р. "Про господарські товариства", трудове, екологічне законодавство тощо). Натомість, спеціально-уніфіковані джерела аграрного права поширюють свою чинність лише на відносини у сфері сільськогосподарського виробництва і соціального розвитку села: Закон "Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001—2004 років", Указ Президента України від 20 грудня 2000 р. № 1356/2000 "Про Основні засади розвитку соціальної сфери села" та ін.

До диференційованих джерел аграрного права відносять ті нормативно-правові акти, які розроблялися з урахуванням відмінностей у правовому статусі суб'єктів аграрного підприємництва (закони "Про сільськогосподарську кооперацію", "Про

[1] Див.: *Ващишин М.Я.* Класифікація джерел аграрного права України // http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=100&d=428.

944337

Запорізька обласна бібліотека ім. О. М. Горького

особисте селянське господарство"). У теорії господарського права такого типу нормативно-правові акти називають статусними або компетенційними законами[1].

Крім вертикальної ієрархічної системи (за юридичною силою), джерела аграрного права створюють горизонтальну паритетну систему нормативно-правових актів, які різняться між собою предметом правового регулювання: нормативні акти про державне регулювання сільського господарства (Закон "Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001—2004 років"), про сільськогосподарське землевикористання (глава 5 ЗК, Указ Президента України від 10 листопада 1994 р. № 666/94 "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва"), про соціальний розвиток села (Закон "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві", Указ Президента "Про Основні засади розвитку соціальної сфери села", про виробничо-господарську діяльність сільськогосподарських комерційних організацій (Закон України від 23 грудня 1997 р. "Про безпечність та якість харчових продуктів" (в редакції Закону від 6 вересня 2005 р.), про майнові відносини в сільському господарстві (Закон України від 10 липня 1996 р. "Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі"), про фінанси і кредити (Закон України від 16 березня 2000 р. "Про списання заборгованості та реструктуризацію зі сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) платників податків у зв'язку з реформуванням сільськогосподарських підприємств"), про договірні відносини в системі сільського господарства України (постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 1997 р. № 848 "Про Концепцію розвитку біржового ринку сільськогосподарської продукції").

Як справедливо відзначає М. Ващишин, особливості сільськогосподарського виробництва є тим важливим об'єктивним фактором, що зумовлює відокремлення, спеціальне правове регулювання аграрних суспільних відносин окремою галуззю національної системи законодавства — аграрним законодавством, яке є формою виразу аграрного права[2].

[1] Див.: *Ващишин М.Я.* Класифікація джерел аграрного права України // http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=100&d=428.

[2] Див.: Там само.

3. Конституція України як джерело аграрного права

Конституція — особливий інститут правової системи держави, якому належить правове верховенство стосовно всіх її актів. Це не просто закон, а основний закон країни. Конституція оформляє національну систему права, об'єднує чинне законодавство, визначає основи законності і правопорядку в країні[1].

Як зазначає Н. Титова, Конституція — не лише Основний Закон України, а і закон якісно нового змісту та спрямування. Її не можна порівнювати з конституціями, які діяли в УРСР, оскільки йдеться про радикально нові підходи та оцінки соціальних явищ. Теоретично (формально-юридично) норми Конституції концептуально просякнуто гуманістичним та пріоритетним ставленням до людини як найвищої соціальної цінності[2].

Відповідно до ст. 8 Конституції вона має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй. Таким чином, і аграрне законодавство України повинно розвиватись у загальному гуманістичному соціальному напрямі, визначеному Конституцією. У аграрному законодавстві України повинні деталізуватись, конкретизуватись та адаптуватись норми, які закріплюють права та свободи людини, до соціального статусу селян. Одним із основних завдань аграрного законодавства, насамперед, у формі актів вищої юридичної сили, є визначення місця і ролі селян, створених ними організаційно-правових форм господарювання на землях сільськогосподарського призначення в системі ринкових механізмів розвитку економіки країни.

Конституція не містить спеціальних норм щодо регулювання аграрних відносин. Хоча пріоритетність сільського господарства серед інших галузей економіки країни, всебічна державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників повинні стати конституційними принципами.

[1] Див.: Конституційне право України / За ред. *В.Ф. Погорілка*: Вид 3. — К.: Наукова думка, 2002. — С. 89.

[2] Див.: *Титова Н.І.* Конституційні засади земельних прав громадян України // Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: Науково-навч. посіб. — Львів: ПАІС, 2005. — С. 76.

Враховуючи той факт, що в структурі аграрних відносин базове місце займають земельні відносини, і що набуття прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення є правовстановлювальним фактом для здійснення сільськогосподарської діяльності, для розвитку аграрних відносин та законодавства, яке регламентує ці відносини, важливе значення мають ті норми Конституції, які визначають основи земельного ладу в Україні. Зокрема, це норми ст.ст. 13, 14 Конституції.

Стаття 13 Конституції визнає землі, інші природні ресурси об'єктами права власності Українського народу. І хоч ця норма має більшою мірою політичний, аніж юридичний характер, як зазначає Н. Титова, її можна розглядати і як закріплення природно-економічної бази народовладдя та державної самостійності України[1]. Конституційна норма про те, що власність зобов'язує та не може використовуватись на шкоду людині і суспільству (ч. 3 ст. 13), непрямо підкреслює основний принцип природокористування — принцип раціонального та ефективного використання земель та інших природних ресурсів. Власник цих об'єктів зобов'язаний у такий спосіб і такими методами використовувати належні йому землі та інші природні ресурси, щоб не погіршувати їхні природні властивості і в такий спосіб не завдавати шкоди навколишньому природному середовищу, а також життю та здоров'ю інших людей. Крім того, саме ця норма надає праву власності на землі та інші природні ресурси соціального відтінку, адже межами здійснення права власності на природні ресурси є інтереси інших людей та суспільства.

Виняткове значення для розвитку аграрних відносин має ст. 14 Конституції, яка визнає землі основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Н. Титова переконана, що в даному випадку йдеться про унікальний і пріоритетний об'єкт правових відносин, яким є, насамперед, землі сільськогосподарського призначення. Саме сільськогосподарські землі, зокрема неоціненні ґрунти, уособлюють основне національне багатство України. Вони як основний засіб виробництва у цій сфері виконують життєзабезпечувальну функцію для всього суспільства, забезпечують продовольчу безпеку держави[2].

[1] Див.: *Титова Н.І.* Конституційні засади земельних прав громадян України / Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: Науково-навч. посіб. — С. 76.

[2] Див.: *Титова Н.І.* Вказ. праця. — С. 77.

Держава гарантує право власності на землі. Згідно із Конституцією право власності на землю набувається та реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону (ст. 14). По-перше, тут наголошується на вимозі законного одержання земель; по-друге, норма розрізняє поняття "набуття" земель та "реалізація" суб'єктами їх земельних прав, що відповідає процесуально-правовому порядку землекористування; по-третє, визначаються види суб'єктів власності на землі[1].

Оскільки право власності на землю набувається та реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону, земельні права громадян України здійснюються, виходячи з конституційних засад, безпосередньо на підставі ЗК (який є основним земельним законом України) та інших законів (а не підзаконних актів). На жаль, земельна реформа в Україні в частині реструктуризації колективних сільськогосподарських підприємств та розпаювання земель сільськогосподарського призначення пройшла переважно на основі указів Президента, а не законів[2].

Норми ст. 41 Конституції гарантують кожному право володіти користуватися та розпоряджатися своєю власністю. Крім того, ця конституційна норма гарантує право приватної власності, яке набувається в порядку, визначеному законом.

Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону (ч. 3 ст. 41 Конституції).

Однак, разом з тим право приватної власності на землю не є абсолютним. У ч. 7 ст. 41 Конституції встановлені обмеження щодо використання власності: використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі. Очевидно, що найбільшою мірою такі обмеження стосуються власників та орендарів земельних ділянок, в тому числі земельних ділянок сільськогосподарського призначення.

[1] Див.: *Титова Н.І.* Конституційні засади земельних прав громадян України / Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: Науково-навч. посіб. — С. 78.

[2] Див.: Там само.

Стаття 42 Конституції гарантує кожному право на здійснення підприємницької діяльності, в тому числі й у сфері сільськогосподарського виробництва.

Згідно зі ст. 42 Господарського кодексу (ГК) України підприємництвом визнається самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Підприємницьку діяльність у сільському господарстві можна вважати окремим, самостійним видом підприємництва, визначальною ознакою якого є використання земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва. Право та аграрне підприємництво тісно пов'язані із правом на землю, що, в свою чергу, зумовлює значний вплив природно-кліматичних факторів на підприємницьку діяльність у аграрному секторі економіки. У зв'язку з цим доцільно, як зазначає Н. Титова, у ГК окремо врегулювати особливий вид підприємницької діяльності — аграрне підприємництво, передбачивши для нього сприятливий пільговий режим (в оподаткуванні, кредитуванні, страхуванні, ринковій інфраструктурі, механізмі легалізації та банкрутства). Для цього не потрібно кардинально змінювати систему законодавства, оскільки сучасна державна політика спрямована на підтримку сільськогосподарських товаровиробників і деякі законодавчі кроки в цьому напрямку вже зроблені[1].

Статтею 43 Конституції гарантовано право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку особа вільно обирає або на яку вільно погоджується. При цьому особа може працювати на умовах найму за трудовим договором або ж самостійно забезпечувати себе роботою як аграрний підприємець.

Праця у сільському господарстві виступає не в чистому вигляді, а в тісному взаємозв'язку трудових відносин із земельними. Специфіка трудових відносин членів фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів, тобто працюючих власників, вимагає додаткового до трудового законодавства локального правового регулювання їх праці, джерелом якого є статут, правила внутрішнього розпорядку.

[1] Див.: *Титова Н.І.* Конституційні засади земельних прав громадян України / Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: Науково-навч. посіб. — Львів: ПАІС, 2005. — С. 79—80.

Правове регулювання трудових відносин найманих працівників забезпечується трудовим законодавством з урахуванням особливостей сільськогосподарської праці, пов'язаної із землевикористанням, на яку значний вплив мають природно-кліматичні фактори, сезонний характер і підвищений ризик сільськогосподарського виробництва[1].

Конституція гарантує також кожному право на безпечне для життя і здоров'я довкілля і на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Реалізація цього права можлива через здійснення права на вільний доступ до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також права на її поширення, які також гарантуються ст. 50 Конституції.

При відшкодуванні шкоди, заподіяної порушенням права на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне середовище, застосовуються цивільно-правові норми. Статтею 69 Закону України від 25 червня 1991 р. "Про охорону навколишнього природного середовища" передбачено певні особливості застосування цивільно-правової відповідальності. Так, шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації, як правило, в повному обсязі без застосування норм зниження розміру стягнення та незалежно від збору за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів.

Власники земельних ділянок і землекористувачі вправі вимагати відшкодування не тільки прямої шкоди, заподіяної забрудненням довкілля, але й неотриманих доходів. Водночас самі вони повинні відповідати за якісний стан ґрунтів та виробленої на них продукції.

Судовий захист прав і свобод людини і громадянина гарантований ст. 55 Конституції. Кожному гарантується право оскаржувати у суді рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Тим самим створено реальний механізм відповідальності держави перед людиною за свою діяльність, здійснення нею обов'язку утвердження і забезпечення прав і свобод людини[1].

[1] Див.: *Титова Н.И.* Продовольственная проблема: земля, труд (правовые аспекты). — Львов, 1989. — С. 81—127.

Судовий розгляд найбільш ефективно, повно і всебічно забезпечує реалізацію встановлених законом чи договором прав громадян.

4. Закони та підзаконні нормативно-правові акти як джерела аграрного права

Закон — це нормативно-правовий акт вищого представницького органу держави або самого народу, який регулює найбільш важливі суспільні відносини, виражає волю й інтереси більшості населення та втілює основні права людини й інші загальнолюдські цінності і має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів.

Стаття 92 Конституції визначає перелік найважливіших суспільних відносин, які повинні регламентуватись виключно законами України. Зокрема, це: засади використання природних ресурсів (п. 5 ч. 1); правовий режим власності (п. 7 ч. 1); правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання (п. 8 ч. 1); основи національної безпеки (п. 17 ч. 1) тощо. Аграрні відносини, які хоч безпосередньо не названі у ст. 92 Конституції, є важливими суспільними відносинами, адже пов'язані із використанням земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва, провадженням на цих землях підприємницької діяльності, завдання якої — вирощування сільськогосподарської продукції і в такий спосіб забезпечення продовольчої безпеки держави як невід'ємної складової національної безпеки. Відтак, роль законів у регулюванні аграрних відносин повинна бути істотною і відображати тенденції формування України як правової держави.

Останніми роками ситуація із регулюванням аграрних відносин у формі нормативно-правових актів вищої юридичної сили значно покращилась. Зокрема, прийнято один із базових законів у цій сфері — Закон "Про державну підтримку сільського господарства України". Цей Закон є уніфікованим, консолідованим нормативно-правовим актом і покликаний визначити основи державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій, страховій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення.

[1] Див.: Коментар до Конституції України. — К., 1996. — С. 139.

Важливо, що правове становище основних сільськогосподарських товаровиробників також регламентовано спеціальними законами України, зокрема законами "Про фермерське господарство", "Про сільськогосподарську кооперацію" тощо.

В системі джерел аграрного права — законів України — особливе місце відведено кодифікованим нормативно-правовим актам, які мають загально-уніфікований характер (ЗК, ЦК, ГК). Однак зазначені нормативно-правові акти лише регулюють окремі аспекти аграрних відносин, водночас як специфіка цих відносин вимагає самостійного правового регулювання, бажано у формі кодифікованого акта, наприклад, Аграрного кодексу, як це зроблено, зокрема, у Франції.

На жаль, відсутність такого галузевого кодифікованого аграрно-правового акта є однією з причин, що обумовлюють сучасні проблеми правового регулювання аграрних відносин в Україні. Суперечливість, неповнота, недосконалість і динамізм аграрного законодавства вимагають прийняття єдиного, внутрішньо узгодженого нормативно-правового акта, що забезпечить найбільш повне й системне регулювання аграрних суспільних відносин.

Представниками науки аграрного права України запропоновано провести кодифікацію аграрного законодавства у формі: Основ аграрного законодавства (Н. Титова), Аграрного кодексу (В. Янчук), Закону про агропромисловий комплекс (А. Бейкун).

На наш погляд, найперспективнішими є прийняття Основ аграрного законодавства або ж Аграрного кодексу. Проте ці кодифіковані акти мають певні особливості. В Україні є практика прийняття Основ законодавства, наприклад, Основ законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р., Основ законодавства України про культуру від 14 лютого 1992 р. тощо. Проте практика прийняття Основ законодавства свідчить про доцільність їх прийняття на початковому етапі становлення законодавства у тій чи іншій сфері з метою встановлення базових засад відповідної галузі законодавства для уникнення у подальшому колізій, суперечностей тощо при прийнятті відповідних нормативно-правових актів у певній сфері, оскільки їх зміст не повинен суперечити визначеним в Основах базовим принципам.

Водночас кодекс доцільно приймати, коли нормативно-правовий матеріал є численним, однак неузгодженим, непослідовним, неоднозначним тощо. Відтак, виникає необхідність його систематизації у формі кодифікації (це такий спосіб систематизації законодавства, який полягає у змістовній переробці й погодженні певної, пов'язаної спільним предметом регулювання, групи юридичних норм та об'єднанні їх в єдиному нормативно-правовому акті[1]), результатом якої повинно стати єдиного кодифікованого акта — кодексу.

Підзаконні нормативно-правові акти — це такі правові акти, які приймаються на підставі закону, відповідно до закону, на виконання закону.

Роль підзаконних нормативно-правових актів у процесі реформування аграрного сектора економіки України була надзвичайно великою. Фактично земельна реформа була започаткована постановою Верховної Ради УРСР від 18 грудня 1990 р. № 563-XII "Про земельну реформу". Приватизаційні процеси у сільському господарстві України також регулювались підзаконними нормативно-правовими актами — указами Президента України "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва"; від 8 серпня 1995 р. № 720/95 "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям"; "Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки"; від 29 січня 2001 р. № 62/2001 "Про заходи щодо забезпечення захисту майнових прав селян у процесі реформування аграрного сектора економіки" та іншими.

Підзаконні нормативно-правові акти в сфері регулювання аграрних відносин характеризуються множинністю і класифікуються залежно від юридичної сили цих актів. В системі підзаконних нормативно-правових актів пріоритетне місце займають нормативно-правові акти глави держави — укази Президента України. Їхня виняткова роль у регулюванні аграрних відносин пов'язана також із встановленням п. 4 Перехідних положень Конституції повноважень Президента України протягом 3 років після набуття чинності Конституцією видавати

[1] Див.: *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії права та держави. — К., 1994. — С. 98.

схвалені Кабінетом Міністрів України і скріплені підписом Прем'єр-міністра України укази з економічних питань, не врегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до Верховної Ради України в порядку, встановленому ст. 93 Конституції. У такий спосіб було прийнято укази Президента України від 23 квітня 1997 р. № 367/97 "Про оренду землі" та від 18 червня 1998 р. № 652/98 "Про фіксований сільськогосподарський податок" тощо.

В порядку зменшення юридичної сили нормативно-правових актів, які регламентують аграрні відносини, останні класифікуються на:

— нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України — постанови — наприклад, від 17 листопада 1995 р. № 916 "Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку"; від 21 лютого 2007 р. № 256 "Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва"; від 19 березня 2008 р. № 204 "Про порядок використання у 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для проведення державних виставкових заходів у сфері агропромислового комплексу", та ін.

Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України спрямовані переважно на реалізацію законів України, водночас ними можуть вирішуватися питання стратегічного розвитку аграрного сектора економіки. Так, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2005 р. № 536-р схвалено Концепцію Комплексної програми підтримки розвитку українського села на 2006—2010 роки.

Згідно із ст. 117 Конституції Кабінет Міністрів в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання;

— нормативно-правові акти міністерств та інших центральних органів виконавчої влади — накази, розпорядження, інструкції тощо; у юридичній літературі відзначається, що вони є найменш організованою частиною ієрархічної структури законодавства.

Відомчий акт — підзаконний нормативний акт (інструкція, нормативний наказ та ін.), що видається в межах компетенції того чи іншого органу виконавчої влади (міністерства, комітету, відомства), який містить вторинні (похідні) норми, що розкривають і конкретизують первинні норми, приймаються на їх підставі, спрямовані на їх виконання.

Відомчі акти (акти конкретних міністерств, комітетів, фондів та ін.) мають внутрішнє, внутрішньовідомче юридичне значення:

1) видаються з питань, віднесених виключно до їх відання;

2) поширюються на осіб, які знаходяться у сфері їхнього відання, тобто в системі управлінської, службової та дисциплінарної підлеглості лише цих відомств. Водночас акти деяких відомств в силу їх статусу і делегованих їм прав можуть набувати загального, міжвідомчого значення.

Відомчі нормативні акти набирають чинності через 10 днів після їх державної реєстрації (внесення до Державного реєстру), яка здійснюється Міністерством юстиції України, якщо в них не передбачений пізнішій строк, але не раніше їх офіційного дня обнародування.

До державної реєстрації не рекомендуються акти нормативно-технічного характеру (державні стандарти, будівельні норми і правила, тарифно-кваліфікаційні довідники, форми звітності тощо).

Як правило, відомчі акти видаються у випадках, коли в межах сфери відання міністерства, комітету, відомства нечітко, лише у загальних рисах визначені права і обов'язки суб'єктів; або прямо доручено законом (указом, постановою, розпорядженням) видати акт для конкретизації норми закону.

Переваги відомчих актів полягають у мобільності, швидкості інформування адресатів виконання і оперативності організації виконання тощо.

Слід зважити на те, що серед відомчих актів є багато ненормативних, індивідуальних управлінських актів, які містять індивідуальні розпорядження і вичерпують себе одноразовим застосуванням (наприклад, призначення на посаду, виділення бюджетних коштів). Індивідуальні відомчі акти, як правило, іменуються розпорядженнями, наказами, тоді як відомчі нормативні акти називаються інструкціями, статутами. Не слід їх ототожнювати. Накази і розпорядження міністерств, відомств, які мають разове значення, не містять нормативних розпоряджень, тому підзаконними нормативно-правовими актами вони не є, а, отже, не є джерелами права.

У сфері аграрного законодавства діє чимало відомчих нормативно-правових актів. Проте необхідність подальшого зміцнення принципу законності у сфері нормотворчості вимагає підвищення рівня організації відомчих нормативно-правових актів. У зв'язку із цим доцільно було б забезпечити узгодженість

нормативно-правових актів вищих органів влади, з одного боку, і відомчих актів, з іншого. Відповідно, Міністерство аграрної політики України видало наказ від 22 серпня 2007 р. № 615 "Про приведення нормативно-правових актів у відповідність із Законом України "Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності".

Для впорядкування видання міністерствами, іншими органами виконавчої влади нормативних актів щодо забезпечення охорони прав, свобод і законних інтересів громадян, підприємств, установ та організацій в Україні з 1 січня 1993 р. було запроваджено державну реєстрацію Міністерством юстиції відомчих нормативних актів. Відповідно до Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої влади, органів господарського управління та контролю, що зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян або мають міжвідомчий характер, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 731, на державну реєстрацію подаються акти, що містять правові норми (правила поведінки), розраховані на невизначене коло осіб, підприємств, установ, організацій і неодноразове застосування, незалежно від строку їхньої дії (постійні чи обмежені певним часом) та характеру відомостей, які в них містяться, у тому числі з грифами "Для службового користування", "Не для друку", "Таємно" та іншими, а також прийняті в порядку експерименту.

Міністерство юстиції України наказом від 12 квітня 2005 р. № 34/5 затвердило Порядок подання нормативно-правових актів на державну реєстрацію до Міністерства юстиції України та проведення їх державної реєстрації. Порядок встановлює процедуру підготовки та подання до Міністерства юстиції України нормативно-правових актів Національного банку України, міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, органів господарського управління та контролю, інших органів.

В системі відомчих нормативно-правових актів, які регулюють аграрні відносини, переважають нормативно-правові акти Міністерства аграрної політики України, яке є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань забезпечення реалізації державної аграрної політики, продовольчої безпеки держави, державного управління у сфері сільського господарства, садівництва, виноградарства, харчової і переробної промисловості та комплексного розвитку сільських територій. Наприклад, Міністерством аграрної політики України були видані накази від 10 березня 2004 р. № 73 "Про затвердження Порядку

проведення конкурсу щодо визначення переліку підприємств агропромислового комплексу для надання фінансової підтримки через механізм здешевлення коротко- і довгострокових кредитів"; від 25 серпня 2005 р. № 425 "Про затвердження Порядку визначення на конкурсних засадах переліку сільськогосподарської і переробної техніки, закупівля якої фінансується за рахунок коштів державного бюджету"; від 30 березня 2007 р. № 229 "Про затвердження Порядку та умов проведення конкурсу для надання фінансової підтримки фермерським господарствам на поворотній основі"; від 19 грудня 2006 р. № 100 "Про затвердження Ветеринарно-санітарних вимог утримання птиці в особистих селянських господарствах" тощо;

— нормативно-правові акти державних адміністрацій — розпорядження голови адміністрації, накази керівників відділів і управлінь. Відповідно до ст. 6 Закону України від 9 квітня 1999 р. "Про місцеві державні адміністрації" голова місцевої державної адміністрації в межах своїх повноважень видає розпорядження, а керівники управлінь, відділів та інших структурних підрозділів — накази.

Розпорядження голів місцевих державних адміністрацій, прийняті в межах їх компетенції, є обов'язковими для виконання на відповідній території всіма органами, підприємствами, установами та організаціями, посадовими особами та громадянами.

Згідно зі ст.ст. 13, 14 Закону "Про місцеві державні адміністрації" до відання місцевих державних адміністрацій у межах і формах, визначених Конституцією і законами України, належить вирішення, зокрема, таких питань:

1) соціально-економічного розвитку відповідних територій;

2) управління майном, приватизації та підприємництва;

3) бюджету, фінансів та обліку;

4) промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту і зв'язку.

Місцеві державні адміністрації вирішують й інші питання, віднесені законами до їх повноважень. Місцеві державні адміністрації здійснюють повноваження органів місцевого самоврядування, делеговані їм відповідними радами. Кабінет Міністрів України в межах, визначених законами України, може передавати місцевим державним адміністраціям окремі повноваження органів виконавчої влади вищого рівня.

Відповідно до ст. 43 Закону "Про місцеві державні адміністрації" акти місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції України, законам України, рішенням Конституційного

Суду України, актам Президента України та Кабінету Міністрів України або інтересам територіальних громад чи окремих громадян, можуть бути оскаржені до органу виконавчої влади вищого рівня або до суду;

— нормативно-правові акти органів місцевого самоврядування — рішення відповідної ради, розпорядження сільського, селищного, міського голови, рішення виконавчого комітету відповідної ради. Нормативно-правові акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування відповідно до ст. 144 Конституції є обов'язковими до виконання на відповідній території. Згідно із Законом України від 21 травня 1997 р. "Про місцеве самоврядування в Україні" ради в межах своїх повноважень приймають нормативні (є джерелами права) та інші акти у формі рішень. Рішення ради приймається на її пленарному засіданні після обговорення більшістю депутатів від загального складу ради, крім випадків, передбачених Законом. Виконавчий комітет сільської, селищної, міської, районної у місті (у разі її створення) ради в межах своїх повноважень приймає рішення. Рішення виконавчого комітету приймаються на його засіданні більшістю голосів від загального складу виконавчого комітету і підписуються сільським, селищним, міським головою, головою районної у місті ради. Сільський, селищний, міський голова, голова районної у місті, районної, обласної ради в межах своїх повноважень видає розпорядження (ст. 59 Закону).

До виключної компетенції сільських, селищних, міських рад Законом "Про місцеве самоврядування в Україні" віднесено, зокрема:

— вирішення відповідно до закону питань регулювання земельних відносин;

— затвердження відповідно до закону ставок земельного податку, розмірів плати за користування природними ресурсами, що є у власності відповідних територіальних громад (ст. 26 Закону), тощо.

На сьогодні одним із пріоритетних видів правового регулювання аграрних відносин є локальне регулювання. Локальні нормативно-правові акти, зокрема, статути кооперативних та інших організацій, прийняті вищими органами управління цих організацій, покликані усувати прогалини у законодавчому регулюванні внутрішніх відносин різноманітних аграрних суб'єктів.

5. Локальні нормативно-правові акти як джерела аграрного права

Сучасні аграрні перетворення в Україні відкрили нові можливості для підвищення ролі і значення локальних, насамперед внутрішньогосподарських, нормативних актів.

Однак локальні нормативно-правові акти необхідно відрізняти від локальних індивідуальних актів, які містять індивідуальні приписи, стосуються конкретних осіб і вичерпуються, як правило, разовим застосуванням. Індивідуальні акти відіграють роль юридичних фактів, на підставі яких виникають, змінюються, припиняються відповідні правовідносини.

Внутрішньогосподарські локальні нормативно-правові акти — це нормативно-правові акти, як приймаються різноманітними організаціями для регулювання своїх внутрішніх питань і поширюються на членів цієї організації (обмежене коло осіб).

Локальні нормативно-правові акти приймаються у достатньо широких сферах суспільного життя (статути, положення тощо). Вони належать до категорії підзаконних джерел права, які стоять на нижчому рівні правового регулювання. Вони мають обмежену сферу дії і не повинні суперечити законам та іншим підзаконним нормативно-правовим актам.

Норми локальних нормативно-правових актів мають конкретизуючий, деталізуючий характер. У результаті цього формується цілісна система регулювання, в даному випадку аграрних, відносин, в яких загальні принципи і норми конкретизуються і деталізуються локальними нормами і механізмами, які забезпечують реалізацію загальних принципів і норм на рівні конкретного суб'єкта аграрного господарювання. Держава не встановлює спеціальної поведінки для суб'єкта господарювання, а лише формує правила, встановлює межі цієї поведінки. В даному випадку проблема полягає не в самому визначенні меж застосування локальних норм, а у встановленні і забезпеченні принципів, у результаті чого локальне правове регулювання не повинно суперечити, викривляти, підміняти, тим більше скасовувати чинне законодавство.

Локальна нормотворчість має особливість: за своїм змістом вона поширюється лише на певних ділянках суспільних відносин. Маючи конкретизуючу властивість, вона компенсує недосконалість законодавства.

Однак реалії сучасного стану правотворення в Україні вимагають дещо ширшого розуміння юридичної природи локальних

нормативних правових актів як актів, які мають лише конкретизуючий чи деталізуючий характер. Іншими словами, локальні нормативно-правові акти можуть містити первинні, а не конкретизуючі норми з метою усунення прогалин у законодавчому регулюванні важливих суспільних відносин. Наприклад, земельні відносини у сільськогосподарському кооперативі є базовими, визначальними, однак ст. 22 Закону "Про сільськогосподарську кооперацію", яка покликана урегулювати земельні відносини в кооперативі, містить відсильну норму до ЗК та законів України. ЗК, визначивши правовий режим земель фермерського господарства, особистого селянського господарства тощо, не згадує про таких суб'єктів сільськогосподарського землевикористання, як сільськогосподарські кооперативи. Проте специфіка земельних відносин в кооперативі є істотною і не може обмежуватися лише регулюванням у ЗК земельних відносин за участю юридичних осіб, статус яких мають і кооперативи. Тому, насамперед, у статуті відповідного сільськогосподарського кооперативу ці відносини повинні бути урегульовані, незважаючи на те, що це будуть первинні, а не конкретизуючі чи деталізуючі норми. Однак така практика локального правотворення допустима лише у перехідний період. Надалі необхідно виходити із підзаконної природи нормативно-правових актів як таких, що приймаються на підставі закону, відповідно до закону і на виконання закону.

Прикладами локальних нормативно-правових актів, якими регулюються внутрішні аграрні відносини, є правила внутрішнього розпорядку, положення про оплату праці (в сфері трудових відносин); порядок обміну земельними частками (паями) (в сфері земельних відносин); порядок формування майна суб'єкта аграрного господарювання (в сфері майнових відносин) та ін.

Проте серед усіх локальних нормативно-правових актів найважливіше значення має статут конкретного суб'єкта аграрного господарювання. Як головний внутрішньогосподарський локальний нормативно-правовий акт статут є базою для розвитку всієї системи локальних нормативно-правових актів, які регулюють аграрні відносини.

ТЕМА 3
СУБ'ЄКТИ АГРАРНИХ ПРАВОВІДНОСИН

1. Поняття та особливості суб'єктів аграрних правовідносин
2. Класифікація суб'єктів аграрних правовідносин

1. Поняття та особливості суб'єктів аграрних правовідносин

Суб'єкт правовідносин — це правоздатний суб'єкт суспільного життя, який є носієм юридичних прав та обов'язків. Юридичною передумовою набуття учасником суспільного життя статусу суб'єкта правовідносин є наявність у нього принаймні правоздатності, а щодо певних правовідносин — ще й дієздатності[1].

Суб'єкти аграрних правовідносин наділені загальною правоздатністю, що відповідає загальнодозвільному принципу — дозволено все, що прямо не заборонено законом. На практиці це означає, що суб'єкт аграрних правовідносин має право займатися будь-якими видами діяльності, що не заборонені законом.

Водночас для суб'єктів аграрних правовідносин важливе значення має й спеціальна правоздатність. Остання відповідає спеціальнодозвільному принципу — дозволено те, що передбачено законом. Практично до терміна "спеціальна правоздатність" можна підібрати синонімічний термін "основний вид діяльності". Тобто спеціальна правоздатність підкреслює, чим саме переважно займається чи повинен займатися суб'єкт господарювання, якими саме видами діяльності.

Проявом спеціальної правоздатності суб'єктів аграрних правовідносин є статус сільськогосподарського товаровиробника. Поняття "сільськогосподарський товаровиробник" вперше у чинному законодавстві України визначено у ст. 1 Закону "Про сільськогосподарську кооперацію". Це — фізична або

[1] Див.: *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії права та держави. — К., 1994. — С. 128.

юридична особа незалежно від форми власності та господарювання, в якої валовий дохід, отриманий від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки, за наявності сільськогосподарських угідь (ріллі, сіножатей, пасовищ і багаторічних насаджень тощо) та/або поголів'я сільськогосподарських тварин у власності, користуванні, в тому числі й на умовах оренди, за попередній звітний (податковий) рік перевищує 75% загальної суми валового доходу.

Поняття "сільськогосподарський товаровиробник" є уніфікованим узагальнюючим поняттям. Відтак, логічно було б, якби воно містилось в уніфікованому нормативно-правовому акті, у якому б визначалось у загальних рисах правове становище різноманітних суб'єктів господарювання незалежно від їхньої організаційно-правової форми, а також фізичних осіб—підприємців, які підпадають під визначення сільськогосподарських товаровиробників. Закріплення цього поняття у диференційованому нормативно-правовому акті, яким є Закон "Про сільськогосподарську кооперацію", дає підстави для висновку про можливість використання цього терміна лише для цілей, передбачених цим Законом.

Певні недоліки притаманні й змісту цього поняття. Так, буквально цей термін означає "виробник товару". Отже, прив'язку необхідно було б робити до виробництва, а не до реалізації сільськогосподарської продукції, що є об'єктивним критерієм надання статусу сільськогосподарського товаровиробника. Адже при створенні в установчих документах будь-якого суб'єкта аграрного підприємництва декларуються основні види діяльності. Зазначення як основного виду діяльності ведення товарного сільськогосподарського виробництва вже є підставою до зарахування цього суб'єкта господарювання до сільськогосподарських товаровиробників. Ні в кого не виникатиме сумнівів, що новостворене фермерське господарство буде займатися чимось іншим, аніж виробництвом з метою продажу сільськогосподарської продукції. Реалізація сільськогосподарської продукції може слугувати лише додатковим критерієм визначення статусу сільськогосподарського товаровиробника, як це, наприклад, зроблено у Законі РФ від 29 грудня 2006 р. "Про розвиток сільського господарства". Згідно із цим Законом сільськогосподарський товаровиробник — це організація, індивідуальний підприємець, які здійснюють виробництво сільськогосподарської продукції, її первинну і наступну (промислову) переробку (в тому числі на орендованих основних засобах) у відповідності

із переліком, затвердженим Урядом, і реалізацію цієї продукції за умови, що в сукупному доході сільськогосподарських товаровиробників частка від реалізації цієї продукції становить не менше 70% упродовж календарного року. Згідно із цим Законом сільськогосподарськими товаровиробниками визнаються також: 1) громадяни, які ведуть особисте підсобне господарство; 2) сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи; 3) селянські (фермерські) господарства.

Більш правильною є позиція Закону "Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001—2004 років", у якому сільськогосподарським товаровиробником визнається фізична або юридична особа, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції, переробкою власновиробленої сільськогосподарської продукції та її реалізацією. Таке визначення сільськогосподарських товаровиробників засвідчує їхню спеціальну правоздатність. Однак сільськогосподарські товаровиробники, враховуючи сезонність виробництва сільськогосподарської продукції, можуть займатися й іншими видами діяльності (виконувати роботи, надавати послуги тощо), в цій частині вони наділені загальною правоздатністю, що дозволяє їм займатися будь-якими видами діяльності, що не заборонені законом.

Правоздатність суб'єктів аграрних правовідносин має переважно комплексний характер. Це, зокрема, означає, що вони можуть бути учасниками земельних, майнових, трудових, організаційно-управлінських тощо правовідносин. Коло і характер цих правовідносин багатоманітні, мають індивідуальну визначеність для кожного окремого суб'єкта господарювання, обумовлену не лише їхньою організаційно-правовою формою, але і спеціалізацією, іншим особливостями. В структурі цієї правоздатності для сільськогосподарських товаровиробників, без сумніву, визначальне місце належить земельній правоздатності, адже набуття прав на земельну ділянку сільськогосподарського призначення зазначеними суб'єктами має роль правовстановлювального факту, з яким пов'язана їхня виробничо-господарська діяльність.

Таким чином, суб'єкти аграрних правовідносин — це громадяни та юридичні особи, наділені загальною, а також спеціальною правоздатністю, що виявляється, зокрема, у статусі сільськогосподарського товаровиробника, який має комплексний характер і передбачає можливість їхньої участі в земельних, майнових, трудових, організаційно-управлінських тощо правовідносинах, які виникають у сфері сільського господарства.

2. Класифікація суб'єктів аграрних правовідносин

Суб'єктів аграрних правовідносин можна класифікувати за різними критеріями. Зокрема, за особливостями правоздатності та виконуваними функціями суб'єкти аграрних правовідносин поділяються на суб'єктів державно-владних повноважень в сфері сільського господарства (наприклад, Міністерство аграрної політики України, яке є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади з питань забезпечення реалізації державної аграрної політики, продовольчої безпеки держави, державного управління у сфері сільського господарства, садівництва, виноградарства, харчової і переробної промисловості та комплексного розвитку сільських територій); власне сільськогосподарських товаровиробників, які об'єднують різні організаційно-правові форми господарювання та фізичних осіб — підприємців в сфері сільськогосподарського виробництва); суб'єктів господарювання, які обслуговують сільськогосподарських товаровиробників, сільськогосподарське виробництво загалом (переважно це — сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи різних видів, які створюються і діють згідно із Законом "Про сільськогосподарську кооперацію".

Самостійну нішу в сфері сільськогосподарського виробництва займають особисті селянські господарства, які на сьогодні мають самостійний характер і, по-суті, є дрібними товаровиробниками сільськогосподарської продукції.

Складність сільськогосподарського виробництва, залежність його від природно-кліматичних умов, необхідність значних капіталовкладень, необхідність обробки значних земельних площ тощо об'єктивно зумовлюють необхідність об'єднання зусиль багатьох суб'єктів. Тому в організаційній структурі сільського господарства переважають суб'єкти господарювання зі статусом юридичної особи. Реорганізація колективних сільськогосподарських підприємств в інші "приватні формування" ринкового типу — товариства з обмеженою відповідальністю, акціонерні товариства, сільськогосподарські виробничі кооперативи тощо у процесі проведення в Україні аграрної реформи також зумовили поширення у сільському господарстві України юридичних осіб різних організаційно-правових форм. Таким чином, класифікацію суб'єктів аграрних правовідносин зі статусом юридичної особи доцільно проводити за тими критеріями, які

передбачені для юридичних осіб. ЦК пропонує наступні критерії класифікації юридичних осіб:

1. За порядком створення (ст. 81):

— юридичні особи публічного права (створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування), наприклад, ДАК "Хліб України" тощо;

— юридичні особи приватного права (створюються на підставі установчих документів відповідно до ст. 87 ЦК).

2. Залежно від організаційно-правової форми (ст. 83 ЦК):

— товариства;

— установи;

— інші форми, встановлені законом.

Відмінність товариств та установ як організаційно-правових форм юридичних осіб полягає у тому, що учасники товариства беруть участь у його діяльності, водночас як засновник чи засновники установи не беруть участі в управлінні нею. В аграрній сфері мають місце різноманітні науково-дослідні установи, наприклад Український науково-дослідний інститут прогнозування та випробування техніки і технологій для сільськогосподарського виробництва ім. Л. Погорілого; Державний науково-дослідний проектно-конструкторський інститут "Консервпромкомплекс" та ін.; навчальні заклади; різноманітні спеціалізовані установи, наприклад спеціалізована державна бюджетна установа "Аграрний фонд" тощо.

Товариства поділяються на підприємницькі та непідприємницькі. При цьому в основу їхнього розмежування покладено два критерії: наявність мети отримання прибутку та наступний розподіл цього прибутку між учасниками товариства. За наявності цих двох критеріїв товариство визнається підприємницьким. Підприємницькими товариствами визнаються господарські товариства та виробничі кооперативи (ст. 84 ЦК).

Непідприємницькими товариствами є товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками (ст. 85 ЦК). Непідприємницькі товариства діють переважно як об'єднання громадян. Останні можуть бути у формі політичної партії або громадської організації, наприклад, Асоціація фермерів та приватних землевласників тощо.

Серед інших організаційно-правових форм юридичних осіб законодавець має на увазі підприємства, які створюються і діють відповідно до норм ГК. На відміну від ЦК, у якому підприємство розглядається як єдиний майновий комплекс, що

використовується для здійснення підприємницької діяльності (ст. 191), ГК закріплює за підприємством статус самостійного суб'єкта господарювання і розглядає його як юридичну особу. Згідно із ст. 63 ГК підприємства залежно від форм власності, передбачених законом, можуть бути наступних видів: приватне підприємство, що діє на основі приватної власності громадян чи суб'єкта господарювання (юридичної особи); підприємство, що діє на основі колективної власності (підприємство колективної власності); комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади; державне підприємство, що діє на основі державної власності; підприємство, засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності). В Україні можуть діяти також інші види підприємств, передбачених законом.

Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду в Україні діють підприємства унітарні та корпоративні (ст. 63 ГК). Перші створюються одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є підприємства державні, комунальні, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійні організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства. Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарських товариств, а також інші підприємства, в тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

Водночас дещо спірним є поширення статусу підприємства на господарські товариства, виробничі кооперативи тощо. Не вдаючись до аналізу відповідних положень ГК, зауважимо, що термін "підприємство" доцільно вживати лише щодо державних та комунальних підприємств, які є юридичними особами — суб'єктами права. Наприклад, таку правову позицію займає

ЦК РФ, де статус суб'єкта права — юридичної особи закріплено лише щодо державних та муніципальних унітарних підприємств.

ГК становище державних та комунальних унітарних підприємств закріплено у главі 8.

Згідно із ст. 73 цього Кодексу державне унітарне підприємство утворюється компетентним органом державної влади в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної власності, як правило, без поділу її на частки, і входить до сфери його управління. Майно державного унітарного підприємства перебуває у державній власності і закріплюється за таким підприємством на праві господарського відання чи праві оперативного управління.

Державні унітарні підприємства діють як державні комерційні підприємства або казенні підприємства. Відповідно, державне комерційне підприємство є суб'єктом підприємницької діяльності, діє на основі статуту і несе відповідальність за наслідки своєї діяльності усім належним йому на праві господарського відання майном згідно з цим Кодексом та іншими законами, прийнятими відповідно до цього Кодексу (ст. 74 ГК).

Стаття 75 ГК визначає господарську правосуб'єктність державних комерційних підприємств. Таке комерційне підприємство зобов'язане приймати та виконувати доведені до нього в установленому законодавством порядку державні замовлення, враховувати їх при формуванні виробничої програми, визначенні перспектив свого економічного і соціального розвитку та виборі контрагентів, а також складати і виконувати річний та з поквартальною розбивкою фінансовий план на кожен наступний рік.

Що ж до казенних підприємств, то згідно із ст. 76 ГК вони створюються у галузях народного господарства, в яких: законом дозволено здійснення господарської діяльності лише державним підприємствам; основним (понад 50%) споживачем продукції (робіт, послуг) виступає держава; за умовами господарювання неможлива вільна конкуренція товаровиробників чи споживачів; переважаючим (понад 50%) є виробництво суспільно необхідної продукції (робіт, послуг), яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не може бути рентабельним; приватизацію майнових комплексів державних підприємств заборонено законом.

Становище комунальних унітарних підприємств у загальних рисах визначено ст. 78 ГК. Зазначені підприємства утворюються компетентним органом місцевого самоврядування в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини комунальної власності і входять до сфери його управління.

Державні та комунальні унітарні підприємства в аграрному секторі економіки повинні зайняти нішу, яка пов'язана із капіталомісткими технологіями в сфері елітного насінництва, племінного тваринництва, виведенням нових сортів сільськогосподарських рослин та порід сільськогосподарських тварин, проведенням наукових досліджень в галузі ветеринарії тощо. Тобто завдання державних та комунальних сільськогосподарських підприємств полягає у виконанні, здійсненні тих робіт, послуг тощо у сфері сільськогосподарського виробництва та пов'язаних із ним галузей, які повинні забезпечувати поступальний розвиток сільського господарства, окремих його галузей на основі високопродуктивних технологій, методів їх впровадження та ін. Крім того, державні та комунальні унітарні сільськогосподарські підприємства повинні здійснювати виробництво, переробку, реалізацію тієї сільськогосподарської продукції, яка не може вироблятися іншими товаровиробниками, наприклад, вирощування маку, конопель чи інших сільськогосподарських культур, вирощування яких без спеціальних дозволів забороняється законодавством України.

Серед інших організаційно-правових форм юридичних осіб, які не згадуються в ЦК, але можуть функціонувати в аграрній сфері, можна виділити так звані об'єднання підприємств, становище яких визначено ст. 70 та главою 12 ГК.

Об'єднанням підприємств визнається господарська організація, утворена у складі 2 або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань. Об'єднання підприємств є юридичною особою. Залежно від порядку заснування об'єднання підприємств можуть утворюватися як господарські об'єднання або як державні чи комунальні господарські об'єднання (ст. 119 ГК).

Згідно із ст. 120 ГК господарські об'єднання утворюються як асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, інші об'єднання підприємств, передбачені законом.

Державні і комунальні господарські об'єднання утворюються переважно у формі корпорації або концерну, незалежно від найменування об'єднання (комбінат, трест тощо).

В аграрній сфері важливе значення мають об'єднання, створені сільськогосподарськими кооперативами. Правове становище цих об'єднань регламентується Законом "Про сільськогосподарську кооперацію" та установчими документами цих об'єднань. Згідно із ст. 26 вищевказаного Закону кооперативи за рішенням загальних зборів можуть на добровільних засадах об'єднуватися

в об'єднання для спільного здійснення будь-якої не забороненої законодавством діяльності за галузевою або територіальною ознакою.

Функції та компетенція кооперативних об'єднань будь-якого рівня встановлюються в межах повноважень, делегованих кооперативами на установчих конференціях, з'їздах, і містяться в їх статутах.

Незважаючи на досить широкий перелік організаційно-правових форм господарювання у ЦК та ГК, в аграрній сфері економіки України переважають такі типові для організаційної структури сільського господарства переважної більшості цивілізованих країн суб'єкти господарювання, як фермерські господарства та сільськогосподарські кооперативи.

Діяльність фермерських господарств визначається спеціальним Законом "Про фермерське господарство". Згідно із цим Законом фермерське господарство — це форма підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства, відповідно до закону. Кваліфікаційною ознакою фермерського господарства є його сімейно-родинний склад.

Сільськогосподарські кооперативи, діяльність яких регламентується Законом "Про сільськогосподарську кооперацію", бувають двох типів — сільськогосподарські виробничі кооперативи (це — юридичні особи, утворені шляхом об'єднання фізичних осіб, які є сільськогосподарськими товаровиробниками, для спільного виробництва продукції сільського, рибного і лісового господарства на засадах обов'язкової трудової участі у процесі виробництва), та сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи (це — кооперативи, створені для надання послуг переважно членам кооперативу та іншим особам з метою провадження їх сільськогосподарської діяльності).

Самостійну нішу в системі суб'єктів аграрних правовідносин займають особисті селянські господарства. Як зазначає Н. Титова, особисті селянські господарства — нові та особливі суб'єкти земельних та аграрних відносин в Україні[1]. ЗК вперше передбачив існування такого суб'єкта земельних відносин, як особисте

[1] Див.: *Титова Н.І.* Права членів особистого селянського господарства на землі / Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України. — Львів: ПАІС, 2005. — С. 229.

селянське господарство (ст. 33). Правовий статус особистих селянських господарств визначений Законом "Про особисте селянське господарство". Особисті селянські господарства — це господарська діяльність без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно живуть з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробления і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використання майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму.

Згідно із Основними напрямами земельної реформи в Україні на 2001—2005 роки, схв. Указом Президента України від 30 травня 2001 р. № 372/2001, в Україні станом на 2001 р. здійснено паювання 26,4 млн га земель, переданих у колективну власність 11419 підприємствам. Право на земельну частку (пай) набули 6,5 млн громадян. Середній розмір земельної частки (паю) становить 4,1 га. Розпочалося масове відведення власникам земельних часток (паїв) земельних ділянок у натурі та видача державних актів на право приватної власності на землю. Приватизували свої земельні ділянки на площі 3256 тис. га 11 млн громадян. Стрімкого розвитку набуло використання земель для ведення особистих підсобних господарств, садівництва і городництва. Таким чином, серед суб'єктів аграрних правовідносин є досить численна група суб'єктів — громадян України, які самостійно господарюють на земельних ділянках, належних їм на праві власності. Їх можна класифікувати на фізичних осіб — підприємців, які здійснюють свою діяльність згідно із вимогами ГК та інших актів законодавства, громадян, які фактично здійснюють підсобне виробництво сільськогосподарської продукції, наприклад на земельних ділянках, наданих для городництва, або ж громадян, які займаються певними сільськогосподарськими промислами, наприклад бджільництвом, яке може провадитися, зокрема, на земельних ділянках, наданих для садівництва, у порядку, визначеному Законом України від 22 лютого 2000 р. "Про бджільництво".

ТЕМА 4
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕВИКОРИСТАННЯ

1. Поняття та склад земель сільськогосподарського призначення. Особливості їх правового режиму
2. Принцип раціональності використання земель сільськогосподарського призначення
3. Підстави виникнення прав на земельні ділянки у сфері сільськогосподарського виробництва
4. Оренда земель сільськогосподарського призначення як форма сільськогосподарського землевикористання
5. Права та обов'язки суб'єктів сільськогосподарського землевикористання

1. Поняття та склад земель сільськогосподарського призначення. Особливості їх правового режиму

Землі є одним із основних економічних благ нашої держави. Не випадково у ст. 14 Конституції землі визнано основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Від раціонального використання земель залежить загальний стан суспільства, добробут громадян.

Землі як об'єкт правових відносин виконують різні функції: політичну, економічну, соціальну, екологічну. Виконання всіх цих функцій забезпечується різними галузями права (конституційним, адміністративним, цивільним, екологічним, земельним тощо). При цьому поєднання істотних особливостей земель як об'єкта правових відносин, як важливого природного об'єкта та основного засобу виробництва відбувається на основі норм аграрного права.

Землі за своїм господарським призначенням як об'єкт права мають неоднаковий характер. Від господарського, економічного призначення земель та їх екологічної суті значною мірою залежить їх правовий режим, згідно з яким і визначається поведінка людей щодо використання земель. Всі землі, які становлять земельний фонд України, за цільовим призначенням поділяються на 9 категорій.

Виділення земель сільськогосподарського призначення в окрему самостійну категорію земельного фонду зумовлюється, насамперед, тим, що ці землі використовують для чітко визначеної мети — ведення сільськогосподарського виробництва. Землі сільськогосподарського призначення є особливим засобом виробництва. Особливістю "участі" земель у сільському господарстві є те, що вони функціонують саме як об'єкт навколишнього природного середовища, який, незважаючи на участь у виробництві, не втрачає свого екологічного зв'язку з цим середовищем. Особливість земель як об'єкта господарювання полягає і у тому, що вони незамінні у процесі виробництва.

Землі, володіючи ґрунтовим покривом з унікальною властивістю родючості (у сільському господарстві), є засобом вирощування сільськогосподарської продукції. У цьому розумінні землі сільськогосподарського призначення — це, насамперед, ґрунти як природне утворення, що має властивість родючості. Ґрунт — це природно-історичне органо-мінеральне тіло, що утворилося на поверхні земної кори і є осередком найбільшої концентрації поживних речовин, основою життя та розвитку людства завдяки найціннішій своїй властивості — родючості (ст. 1 Закону України від 19 червня 2003 р. "Про охорону земель").

У чинному земельному законодавстві правовий режим земель сільськогосподарського призначення визначений лише у загальних рисах шляхом зазначення цільового призначення: надання чи призначення їх для цілей сільського господарства (ст. 22 ЗК). Тобто у законодавстві закріплюються дві альтернативні правові ознаки земель сільськогосподарського призначення. Норма ст. 22 ЗК не віддає переваги жодному із названих принципів. Це свідчить про те, що для визначення належності земель до категорії земель сільськогосподарського призначення достатньо наявності однієї із ознак. Із змісту ст. 22 ЗК випливає, що визначальними для віднесення земель до певної категорії є адміністративні фактори, а не природні властивості родючості ґрунтів.

Водночас необхідно відзначити врахування у ЗК наукових розробок, пов'язаних із розширенням поняття "землі сільськогосподарського призначення", оскільки воно відтепер включає землі, надані або призначені для виробництва сільськогосподарської продукції; здійснення сільськогосподарської науково-дослідної та навчальної діяльності; розміщення відповідної виробничої інфраструктури. І це вірно, бо поняття і склад земель сільськогосподарського призначення повинні відповідати змісту поняття сільськогосподарської галузі народного господарства.

Як сфера матеріального виробництва вона включає не тільки рослинництво, але і тваринництво, інші галузі.

На жаль, у земельному законодавстві України зміст поняття "придатні для потреб сільського господарства" не лише не розкритий, а й, по суті, не закріплений як принципова ознака цих земель. З цією ознакою тісно пов'язана одна з основних особливостей правового режиму земель сільськогосподарського призначення, яка зафіксована у ст. 23 ЗК: "...Землі, придатні для потреб сільського господарства, повинні надаватися насамперед для сільськогосподарського використання", що розглядається як принцип пріоритетності сільськогосподарського землевикористання. Важливою гарантією цього принципу є чітке встановлення кола суб'єктів та цілей, для яких їм можуть передаватися у власність чи надаватися у користування землі сільськогосподарського призначення (ч. 3 ст. 22 ЗК).

Сучасне правове поняття "землі сільськогосподарського призначення" включає характеристику їхньої юридичної структури. Необхідність такої структуризації пояснюється насамперед тим, що встановлення основної мети землекористування щодо всіх сільськогосподарських земель не розкриває всіх сторін правового поняття цієї категорії земель та їх правового режиму. Таку категорію земель за юридично закріпленими способами їх використання ЗК поділяє на 2 види (ч. 2 ст. 22):

1) земельні площі, які відповідно до природних властивостей, розташування і господарських потреб використовуються для посівів сільськогосподарських культур і є засобом виробництва у рослинництві — сільськогосподарські угіддя; залежно від конкретного цільового призначення і характеру використання виділяють такі їх види: рілля, сіножаті, пасовища, багаторічні насадження, перелоги, однак ця частина містить і певні неточності, відносячи до сільськогосподарських угідь багаторічні насадження.

Сільськогосподарські угіддя — це основна складова сільськогосподарських земель, що характеризуються особливим ґрунтовим покривом, і за своїми природними властивостями (родючістю) використовується як головний та незамінний засіб виробництва у сільському господарстві для вирощування сільськогосподарських культур, мають пріоритетний правовий режим і вимагають посиленої правової охорони.

Проте у чинному законодавстві України не тільки не визначається поняття "сільськогосподарські угіддя", а й не виділяються чітко норми, що забезпечують особливу охорону цієї категорії земель. У ЗК бракує й критеріїв віднесення сільськогосподарських угідь до тих чи інших видів, хоча вони мають надзвичайно важливе значення, оскільки плата за землю встановлюється залежно від видів сільськогосподарських угідь (ст. 6 Закону України від 3 липня 1992 р. "Про плату за землю" (в редакції Закону від 19 вересня 1996 р.);

2) землі, які є територіальною базою, необхідною для організації сільськогосподарського виробництва і пов'язаних з ним видів діяльності — несільськогосподарські угіддя; до них належать господарські шляхи і прогони, полезахисні лісові смуги та інші захисні насадження, землі під господарськими будівлями і дворами, землі тимчасової консервації.

Наступна особливість правового режиму земель сільськогосподарського призначення проявляється у відносинах, що виникають з приводу використання земель. Правовідносини завжди складаються між певними суб'єктами — носіями прав і обов'язків. Чинне земельне законодавство України містить обмеження щодо земель, що можуть бути придбані у власність. Ці обмеження стосуються суб'єктів, які можуть бути власниками, а також порядку одержання земельних ділянок у власність. У ч. 3 ст. 22 ЗК чітко встановлюється коло суб'єктів та цілі, для яких їм можуть надаватися землі сільськогосподарського призначення: а) громадянам — для ведення особистого селянського господарства, садівництва, городництва, сінокосіння та випасання худоби, ведення товарного сільськогосподарського виробництва; б) сільськогосподарським підприємствам — для ведення товарного сільськогосподарського виробництва; в) сільськогосподарським науково-дослідним установам та навчальним закладам, сільським професійно-технічним училищам та загальноосвітнім школам — для дослідних і навчальних цілей, пропаганди передового досвіду ведення сільського господарства; г) несільськогосподарським підприємствам, установам та організаціям, релігійним організаціям і об'єднанням громадян — для ведення підсобного сільського господарства. Ці суб'єкти характеризуються такими особливостями: на першому місці сучасне земельне законодавство виділяє громадян, які поступово за умов ринкової економіки повинні стати головними суб'єктами цього виду землевикористання; усіх цих суб'єктів об'єднує те, що вони займаються аграрним землевикористанням.

Важливим у цьому плані є визначення у ст. 130 ЗК кола осіб, які можуть бути покупцями земель сільськогосподарського призначення. Це — громадяни України, які мають сільсько-

господарську освіту або досвід роботи у сільському господарстві чи займаються веденням товарного сільськогосподарського виробництва; юридичні особи України, установчими документами яких передбачено ведення сільськогосподарського виробництва.

Важливим є положення ч. 4 ст. 22 ЗК, згідно з якою землі сільськогосподарського призначення не можуть передаватися у власність іноземним громадянам, особам без громадянства, іноземним юридичним особам, іноземним державам. Це положення підкреслює особливу національну цінність цих земель. Норма ч. 4 ст. 22 ЗК підкріплюється положеннями ч. 4 ст. 81, ч. 4 ст. 82 Кодексу, де встановлено, що землі сільськогосподарського призначення, прийняті у спадщину цими особами, протягом року підлягають відчуженню.

Особливостями правового режиму земель сільськогосподарського призначення є:

— центральне місце цієї категорії земель у складі земельного фонду України в силу особливих ознак, притаманних цьому об'єкту;

— пріоритетність сільськогосподарського землевикористання серед інших видів землевикористання;

— обов'язковість цільового використання;

— чітке визначення кола суб'єктів, яким вони можуть надаватися у користування чи у власність;

— чітка визначеність мети, для досягнення якої вони можуть надаватися у користування чи у власність, а також тих, хто може бути їх покупцем;

— встановлення обмежень та гарантій з метою збереження їх цільового використання, оскільки ці землі є не лише засобом виробництва, а й природним об'єктом;

— наявність внутрішнього поділу сільськогосподарських земель, для кожного із підвиду яких притаманні певні особливості;

— відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва, заподіяних вилученням сільськогосподарських угідь для використання у цілях, не пов'язаних із веденням сільського господарства;

— спеціальний характер правомочностей суб'єктів, що обумовлено особливостями цих земель.

Для земель сільськогосподарського призначення також важливе значення мають їх природні властивості.

2. Принцип раціональності використання земель сільськогосподарського призначення

Правовий режим земель сільськогосподарського призначення повинен бути тісно пов'язаний з принципом раціональності їх використання, зокрема посиленої правової охорони за умов проведення земельної та аграрної реформ. У ст. 5 ЗК вперше закріплені принципи земельного законодавства, серед яких — раціональність використання та охорони земель.

Під поняттям "науково обґрунтоване використання земель сільськогосподарського призначення" розуміють використання їх відповідно до досягнень науки і передової практики, формами виразу чого є науково обґрунтовані зональні системи землеробства, що включають освоєння і запровадження правильних сівозмін, застосування найпрогресивніших методів обробки землі і заходів боротьби з ерозією, заболочуванням, засоленням й іншими процесами, що погіршують стан землі.

На сьогодні більш як у 17 нормативно-правових актах України різної юридичної сили згадується поняття "ефективне використання земель". Розкривається зміст його лише у підзаконному акті — Методиці експертної грошової оцінки земельних ділянок, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 11 жовтня 2002 р. № 1531. Згідно з п. 5 цієї Методики найбільш ефективне використання земельної ділянки — це фізично можливе та економічно доцільне використання земельної ділянки та (або) земельних поліпшень згідно із законодавством, у результаті якого вартість, що визначається, буде максимальною порівняно з вартістю, яка може бути визначена на підставі аналізу інших можливих варіантів її використання.

Можна стверджувати, що у законодавстві відтворено наукове поняття "ефективного використання земель", запропоноване і підтримуване М. Красновим, Ф. Адіхановим, Г. Аксєнєнком, К. Шайбековим, зокрема як найповніше використання виробничих властивостей землі з метою отримання максимальної кількості продукції за найменших затрат праці і засобів. Однак таке використання може призводити до виснаження ґрунтів, зниження їх родючості. І, як правильно наголошує І. Іконицька, при досягненні цієї мети не можна не враховувати, що земля, будучи основною виробничою силою у сільському господарстві, одночасно являє собою унікальний природний об'єкт, який потребує особливої охорони. Дуже важлива природна властивість земель, що використовується у сільськогосподарському виробництві, їх здатність підвищувати родючість за правиль-

ної організації використання. Тому прагнення сільськогосподарського підприємця отримати максимальну кількість продукції слід поєднувати з такими способами і методами обробки землі, які не тільки не погіршували б її природні властивості, а й сприяли поліпшенню, тобто важливою повинна бути сфера екологічних вимог.

Таким чином, поширене у свій час розуміння раціонального використання земель як досягнення максимального економічного ефекту у використанні землі як основного засобу виробництва у сільському господарстві, сьогодні доповнюється вказівкою на необхідність урахування екологічного аспекту.

Проблеми раціонального використання та охорони земель сільськогосподарського призначення у жовтні 1997 р. обговорювались на засіданні "круглого столу" Інституту держави і права РАН та редакції журналу "Государство и право". Більшість учасників обговорення правомірно наголошували на тому, що перехід до ринкової економіки, виникнення права приватної власності на землі загострюють проблему раціональності землевикористання, вимагають визначення особливого правового режиму земель та встановлення відповідальності за його порушення. На сьогодні критично оцінюється розуміння раціонального природокористування "лише досягненням необхідного економічного ефекту" і вказується на необхідність його зв'язку з виконанням різних функцій, які природа виконує відносно людини і суспільства: екологічної, економічної, рекреаційної та інших. Це стосується насамперед земель сільськогосподарського призначення. Раціональність їх використання — це науково, екологічно, економічно і соціально обґрунтоване і найбільш доцільне використання земель, що включає до свого змісту і їх охорону в процесі цього використання.

Беручи до уваги те, що використання земель у сільському господарстві пов'язане з можливістю негативного впливу на землі і навколишнє природне середовище взагалі, слід погодитися із Н. Титовою, яка, розкриваючи зміст поняття "раціональне використання земель", вказує на тісний взаємозв'язок земель і праці: землі і праця у сільському господарстві виступають в органічній єдності, без якої неможливо отримати результати праці. Причому праця тут виступає не ізольовано, а реалізується завдяки корисним властивостям ґрунтів, їх родючості. Відповідно, у сільському господарстві праця — це вплив людини на землі та інші природні об'єкти. Саме тому поняття раціонального сільськогосподарського землевикористання повинно включати у його зміст і врахування унікальних особливостей

сільськогосподарської праці. Ця праця є ні чим іншим, як землевикористанням, а її раціональність являє собою таку трудову діяльність, яка була б екологічно обґрунтованою і більш доцільною.

Серед принципів земельного законодавства ст. 5 ЗК на першому місці виділяє такий принцип, як поєднання особливостей використання землі як територіального базису, природного ресурсу і основного засобу виробництва. Він має особливо актуальне значення при здійсненні сільськогосподарської праці у процесі використання земель сільськогосподарського призначення. Всі інші принципи залежать від нього, мають на меті його підтвердження, деталізацію та реалізацію (наприклад, принцип пріоритету вимог екологічної безпеки та ін.).

Вимога раціонального використання земель сільськогосподарського призначення полягає у науково обґрунтованих особливостях сільськогосподарської праці, пов'язаної з використанням природної властивості родючості ґрунтів, шляхом уникнення можливості отримання прибутку за рахунок використання земель способами і методами, що приводять до погіршення її природних властивостей, забезпечення екологічно збалансованого землекористування. У процесі здійснення такого землекористування не повинна спричинятися шкода землям, іншим природним об'єктам, належить дотримуватися екологічних правил у сфері сільськогосподарського виробництва, повинен повністю усуватися негативний вплив як на земельну ділянку, так і на навколишнє природне середовище взагалі. Такий висновок, зокрема, випливає зі змісту ст.ст. 91, 96 ЗК, які визначають обов'язки власників земельних ділянок та землекористувачів, серед яких — забезпечувати використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням, дотримуватися вимог законодавства про охорону довкілля, підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі. Таким чином, поняття раціональності використання земель органічно включає до свого змісту й охорону земель.

Охорона земель — система правових, організаційних, економічних, технологічних та інших заходів, спрямованих на раціональне використання земель, запобігання необґрунтованому вилученню земель сільськогосподарського призначення для несільськогосподарських потреб, захист від шкідливого антропогенного впливу, відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення, забезпечення особливого режиму використання земель природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-

культурного призначення (ст. 162 ЗК, ст. 1 Закону "Про охорону земель", ст. 1 Закону України від 19 червня 2003 р. "Про державний контроль за використанням та охороною земель").

3. Підстави виникнення прав на земельні ділянки у сфері сільськогосподарського виробництва

До земельних відносин, які є предметом аграрного права, зазвичай відносять: відносини власності на землі сільськогосподарського призначення, відносини щодо інших речових прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення (право постійного користування, право оренди, право володіння, право користування (сервітут), емфітевзис, суперфіцій тощо); економічні земельні відносини (в сфері сплати земельного податку та орендної плати, оцінки тощо); відносини, пов'язані з управлінням земельними ресурсами; договірні земельні відносини, об'єктом яких є земельні ділянки; відносини з приводу захисту законних земельних прав і земельних інтересів громадян і юридичних осіб; відносини, пов'язані з відшкодуванням збитків і втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва; організаційно-правові відносини в сфері охорони земель сільськогосподарського призначення; охоронні земельні відносини; інші земельні відносини, пов'язані з використанням земель сільськогосподарського призначення.

Земля в Україні може перебувати у приватній, комунальній та державній власності (ст.ст. 80—84 ЗК). Усі суб'єкти права власності є рівними перед законом. Суб'єктами права власності на землю є: а) громадяни та юридичні особи — на землі приватної власності; б) територіальні громади, які реалізують це право безпосередньо або через органи місцевого самоврядування, — на землі комунальної власності; в) держава, яка реалізує це право через відповідні органи державної влади, — на землі державної власності. Порядок та умови набуття, реалізації та захисту права власності на землі передбачено ст.ст. 81—90, 116—121, 127—131, 152—157 ЗК.

Виникненню прав на землю присвячений самостійний розділ IV ЗК, у якому визначені загальні підстави набуття права на земельні ділянки та придбання земельних ділянок на підставі цивільно-правових угод.

Підстави та порядок виникнення права власності на земельну ділянку обумовлені формою власності на землі. Тому їх доцільно класифікувати на 2 основні групи — підстави і порядок виникнення права приватної власності на земельну ділянку і підстави і порядок виникнення права суспільної власності на земельну ділянку. Крім того, підстави та порядок виникнення права приватної власності на земельну ділянку можна поділити ще на 2 самостійних підгрупи — підстави і порядок виникнення права власності громадян на земельну ділянку та підстави і порядок виникнення права власності юридичних осіб на земельну ділянку[1].

Набуття прав на земельні ділянки має свої юридичні особливості, оскільки за чинним законодавством значною мірою пов'язується з розпорядчою діяльністю органів влади, що і відрізняє вказаний процес від купівлі-продажу та інших форм відчуження земельних ділянок із диспозитивністю суб'єктів зазначених правовідносин. Набуття прав на земельні ділянки обов'язково передбачає прийняття відповідного управлінського рішення, тобто специфічної форми дозволу уповноваженого органу держави, органів місцевого самоврядування, яке є обов'язковою юридичною підставою для подальшого укладення договору на відчуження земельної ділянки та юридичного оформлення на неї відповідних суб'єктивних прав[2]. У сучасному законодавстві адміністративно-правовий акт — рішення органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування — також розглядається як підстава виникнення прав на земельну ділянку. На це прямо вказано у ч. 1 ст. 116 ЗК. Вказується на це і у ст. 119 ЗК, яка передбачає набуття права на земельну ділянку за давністю користування (набувальною давністю) на підставі рішення органу державної влади або місцевого самоврядування. Особливістю набуття прав на земельні ділянки є і наявність чітко визначеної у законодавстві процедури, за якою у суб'єктів виникають повноваження щодо володіння, користування і розпорядження земельною ділянкою.

Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі (ст. 81 ЗК):

а) придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами (ст.ст. 127, 131 ЗК).

---

[1] Див.: Земельне право України / За ред. *М.В. Шульги*. — К.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 73.

[2] Див.: *Андрейцев В.І.* Правові засади набуття права власності на земельні ділянки / Екологічне право: Особлива частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і фак. / За ред. *В.І. Андрейцева*. — К.: Істина, 2001. — С. 255.

Договір купівлі-продажу земельної ділянки є одним із найпоширеніших підстав переходу права власності на земельну ділянку. За договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) зобов'язується передати іншій стороні (покупцю) земельну ділянку у власність, а покупець зобов'язується прийняти цю земельну ділянку і сплатити за неї визначену грошову суму (ціну).

Укладення договору купівлі-продажу і відносини, що з нього випливають, регулюються ЗК, ЦК, а також спеціальним законодавством.

Важливою ознакою, на яку звертає увагу законодавець, є визначення кола суб'єктів, які можуть бути покупцями за договором купівлі-продажу земельної ділянки сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Це цілком вірно, оскільки йдеться про суб'єктів аграрних відносин, а для них земельні відносини є базовими.

Стаття 130 ЗК визначає коло покупців земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва із зазначенням обов'язкових вимог до них.

Згідно зі ст. 22 ЗК земельні ділянки сільськогосподарського призначення можуть надаватися і для інших потреб, крім як для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, але спеціальні вимоги до суб'єктів встановлені лише у тому випадку, якщо земельна ділянка надається для ведення товарного сільськогосподарського виробництва. Покупцем земельної ділянки сільськогосподарського призначення може бути особа, яка працює на землях, що випливає з аналізу ЗК. Таким чином, земельні ділянки передаються у власність покупця для безпосередньої трудової сільськогосподарської діяльності.

Безпосереднє використання земель сільськогосподарського призначення покупцем передбачено і для юридичних осіб, оскільки обов'язковою вимогою для придбання такої ділянки у власність є закріплення в установчих документах спеціальної мети їх діяльності, а саме: ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

Враховуючи ці обмеження, доречно говорити про необхідність володіння суб'єктом права землевикористання спеціальною аграрною правосуб'єктністю. С. Алєксєєв, говорячи про спеціальну правоздатність, зазначає, що це здатність особи бути учасником лише певного кола правовідносин у межах даної галузі права. У нашому випадку йдеться про відносини у галузі виробництва продукції сільського господарства, тобто про земельні аграрні правовідносини.

Особливістю земельної аграрної правосуб'єктності є й те, що вона властива тільки тим особам, за якими земельне законодавство визнає цю здатність.

Для покупців земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва категорія правоздатності не має самостійного значення, оскільки суб'єкти земельного права повинні володіти не лише земельними правами і обов'язками, передбаченими нормами земельного права, але також і дієздатністю, тобто здатністю особисто здійснювати закріплені нормами права земельні права і обов'язки.

Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, державні органи приватизації наділені згідно із ЗК, іншими законами правом розпорядження землями державної та комунальної власності. Це право вони реалізують, зокрема, шляхом продажу земельних ділянок, виступаючи їх продавцями (ст. 127 ЗК).

Земельні ділянки державної або комунальної власності, призначені для продажу суб'єктам підприємницької діяльності, підлягають продажу на конкурентних засадах (земельні торги), крім викупу земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що є власністю покупців цих ділянок, в яких відсутні акції (частки, паї), що належать державі. Земельні торги проводяться у формі аукціону.

Порядок купівлі-продажу земельної ділянки громадянами для ведення фермерського господарства понад норму, яка приватизується безкоштовно, визначається у Порядку викупу земельних ділянок громадянами (понад норму, яка приватизується безкоштовно) для ведення фермерського або особистого підсобного господарства, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 24 січня 2000 р. № 118.

Пунктом 15 Перехідних положень ЗК передбачено мораторій на правочини із земельними ділянками. До набрання чинності законами України про державний земельний кадастр та про ринок земель не допускається: а) купівля-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, крім вилучення (викупу) їх для суспільних потреб; б) купівля-продаж або іншим способом відчуження земельних ділянок і зміна цільового призначення (використання) земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, земельних ділянок, виділених в натурі (на місцевості) власникам земельних часток (паїв) для ведення

особистого селянського господарства, а також земельних часток (паїв), крім передачі їх у спадщину, обміну земельної ділянки на іншу земельну ділянку відповідно до закону та вилучення (викупу) земельних ділянок для суспільних потреб. Купівля-продаж або іншим способом відчуження зазначених земельних ділянок та земельних часток (паїв) запроваджується за умови набрання чинності законами України про державний земельний кадастр та про ринок земель, що визначать особливості обігу земель державної та комунальної власності і земель товарного сільськогосподарського виробництва. Угоди (у тому числі довіреності), укладені під час дії заборони на купівлю-продаж або іншим способом відчуження таких земельних ділянок та земельних часток (паїв) в частині їх купівлі-продажу та іншим способом відчуження, а так само в частині передачі прав на відчуження цих земельних ділянок та земельних часток (паїв) на майбутнє є недійсними з моменту їх укладення (посвідчення);

б) безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності (ст.ст. 25, 29, 30, 118, 119, 121 ЗК). Безоплатна передача земельних ділянок у власність громадян провадиться у разі: приватизації земельних ділянок, які перебувають у користуванні громадян; одержання земельних ділянок внаслідок приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій; одержання земельних ділянок із земель державної і комунальної власності у межах норм безоплатної приватизації, визначених ст. 121 ЗК. Порядок безоплатної приватизації земельних ділянок громадянами визначений ст. 118 ЗК.

ЗК передбачає приватизацію земель державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій (ст. 25). Їх працівникам при приватизації державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій безоплатно передаються у власність земельні ділянки з визначенням кожному певної земельної частки (паю) у натурі (на місцевості). Це стосується також пенсіонерів (колишніх працівників цих підприємств, установ, організацій).

Згідно зі ст. 119 ЗК громадяни, які добросовісно, відкрито і безперервно користуються земельною ділянкою протягом 15 років, але не мають документів, які б свідчили про наявність у них прав на цю земельну ділянку, можуть звернутися до органу державної влади або органу місцевого самоврядування з клопотанням про передачу її у власність або надання у користування. У заяві повинно бути зазначено, якими документами

чи показаннями свідків може бути підтверджений факт добросовісного, відкритого та безперервного використання громадянином земельної ділянки протягом 15 років. У разі прийняття відповідною радою позитивного рішення громадянин замовляє землевпорядній організації виготовлення проекту відведення земельної ділянки. Погоджений у встановленому порядку проект відведення земельної ділянки подається на затвердження відповідному органові влади — місцевій раді, яка у місячний строк повинна розглянути проект та прийняти рішення про передачу земельної ділянки громадянинові у власність. За змістом норми ст. 119 ЗК 15 років необхідно обчислювати з дня введення цієї норми ЗК у дію, тобто з 1 січня 2002 р.;

в) приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування. Приватизація земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування, є правом, а не обов'язком особи, оскільки Рішенням Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками положення п. 6 Перехідних положень ЗК, яка передбачала, що громадяни та юридичні особи, які мають у постійному користуванні земельні ділянки, але за ЗК не можуть мати їх на такому праві, повинні до 1 січня 2005 р. переоформити у встановленому порядку право власності або право оренди на них, визнане неконституційним;

г) прийняття спадщини (ст. 131 ЗК);

ґ) виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю).

Загальні положення щодо права власності на землю іноземних громадян та осіб без громадянства містяться у ч. 4 ст. 22 ЗК, відповідно до якої землі сільськогосподарського призначення не можуть передаватися їм у власність.

Підстави набуття права власності на земельні ділянки юридичними особами дещо відрізняються від підстав набуття права власності громадянами і визначаються у ст. 82 ЗК. Таким підставами є:

а) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, ренти, міни, іншими цивільно-правовими угодами (ст.ст. 127, 131 ЗК);

б) внесення земельних ділянок її засновниками до статутного фонду. Однак такий спосіб реалізації права на земельну частку є обмеженим, оскільки згідно з п. 14 Перехідних положень ЗК до набрання чинності законами України про державний земельний кадастр та про ринок земель забороняється внесення права на земельну частку (пай) до статутних фондів господарських

товариств. Але, як випливає з цього пункту, ця заборона поширюється тільки на господарські товариства;

в) прийняття спадщини (ст. 131 ЗК);

г) виникнення інших підстав, передбачених законом.

Юридичні особи на відміну від громадян не наділені правом безоплатної приватизації земельних ділянок.

Особливістю набуття земельних ділянок юридичними особами є те, що земельні ділянки у власність їм надаються тільки для здійснення підприємницької діяльності.

ЗК передбачене широке коло підстав виникнення земельних правовідносин. Однак у всіх випадках — чи набуття права власності на земельну ділянку на підставі адміністративного акту, чи придбання за цивільно-правовими правочинами, чи на підставі рішення суду, чи за результатами конкурсу або аукціону — ці факти не призводять до автоматичного виникнення права власності на земельну ділянку, а є лише необхідними передумовами для виникнення цього права, оскільки згідно зі ст. 126 ЗК право власності на земельну ділянку посвідчується державним актом, форма якого затверджується Кабінетом Міністрів України.

Право постійного користування земельною ділянкою — це право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без встановлення строку. Права постійного користування земельною ділянкою із земель державної та комунальної власності набувають: а) підприємства, установи та організації, що належать до державної та комунальної власності; б) громадські організації інвалідів України, їх підприємства (об'єднання), установи та організації.

Право оренди земельної ділянки — це засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для провадження підприємницької та іншої діяльності (Закон України від 6 жовтня 1998 р. "Про оренду землі" (в редакції Закону від 2 жовтня 2003 р.), ст. 93 ЗК).

Право земельного сервітуту — це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками) (ст. 98 ЗК).

Право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис) — це право строкового, відчужуваного і спадкового володіння земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб за винагороду (ст. 407 ЦК, ст. 102-1 ЗК).

Право користування чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій) — це право довгострокового, відчужуваного і спадкового володіння земельною ділянкою як будівельною площею за винагороду (ст. 413 ЦК, ст. 102-1 ЗК).

4. Оренда земель сільськогосподарського призначення як форма сільськогосподарського землевикористання

Оренда земель в Україні на сьогодні певною мірою врегульована ст. 93 ЗК "Право оренди земельної ділянки" і має, в основному, бланкетний характер. Проте основним нормативно-правовим актом, що регламентує земельні орендні відносини, є Закон "Про оренду землі", прийняття якого засвідчує відновлення та розвиток земельних орендних відносин в Україні.

Вивчення розвитку орендних земельних відносин дає змогу виділити низку особливостей, які їх характеризують. Для розкриття всіх складових положень інституту оренди земель має важливе вихідне значення чітке визначення понятійного апарату.

Стаття 1 Закону "Про оренду землі" визначає оренду землі як засноване на договорі строкове платне володіння і користування земельною ділянкою, необхідною орендареві для проведення підприємницької та інших видів діяльності. Юридичні ознаки поняття "оренда земель":

1) це — виключно договірна форма використання земель. Договірний характер відносин передбачає виключну добровільність укладення договору. Принципу добровільності слід дотримуватися на всіх стадіях: при визначенні форм і видів орендних відносин, при виборі засобів виробництва як об'єктів оренди, при виборі сторін, при визначенні виду господарської діяльності, при виборі договірного регулювання орендних відносин тощо;

2) оренда земель оформляється договором оренди земельної ділянки;

3) договір оренди земельної ділянки укладається між орендодавцем і орендарем (ст.ст. 4, 5 Закону).

Частина 1 ст. 4 Закону "Про оренду землі" містить правило, згідно з яким орендодавцями земельних ділянок є громадяни та юридичні особи, у власності яких перебувають земельні ділянки, або уповноважені ними особи. Це положення стосується земельних ділянок, що перебувають у приватній власності фізичних та юридичних осіб.

У ч. 2 ст. 4 Закону визначено, що орендодавцями земельних ділянок, що перебувають у комунальній власності, є сільські, селищні, міські ради в межах повноважень, визначених законом. Законодавець закріпив також коло орендодавців земельних ділянок, що перебувають у спільній власності територіальних громад. До них належать районні, обласні ради та Верховна Рада Автономної Республіки Крим, які здійснюють свої правомочності орендодавців у межах повноважень, визначених законом.

Частиною 4 ст. 4 Закону визначено, що орендодавцями земельних ділянок, що перебувають у державній власності, є районні, обласні, Київська і Севастопольська міські державні адміністрації, Рада міністрів Автономної Республіки Крим та Кабінет Міністрів України у межах повноважень, визначених законом.

Питання визначення орендодавців має важливе практичне значення. Прикінцевими положеннями Закону "Про оренду землі" встановлено, що частини 2, 3 і 4 ст. 4 набирають чинності після розмежування відповідно до закону земель державної і комунальної власності. Таким законом є Закон України від 5 лютого 2004 р. "Про розмежування земель державної та комунальної власності";

4) згідно із Законом зміст оренди земель становлять правомочності володіння і користування орендаря (без надання права розпоряджатися ними);

5) це користування та володіння є платним, що забезпечується внесенням орендарем орендодавцеві орендної плати у визначених договором розмірах. Орендна плата залежить від волі сторін та кадастрової оцінки земель;

6) оренда передбачає передачу земельної ділянки обов'язково у строкове (тимчасове) користування. Строки дії оренди визначаються в договорі оренди земельної ділянки сторонами;

7) об'єктом оренди за договором є певна земельна ділянка, яка може використовуватися орендарем насамперед для здійснення підприємницької діяльності, тобто такої, що здійснюється за власною ініціативою, систематично і на власний ризик з метою одержання прибутку, а також і для іншої діяльності (наприклад, для ведення особистого селянського господарства). Саме підприємницьке орендне землевикористання слід вважати пріоритетним, причому йдеться, звичайно, про аграрне підприємництво за орендного використання земель сільськогосподарського призначення;

8) повна господарська самостійність орендаря. Кожний орендар самостійно розпоряджається отриманою продукцією. Орендарі самостійно визначають свій режим праці і відпочинку, порядок формування і розподілу доходу тощо.

Визначення поняття оренди земель за ст. 1 Закону "Про оренду землі" обмежується зазначеними юридичними ознаками. Аналіз подальших статей Закону дає можливість додати до цих ознак ще й додаткові:

а) це — окрема форма землевикористання. Н. Титова визначає "землевикористання" як функціональну виробничу діяльність (працю) на землі, на відміну від "землекористування" як правомочності суб'єкта права власності на землі. Землевикористанням є сільськогосподарська праця, праця з використання земель[1]. Тобто використання земель — це їх експлуатація для задоволення інтересів відповідних суб'єктів, а право землекористування є однією із правових форм використання (експлуатації) природних ресурсів. Це положення підтверджується відповідними нормами. Так, зі змісту ст. 89 ЗК випливає, що вона встановлює правомочність суб'єкта (правову форму землевикористання), а у ст. 23, ч. 3 ст. 33, ч. 3 ст. 35 та ін. йдеться саме про сільськогосподарську працю, тобто експлуатаційний аспект. Таким чином, оренда земель у сільськогосподарському виробництві є окремою правовою формою саме землевикористання, а не землекористування;

б) орендодавцями земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які перебувають у приватній власності, є громадяни та юридичні особи України. Це положення логічно випливає зі ст. 81 ЗК, яка передбачає, що суб'єктами права власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення можуть бути лише громадяни України. Але ч. 3 ст. 81 ЗК передбачає, що власниками земель сільськогосподарського призначення можуть бути й іноземні громадяни та особи без громадянства у разі прийняття ними цих земель у спадщину. Тобто законодавством допускається можливість іноземних громадян та осіб без громадянства бути орендодавцями цих земельних ділянок протягом часу, коли вони набувають статус їх власника (це може тривати до одного року з дня прийняття спадщини);

[1] Див.: *Титова Н.* До концепції нового основного земельного закону України // Право України. — 2000. — № 4. — С. 70.

в) орендар земель набуває право власності на одержану з орендованих земель сільськогосподарську продукцію і доходи. При укладенні договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення право власності на вироблену сільськогосподарську продукцію переходить до орендаря, оскільки мета договору оренди — здійснення аграрної підприємницької та іншої діяльності, тобто отримання сільськогосподарської продукції з метою одержання прибутку. Хоча не можна ігнорувати і таку мету орендної земельної діяльності, як задоволення (забезпечення) власних потреб орендаря та членів його родини;

г) оренда не повинна змінювати цільове призначення земельної ділянки;

ґ) зворотній характер земельних орендних відносин: після закінчення строку дії договору оренди земельна ділянка підлягає поверненню її власнику.

Враховуючи всі основні і додаткові юридичні ознаки, оренда земель — це окрема організаційно-правова договірна форма використання земельної ділянки, яка передбачає передачу її власником-орендодавцем (державою, територіальною громадою, громадянином чи юридичною особою) у тимчасове строкове володіння та користування іншій особі—орендареві за плату для здійснення переважно підприємницької та інших видів діяльності з привласненням останнім одержаної продукції і доходів.

Виходячи з цього, основним змістом договору оренди є надання орендареві у володіння і користування (лише з деякими елементами розпорядження) певної земельної ділянки для її господарського використання переважно з метою одержання прибутків від доходів, одержаних від реалізації вирощеної (виробленої) сільськогосподарської продукції.

Особливості земель сільськогосподарського призначення позначаються на оренді цих земель як правовій формі їх використання. Наукові дослідження проблем оренди земель в Україні ведуться переважно в загальному плані (щодо всіх земель), хоча пріоритет при цьому надається саме землям сільськогосподарського призначення.

Вперше на законодавчому рівні певні особливості оренди земель сільськогосподарського призначення в Україні виділені Законом "Про оренду землі".

Основні ознаки, які визначають оренду земель сільськогосподарського призначення, випливають із природних особливостей сільського господарства.

Важливою ознакою, на яку звертає увагу законодавець, є, зокрема, визначення кола суб'єктів, які можуть бути сторонами

договору оренди цих земельних ділянок. Йдеться про суб'єктів аграрних відносин, а для них земельні відносини є базовими. Правосуб'єктність у аграрних відносинах особливо спонукає до з'ясування тих її особливостей, які безпосередньо позначаються на земельних орендних відносинах. Підтверджується це і законодавчо. Стаття 4 Закону "Про оренду землі" визначає коло орендодавців, зазначаючи, що ними є, перш за все, громадяни та юридичні особи, у власності яких перебувають земельні ділянки. Перелік суб'єктів, які можуть бути власниками земель сільськогосподарського призначення, дає ст. 22 ЗК, яка визначає, кому і для яких цілей передаються у власність і надаються у користування землі сільськогосподарського призначення. Таким чином, орендодавцями земельних ділянок сільськогосподарського призначення можуть бути чітко визначені суб'єкти, які отримали земельні ділянки для визначених спеціальних цілей. Усіх цих суб'єктів об'єднує те, що вони займаються аграрним землевикористанням.

У ч. 1 ст. 5 Закону закріплено положення про те, що орендарями земельних ділянок є юридичні або фізичні особи, яким на підставі договору оренди належить право володіння і користування земельною ділянкою. Спеціальні умови, яким повинні відповідати орендарі земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, які містилися у редакції Закону від 6 жовтня 1998 р., у чинній редакції відсутні. Однак, виходячи зі змісту ч. 3 ст. 22 ЗК, вбачається, що у випадку використання земель сільськогосподарського призначення юридичною особою її установчими документами повинно бути передбачено здійснення такого виду діяльності, як ведення товарного сільськогосподарського виробництва, оскільки для ведення товарного сільськогосподарського виробництва землі сільськогосподарського призначення передаються у власність та надаються у користування лише тим юридичним особам, які мають статус сільськогосподарських підприємств.

Стосовно фізичних осіб ЗК не закріплює особливих вимог для отримання ними у власність чи у користування земель сільськогосподарського призначення, крім як визначення видів використання цих земель. Разом з тим, говорячи про використання громадянами земель сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, такі вимоги законодавством все ж таки встановлені. Зокрема, у ст. 5 Закону "Про фермерське господарство" визначені умови виникнення права особи на створення фермерського господарства,

серед яких — проходження професійного відбору. Рішення професійної комісії з питань створення фермерських господарств щодо наявності у громадянина достатнього досвіду роботи у сільському господарстві або необхідної сільськогосподарської кваліфікації додається до заяви про отримання у власність або в оренду земельної ділянки з земель державної чи комунальної власності з метою ведення фермерського господарства. Тобто специфіку в правове становище громадянина в земельних орендних відносинах вносить його "професійна належність".

Зазначені спеціалізовані (стосовно сільськогосподарського виробництва) вимоги проходять через увесь Закон "Про оренду землі", зокрема у ч. 1 ст. 7 Закону встановлено, що право на оренду земельної ділянки переходить після смерті фізичної особи-орендаря, якщо інше не передбачено договором оренди, до спадкоємців, а в разі їх відмови чи відсутності таких спадкоємців — до осіб, які використовували цю земельну ділянку разом з орендарем і виявили бажання стати орендарями у разі, якщо це не суперечить вимогам ЗК та цього Закону.

Згідно зі ст. 22 ЗК земельні ділянки сільськогосподарського призначення можуть надаватися і для інших потреб, крім як для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, але із законодавства випливає, що спеціальні вимоги до суб'єктів встановлені лише у тому випадку, якщо земельна ділянка надається для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

Безпосереднє використання земель сільськогосподарського призначення орендарем передбачено і для юридичних осіб, оскільки обов'язковою вимогою для отримання такої ділянки в оренду є закріплення в установчих документах спеціальної мети їх діяльності, а саме "ведення товарного сільськогосподарського виробництва".

Враховуючи сільськогосподарське призначення земельної ділянки та коло можливих суб'єктів, визначених Законом, діяльність орендарів земельних ділянок сільськогосподарського призначення повинна носити сільськогосподарський характер, а суб'єкти права землевикористання повинні володіти спеціальною аграрною правосуб'єктністю, тобто здатністю особи бути учасником відносин у галузі виробництва продукції сільського господарства, тобто аграрних правовідносин (а точніше — земельних аграрних правовідносин).

Таким чином, особливістю земельної аграрної правосуб'єктності є й те, що вона властива тільки тим особам, за якими земельне законодавство визнає цю здатність, тобто не всі громадяни і юридичні особи можуть володіти земельною правосуб'єктністю, а тільки ті, які передбачені законом.

Щоб використовувати земельну ділянку сільськогосподарського призначення за цільовим призначенням, необхідно володіти дієздатністю, тобто безпосередньо здійснювати права і нести обов'язки із землевикористання. Оскільки суб'єктивні земельні права і обов'язки мають у даному випадку суто особистий характер, їх реалізація повинна бути здійснена саме цим суб'єктом земельного права.

Таким чином, оренда земель сільськогосподарського призначення — окремий комплексний правовий інститут земельного права України, своєрідна договірна форма сільськогосподарського землевикористання, зміст якої становлять строкове, платне володіння та користування земельною ділянкою сільськогосподарського призначення у межах, встановлених законодавством та договором, що передбачає передачу її власником орендареві, який відповідає вимогам, визначеним законодавством, для здійснення переважно підприємницької та інших видів діяльності з використанням природних властивостей земель за умови їх раціонального використання.

Одним із видів оренди земель сільськогосподарського призначення є городництво. Згідно зі ст. 36 ЗК оренда є єдиною формою реалізації такого виду сільськогосподарської діяльності, як городництво. Об'єктом городництва є земельна ділянка сільськогосподарського призначення (зокрема сільськогосподарські угіддя) із земель державної або комунальної власності, надана громадянину або об'єднанню громадян на умовах оренди для вирощування сільськогосподарської продукції з правом зведення тимчасових споруд для зберігання інвентарю та захисту від непогоди. Правовий режим цих споруд визначається, виходячи із тимчасового характеру використання земельної ділянки для городництва.

Суть городництва може становити як непідприємницька сільськогосподарська діяльність (тобто та, яка передбачає подальше особисте споживання отриманої сільськогосподарської продукції), так і підприємницька, що випливає із суті оренди.

Основним документом, який регулює відносини між орендодавцем земельної ділянки і орендарем, є договір оренди земельної ділянки — договір, за яким орендодавець зобов'язаний за плату передати орендареві земельну ділянку у володіння і користування на певний строк, а орендар зобов'язаний використовувати земельну ділянку відповідно до умов договору та вимог земельного законодавства (ст. 13 Закону "Про оренду землі").

Згідно зі ст. 15 Закону "Про оренду землі" до істотних умов договору оренди земельної ділянки належать:

1) об'єкт оренди (місце розташування та розмір земельної ділянки);

2) строк договору оренди (ст. 19 Закону "Про оренду землі"). Закон визначає допустимий максимальний строк дії договору оренди земельної ділянки — не більше 50 років. Окрема норма Закону присвячена визначенню строків дії договору оренди, за яким здійснюється передача в оренду сільськогосподарських угідь для ведення товарного сільськогосподарського виробництва — строк дії договору оренди земельних ділянок визначається з урахуванням періоду ротації основної сівозміни згідно з проектами землеустрою;

3) орендна плата (розмір, індексація, форми сплати, строки та порядок внесення і перегляду, відповідальності за її несплату) (розділ III Закону). Орендна плата — це платіж, який орендар вносить орендодавцеві за користування земельною ділянкою. Розмір, форма і строки внесення орендної плати за землю встановлюються за згодою сторін у договорі оренди.

У ст. 21 Закону "Про оренду землі" встановлено, що річна орендна плата за земельні ділянки, які перебувають у державній або комунальній власності, не може бути меншою: для земель сільськогосподарського призначення — розміру земельного податку, що встановлюється Законом "Про плату за землю", а для інших категорій земель — трикратного розміру земельного податку, що встановлюється Законом "Про плату за землю". Річна орендна плата за земельні ділянки, які перебувають у державній або комунальній власності, не може перевищувати 12% їх нормативної грошової оцінки. У разі визначення орендаря на конкурентних засадах може бути встановлений більший розмір орендної плати.

Постановою Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2006 р. № 1724 "Деякі питання оренди земель" затверджено форми розрахунку розміру орендної плати за земельні ділянки державної або комунальної власності, грошова оцінка яких не проведена, і за земельні ділянки державної або комунальної власності, грошова оцінка яких проведена;

4) умови використання та цільове призначення земельної ділянки, яка передається в оренду;

5) умови збереження стану об'єкта оренди. Слід підкреслити, що будь-який договір оренди земельної ділянки повинен мати на меті, крім досягнення сприятливого економічного результату, забезпечення цільового і раціонального використання, належної

охорони земельної ділянки як природного об'єкта. Ця істотна умова означає, що екологічна вимога раціональності землевикористання та охорони ґрунтів є характерною насамперед для оренди земель саме сільськогосподарського призначення, як найбільш цінних у складі інших земель;

6) умови і строки передачі земельної ділянки орендарю. Згідно зі ст. 17 Закону передача об'єкта оренди орендарю здійснюється орендодавцем у строки та на умовах, що визначені у договорі оренди земельної ділянки, за актом приймання-передачі;

7) умови повернення земельної ділянки орендодавцеві. Ця умова передбачає необхідність обов'язкової фіксації у договорі оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення якісної характеристики земель із визначенням їх стану та визначення способів виконання робіт, пов'язаних із покращенням цих земель, їхнім захистом від ерозії тощо;

8) існуючі обмеження і обтяження щодо використання земельної ділянки. Передача в оренду земельної ділянки не є підставою для припинення або зміни обмежень (обтяжень) та інших прав третіх осіб на цю земельну ділянку (ст. 10 Закону). До договору оренди земельної ділянки додається її кадастровий план з відображенням обмежень (обтяжень) у її використанні та встановлених земельних сервітутів, якщо такі обмеження (обтяження) чи сервітути були встановлені до укладення договору;

9) визначення сторони, яка несе ризик випадкового пошкодження або знищення об'єкта оренди чи його частини. Згідно зі ст. 11 Закону "Про оренду землі" ризик випадкового знищення або пошкодження об'єкта оренди несе орендодавець, якщо інше не передбачено договором оренди;

10) відповідальність сторін.

Відсутність у договорі оренди земельної ділянки однієї з істотних умов, передбачених ст. 15 Закону "Про оренду землі", є підставою для відмови в державній реєстрації договору оренди, а також для визнання договору недійсним відповідно до закону.

Договір оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення характеризується такими особливостями: 1) він є підставою виникнення конкретних земельних правовідносин у разі взаємного волевиявлення обох сторін; 2) сторонами даного договору можуть бути тільки особи, які спеціально передбачені у законі і наділені встановленими правомочностями; 3) у випадку, якщо земельна ділянка передається в оренду зі зміною цільового призначення або якщо межі земельної ділянки не визначені в натурі, договір оренди земельної ділянки може породжувати конкретні земельні правовідносини лише якщо

він поєднаний з актом про відведення земельної ділянки (проектом); 4) договір, на відміну від інших підстав виникнення, зміни і припинення земельних правовідносин, є правочином про надання земельної ділянки і порядок її використання, у якому концентруються спеціальні права і обов'язки, що покладаються на передбачених у ньому суб'єктів права землевикористання, і мета, для якої вони вступають в дані земельні правовідносини; 5) строковий характер договору; 6) оплатний характер договору; 7) договір оренди земельної ділянки повинен бути зареєстрований державними органами влади, після чого цей договір набирає чинності і є підставою для виникнення земельних орендних відносин; 8) присутність у договорі оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення елементів аграрно-трудового змісту; 9) спеціалізований характер договору, спрямований на забезпечення сільськогосподарської діяльності; 10) включення умови раціональності землевикористання як гарантія належного виконання договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення.

Правові умови укладення договору оренди земельної ділянки — це система визначених законодавством заходів, дотримання і виконання яких є обов'язковим для породження договором юридично значущих наслідків. Загальними умовами укладення договору оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення є:

1) укладення його сторонами на добровільних засадах;

2) орендодавцями земель, які перебувають у власності фізичних чи юридичних осіб, можуть бути лише їх власники — громадяни та юридичні особи;

3) орендодавцями земельних ділянок, які перебувають у комунальній власності, є органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради; орендодавцями земельних ділянок, що перебувають у державній власності, є районні, обласні, Київська і Севастопольська міські державні адміністрації, Рада міністрів Автономної Республіки Крим та Кабінет Міністрів України у межах їх повноважень. У цьому випадку підставою укладення договору є рішення орендодавця;

4) необхідна наявність проекту відведення земельної ділянки, який є невід'ємним додатком до договору у випадку зміни цільового призначення земельної ділянки або якщо межі земельної ділянки не визначені в натурі;

5) земельна ділянка, обтяжена заставою, може бути передана в оренду за згодою заставодержателя;

6) набуття права оренди земельних ділянок, що перебувають у державній або комунальній власності, здійснюється виключно на аукціонах, (крім земельних ділянок, на яких розташовані об'єкти нерухомого майна, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб, в яких відсутні акції (частки, паї), що належать державі; набуття права на оренду земельних ділянок під об'єкти соціального призначення, будівництво соціального і доступного житла, використання земельних ділянок для розробки корисних копалин та спеціального водокористування відповідно до отриманих спеціальних дозволів (ліцензій), використання релігійними організаціями (під культовими будівлями), які легалізовані в Україні). Не допускається проведення аукціонів щодо земельних ділянок, які (або будівлі на яких) орендують бюджетні установи, музеї, підприємства і громадські організації у сферах культури і мистецтв, у тому числі національні творчі спілки та їх члени (під творчі майстерні) (ст. 16 Закону "Про оренду землі").

При цьому підставою для укладення договору оренди є результати аукціону. Таке рішення (розпорядження) має відображати протокол про проведений аукціон. Порядок проведення аукціону та набуття права оренди земельної ділянки на конкурентних засадах визначається законодавством.

Аукціон — форма проведення земельних торгів, за якою об'єкт торгів продається учаснику, що запропонував за нього найвищу ціну, яка фіксується у ході проведення торгів ліцитатором. Аукціон передує договору оренди земельної ділянки і є способом вибору майбутнього орендаря. Самостійного значення аукціон не має. Він повинен мати продовження у формі укладеного договору оренди земельної ділянки. Цей договір може бути укладений тільки з переможцем аукціону.

До спеціальних умов для укладення договорів оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення належать:

1) при передачі в оренду сільськогосподарських угідь для ведення товарного сільськогосподарського виробництва строк дії договору оренди земельних ділянок визначається з урахуванням періоду ротації основної сівозміни згідно з проектами землеустрою (ч. 2 ст. 19);

2) орендна плата за земельні ділянки державної і комунальної власності, які передані в оренду для сільськогосподарського використання, переглядається один раз на 3 роки в порядку, встановленому законом або договором оренди (ч. 1 ст. 23);

3) особливості передачі в суборенду орендованих земельних ділянок сільськогосподарського призначення (ч. 8 ст. 8);

4) використання лише для сільськогосподарських потреб земельних ділянок громадянами, які мають право на земельну частку (пай) у недержавному сільськогосподарському підприємстві (це випливає із розділу IX Закону "Про оренду землі").

Частиною 2 ст. 14 Закону "Про оренду землі" встановлено, що Кабінетом Міністрів України затверджується типова форма договору оренди землі.

Статтею 14 Закону передбачена письмова форма договору оренди земельної ділянки. Нотаріальне посвідчення цього договору здійснюється у разі виявлення бажання хоча б однією із сторін за місцем знаходження земельної ділянки. Державна реєстрація договорів оренди земель проводиться у порядку, встановленому законом (ст. 20 Закону "Про оренду землі").

Статтею 31 Закону "Про оренду землі" визначені підстави припинення договору оренди земельної ділянки, а саме: закінчення строку, на який його було укладено; викуп земельної ділянки для суспільних потреб та примусове відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності в порядку, встановленому законом; поєднання в одній особі власника земельної ділянки та орендаря; смерті фізичної особи-орендаря, засудження його до позбавлення волі та відмови осіб, зазначених у ст. 7 Закону, від виконання укладеного договору оренди земельної ділянки; ліквідація юридичної особи-орендаря.

5. Права та обов'язки суб'єктів сільськогосподарського землевикористання

Права та обов'язки суб'єктів сільськогосподарського землевикористання є визначальною ланкою правового режиму земель сільськогосподарського призначення. Виходячи з того, що при визначенні комплексу прав і обов'язків суб'єктів сільськогосподарського землевикористання за основу береться цільове призначення земельної ділянки, то, відповідно, обсяг і характер правомочностей суб'єктів залежить від цільового призначення ділянки.

Зокрема, Г. Аксєнєнок правомірно наголошував, що при вивченні прав і обов'язків учасників земельних правовідносин, залежно від знаходження в їх віданні чи користуванні окремих категорій земель чи земельних ділянок, необхідно виходити не з характеристики кожного з учасників відносин окремо, а з тих цілей, для виконання яких вони здійснюють свої правомочності і несуть покладені на них обов'язки[1].

[1] Див.: *Аксененок Г.А.* Земельные правоотношения в СССР. — С. 285.

Поширеним є поділ прав та обов'язків землекористувачів на права та обов'язки з організації використання земель як територіальної бази і з використання земель як виробничої сили. Перша група прав стосується земель всіх категорій, а друга — земель сільськогосподарського призначення.

На необхідність розмежування загальних і спеціальних прав землекористувачів вказувалося неодноразово у юридичній літературі. Загальні права поширюються на всіх суб'єктів, що використовують землі, незалежно від їх категорії і цільового призначення. Права і обов'язки, які залежать від категорії земель, є спеціальними.

Загальне коло прав та обов'язків суб'єктів сільськогосподарського землевикористання окреслено ст.ст. 90, 91, 95, 96 ЗК, які до них відносять:

— право самостійно господарювати на землі (п. "б" ч. 1 ст. 90 та п. "а" ч. 1 ст. 95 ЗК). Одним із принципів земельного законодавства є принцип невтручання держави у здійснення громадянами, юридичними особами та територіальними громадами своїх прав щодо володіння, користування та розпорядження землею, крім випадків, передбачених законом (ст. 5 ЗК);

— частиною 1 ст. 90 ЗК передбачено право укладати договір застави з кредитною установою. Це відображає загальне правило, згідно з яким іпотекодавець може передати в іпотеку земельну ділянку, яка знаходиться у його власності (ст. 5 Закону України від 5 червня 2003 р. "Про іпотеку");

— право власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію (п. "в" ч. 1 ст. 90 та п. "б" ч. 1 ст. 95 ЗК). Не має права ані власник, ані орендар вирощувати ті посіви і культури, які заборонені для вирощування і споживання (наркотичні та інші), передбачені в установленому законом порядку;

— пункт "д" ч. 1 ст. 90 та п. "г" ч. 1 ЗК передбачає право споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди. Реалізація цього права пов'язана з необхідністю погодження будівництва із сільською, селищною, міською радою, оскільки будь-яка містобудівна діяльність правомірно вчиняється тільки з дозволу держави. Ця воля проявляється в різних формах, внаслідок чого право на забудову не виникає, не змінюється і не припиняється без певної участі держави. Згідно зі ст. 22 Закону України від 16 листопада 1992 р. "Про основи містобудування" забудова земельних ділянок, що надаються для містобудівних потреб, здійснюється після, зокрема, отримання дозволу на виконання будівельних робіт.

Окрім того при використанні земель сільськогосподарського призначення це право обмежено і вимогами ЗК, який передбачає використання цих земель лише для сільськогосподарських потреб;

— право використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі (п. "г" ч. 1 ст. 90 та п. "в" ч. 1 ст. 95 ЗК);

— пунктом "ґ" ч. 1 ст. 90 та п. "ґ" ч. 1 ст. 95 ЗК встановлено право на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом. Перелік підстав для відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам міститься у ст. 156 ЗК.

Обсяг прав землекористувачів залежить також від умов надання земельної ділянки. Ряд прав землекористувачів, зокрема орендодавця та орендаря, передбачено спеціальним Законом "Про оренду землі" (ст.ст. 24, 25). Так, ч. 1 ст. 24 Закону орендодавцю надаються наступні права: вимагати від орендаря використання земельної ділянки за цільовим призначенням згідно з договором оренди, дотримання екологічної безпеки землекористування та збереження родючості ґрунтів, додержання державних стандартів, норм і правил, у тому числі місцевих правил забудови населених пунктів; дотримання режиму водоохоронних зон, прибережних захисних смуг, зон особливого режиму використання земель та територій, які особливо охороняються, своєчасного внесення орендної плати.

Важливим є закріплення у ч. 2 ст. 90 ЗК положення, згідно з яким порушені права власників земельних ділянок підлягають відновленню в порядку, встановленому законом. Так, ЗК передбачено, що власник земельної ділянки або землекористувач може вимагати усунення будь-яких порушень його прав на землю, навіть якщо ці порушення пов'язані з позбавленням права володіння земельною ділянкою, і відшкодування завданих збитків (ст. 152), а також неможливість позбавлення права власності на земельну ділянку, крім випадків, передбачених законодавством України (ст. 153).

Суб'єктивні права і юридичні обов'язки тісно пов'язані між собою. В юридичній літературі обов'язки суб'єктів сільськогосподарського землевикористання викладаються досить стисло. Групувань спеціальних прав і обов'язків землекористувачів поки що не запропоновано.

Загальне коло обов'язків суб'єктів сільськогосподарського землевикористання визначено ст.ст. 91, 96 ЗК. До них, зокрема,

належать такі обов'язки: забезпечувати використання землі за цільовим призначенням; додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату; не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом; дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних з встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем.

Наведений перелік обов'язків власників земельних ділянок не є вичерпним, на що прямо вказується у ч. 2 ст. 91 ЗК. Так, окрему групу обов'язків орендаря передбачено і спеціальним Законом "Про оренду землі", в якому обов'язкам орендарів земельних ділянок присвячені лише загальні норми, вміщені у ч. 2 ст. 25 Закону, які встановлюють, що орендар земельної ділянки зобов'язаний: приступати до використання земельної ділянки в строки, встановлені договором оренди землі, зареєстрованим в установленому законом порядку; виконувати встановлені щодо об'єкта оренди обмеження (обтяження) в обсязі, передбаченому законом або договором оренди землі; дотримуватися режиму використання земель природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення; у 5-денний строк після державної реєстрації договору оренди земельної ділянки державної або комунальної власності надати копію договору відповідному органу державної податкової служби.

Орендодавець здійснює виконання цих обов'язків через реалізацію визначених ст. 24 Закону "Про оренду землі" прав вимагати від орендаря тієї чи іншої поведінки за договором.

У п. "г" ч. 1 ст. 96 ЗК встановлено обов'язок власника не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів. На розвиток цього положення у Законі "Про оренду землі" прямо закріплено обов'язок орендодавця не вчиняти дій, які б перешкоджали орендареві користуватися орендованою земельною ділянкою (ч. 2 ст. 24). Із встановленого ст. 25 Закону права орендаря самостійно господарювати на землі з дотриманням умов договору оренди землі випливає обов'язок орендодавця не втручатися у господарську діяльність орендаря і не створювати йому будь-яких перешкод при виконанні умов договору.

Обов'язок орендодавця, передбачений ч. 2 ст. 24 Закону "Про оренду землі", — передати у користування орендарю земельну ділянку у стані, що відповідає умовам договору. Щодо земель сільськогосподарського призначення це означає, що земельна ділянка повинна бути придатна для використання за цільовим призначенням. Цей обов'язок складається із наступних частин: обов'язок орендодавця передати земельну ділянку у користування; обов'язок орендодавця надати земельну ділянку у стані, що відповідає умовам договору. Якщо орендар не виконує цей обов'язок, то згідно з ч. 2 ст. 36 Закону "Про оренду землі" орендодавець несе відповідальність за недоліки переданої в оренду земельної ділянки, що не були передбачені договором оренди і перешкоджають використанню земельної ділянки за договором. Ця норма певною мірою спрямована на виконання такого обов'язку, як надати земельну ділянку, придатну для використання за цільовим призначенням.

Земельне законодавство покладає на власників земельних ділянок обов'язок зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем. Порядок охорони геодезичних знаків визначений в Законі України від 23 грудня 1998 р. "Про топографо-геодезичну і картографічну діяльність" та постанові Кабінету Міністрів України від 19 липня 1999 р. № 1284 "Про Порядок охорони геодезичних пунктів". Закріплення геодезичних пунктів на місцевості здійснюється спеціальними інженерними пристроями і спорудами. Знесення або перезакладка геодезичних пунктів здійснюється лише з дозволу Головного управління геодезії, картографії та кадастру при Кабінеті Міністрів України і його підрозділів відповідно до їх компетенції.

Обов'язки власників земельних ділянок щодо збереження мереж осушувальних і зрошувальних систем закріплені у Законі України від 14 січня 2000 р. "Про меліорацію земель". Відповідно до ст. 24 цього Закону експлуатація меліоративних систем повинна забезпечувати оптимальний водний та повітряний режим ґрунтів, створення умов для високоефективного та екологічно безпечного використання меліорованих земель. Експлуатація меліоративних систем забезпечується відповідно до проектної документації та відповідних правил, що затверджуються спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань водного господарства та меліорації земель за погодженням з іншими центральними органами виконавчої влади. Виконання у зоні розміщення та функціонування меліоративних систем та окремих об'єктів інженерної

інфраструктури, а також на прилеглій території будь-яких робіт, що можуть вплинути на технічний стан і режим експлуатації цих систем та об'єктів інженерної інфраструктури, допускається лише після попереднього погодження проекту виконання цих робіт у порядку, що встановлюється спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань водного господарства та меліорації земель.

Перелік обов'язків землекористувачів визначений і ст. 35 Закону "Про охорону земель" (який є більш конкретизованим порівняно із ст. 91 ЗК). Так, власники і землекористувачі, в тому числі орендарі земельних ділянок, при здійсненні господарської діяльності зобов'язані: дотримуватися вимог земельного та природоохоронного законодавства України; проводити на земельних ділянках господарську діяльність способами, які не завдають шкідливого впливу на стан земель та родючість ґрунтів; підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі на основі застосування екологобезпечних технологій обробки і техніки, здійснення інших заходів, які зменшують негативний вплив на ґрунти, запобігають безповоротній втраті гумусу, поживних елементів тощо; дотримуватися стандартів, нормативів при здійсненні протиерозійних, агротехнічних, агрохімічних, меліоративних та інших заходів, пов'язаних з охороною земель, збереженням і підвищенням родючості ґрунтів; надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування відомості про застосування пестицидів та агрохімікатів; сприяти систематичному проведенню вишукувальних, обстежувальних, розвідувальних робіт за станом земель, динамікою родючості ґрунтів; своєчасно інформувати відповідні органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування щодо стану, деградації та забруднення земельних ділянок; забезпечувати додержання встановленого законодавством України режиму використання земель, що підлягають особливій охороні; забезпечувати використання земельних ділянок за цільовим призначенням та дотримуватися встановлених обмежень (обтяжень) на земельну ділянку; забезпечувати захист земель від ерозії, виснаження, забруднення, засмічення, засолення, осолонцювання, підкислення, перезволоження, підтоплення, заростання бур'янами, чагарниками і дрібноліссям; уживати заходів щодо запобігання негативному і екологонебезпечному впливу на земельні ділянки та ліквідації наслідків цього впливу.

ТЕМА 5
ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ

1. Поняття та юридичні ознаки фермерських господарств. Значення та роль фермерських господарств у розвитку аграрного виробництва
2. Порядок створення фермерських господарств
3. Правовий режим земель у фермерському господарстві
4. Майнові правовідносини у фермерському господарстві
5. Припинення фермерського господарства
6. Державна підтримка розвитку фермерських господарств

1. Поняття та юридичні ознаки фермерських господарств. Значення та роль фермерських господарств у розвитку аграрного виробництва

Фермерство — сталий ринковий інститут аграрного права України. На сьогоднішній день становище фермерських господарств урегульовано нормами Закону "Про фермерське господарство".

Фермерські господарства — найбільш типові організаційно-правові форми сільськогосподарського виробництва не лише в Україні, а й загалом у світі. Лише в Україні їх офіційно налічується приблизно 43 тис.

Згідно із Законом "Про фермерське господарство" фермерське господарство є формою підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства, відповідно до закону.

Із цієї дефініції можна виділити наступні юридичні ознаки фермерських господарств:

1. Це форма підприємницької діяльності громадян України. Це підтверджується і ст. 5 Закону, у якій йдеться про те, що

право на створення фермерського господарства має кожний дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку. Відтак, іноземні громадяни, особи без громадянства можуть брати участь у діяльності фермерського господарства лише як наймані працівники.

2. Фермерське господарство є юридичною особою, тобто організацією, яка створена і зареєстрована у встановленому законом порядку, наділяється відповідно цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді. Як юридична особа фермерське господарство має відокремлене від своїх засновників майно, яке належить йому на праві власності. Ця ознака має важливе значення з огляду на послідовність закріплення за цим господарством статусу юридичної особи. Адже селянське (фермерське) господарство, яке також нібито наділялось статусом юридичної особи, не мало ані власного майна (майно належало на праві спільної сумісної власності членам цього господарства), ані власних земель (землі надавались громадянину України — засновникові господарства у його власність). Фермерське господарство діє на основі статуту. Однак для державної реєстрації, крім статуту, вимагається також установчий договір.

3. Зміст діяльності фермерського господарства полягає у виробництві, переробці, реалізації товарної сільськогосподарської продукції.

4. Свою діяльність фермерське господарство провадить на земельних ділянках сільськогосподарського призначення, наданих для цієї мети.

5. Проте найважливішою ознакою, яка відрізняє фермерські господарства від інших суб'єктів аграрного підприємництва, є його сімейно-родинний склад. Частина 2 ст. 1 Закону "Про фермерське господарство" зазначає, що воно може бути створене одним громадянином України або кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї, відповідно до закону.

6. Відносини у фермерському господарстві базуються на членстві. Вимоги до членства у фермерському господарстві, умови членства тощо визначаються Законом "Про фермерське господарство" та статутом господарства, іншими локальними нормативно-правовими актами. Наймана праця у фермерському господарстві допускається, однак, скоріше, як виняток. Членами фермерського господарства можуть бути подружжя, їхні батьки, діти, які досягли 14-річного віку, інші члени сім'ї, родичі, які об'єдналися для спільного ведення фермерського господарства, визнають і дотримуються положень статуту фермерського госпо-

дарства. Членами фермерського господарства не можуть бути особи, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом). При створенні фермерського господарства одним із членів сім'ї інші члени сім'ї, а також родичі можуть стати членами цього фермерського господарства після внесення змін до його статуту.

Головою фермерського господарства є його засновник або інша визначена в статуті особа.

2. Порядок створення фермерських господарств

Право на створення фермерського господарства має кожний дієздатний громадянин України, який досяг 18-річного віку, виявив бажання та пройшов професійний відбір на право створення фермерського господарства (ст. 5 Закону).

Загалом створення фермерських господарств відбувається у 3 етапи:

— проходження професійного відбору;

— набуття прав на земельну ділянку для ведення фермерського господарства;

— державна реєстрація фермерського господарства як юридичної особи.

Проходження професійного відбору особами, які мають намір створити фермерське господарство, є важливим юридичним фактом, з яким пов'язується створення фермерських господарств. Його проводить районна (міська) професійна комісія з питань створення фермерських господарств, склад якої формується і затверджується районною (міською) радою. До складу професійної комісії з питань створення фермерських господарств включаються представники органів державної влади, органів місцевого самоврядування, представники Асоціації фермерів та приватних землевласників і громадських організацій.

Порядок проведення професійного відбору з питань створення фермерських господарств регламентовано спільним наказом Міністерства аграрної політики України та Міністерства праці та соціальної політики України від 17 грудня 2003 р. № 452/335 "Про затвердження Положення про порядок проведення професійного відбору з питань створення фермерських господарств". Згідно із цим нормативно-правовим актом громадяни, які виявили бажання створити фермерське господарство, подають до професійної комісії заяву, у якій зазначаються бажані

розміри і місце розташування земельної ділянки та кількість членів фермерського господарства. До заяви додаються копії документів, засвідчених у встановленому порядку, які підтверджують їх досвід роботи в сільському господарстві, наявність необхідної кваліфікації або спеціальної підготовки, обґрунтування розмірів земельної ділянки і напряму діяльності фермерського господарства.

Під час вивчення поданих претендентами документів професійна комісія може проводити перевірку їх достовірності. У разі виявлення недостовірної інформації або неналежним чином оформлених документів заява претендента залишається без розгляду. Про залишення заяви без розгляду претендент повідомляється в письмовій формі із зазначенням підстав у 5-денний термін із дня отримання заяви. Після усунення причин, що були підставою про залишення заяви без розгляду, претендент може повторно подати заяву, яка розглядається в установленому порядку.

Висновок (рішення) професійної комісії (витяг з протоколу, засвідчений головою комісії), доводиться до претендента, який пройшов професійний відбір, письмово у 5-денний термін з дня проведення відбору. Цей висновок про наявність у громадянина достатнього досвіду роботи в сільському господарстві або необхідної сільськогосподарської кваліфікації є умовою для державної реєстрації фермерського господарства і надання (передачі) громадянину у власність або оренду земельних ділянок для ведення фермерського господарства із земель державної і комунальної власності відповідно до ЗК.

Для цього громадяни звертаються із заявою, у якій зазначають бажаний розмір і місце розташування ділянки, кількість членів фермерського господарства та наявність у них права на безоплатне одержання земельних ділянок у власність, обґрунтування розмірів земельної ділянки з урахуванням перспектив діяльності фермерського господарства, до відповідної районної державної адміністрації або до відповідної місцевої ради. До заяви додається рішення професійної комісії з питань створення фермерських господарств щодо наявності у громадянина достатнього досвіду роботи у сільському господарстві або необхідної сільськогосподарської кваліфікації.

Заяву громадянина про надання земельної ділянки у власність або в оренду районна або міська державні адміністрації або орган місцевого самоврядування розглядають у місячний строк і в разі її задоволення дають згоду на підготовку землевпорядною організацією проекту відведення земельної ділянки.

Проект відведення земельних ділянок розробляється за рахунок Українського державного фонду підтримки фермерських господарств. Порядок передачі/надання земельних ділянок у власність/оренду із земель державної або комунальної власності громадянам, в тому числі і для ведення фермерського господарства, регулюється ЗК (ст.ст. 118, 124).

Стаття 32 ЗК надала право одержувати безоплатно у приватну власність земельні ділянки не лише голові господарства, а й громадянам України — членам фермерських господарств. Мова, насамперед, іде про ті земельні ділянки, які були у них на праві користування. При цьому приватизація цих ділянок безоплатно здійснюється у розмірі земельної частки (паю) члена сільськогосподарського підприємства, розташованого на території відповідної ради. Проте це правило не поширюється на тих членів господарства, які раніше набули права на земельну частку (пай).

У рахунок земельної частки (паю) членам фермерських господарств передаються земельні ділянки, на яких розташовані житлові будинки, господарські будівлі та споруди фермерського господарства (ст. 13 Закону "Про фермерське господарство").

Частина 4 ст. 13 Закону України "Про фермерське господарство" закріпила переважне право громадян України, які до 1 січня 2002 р. отримали в постійне користування або оренду земельні ділянки для ведення фермерського господарства, на придбання (викуп) земельних ділянок розміром до 100 га сільськогосподарських угідь, у тому числі до 50 га ріллі, у власність з розстрочкою платежу до 20 років.

ЗК і Закон "Про фермерське господарство" не встановлюють жодних обмежень у часі для реалізації членами фермерського господарства права на безоплатну приватизацію земельної ділянки. Це право член фермерського господарства може реалізувати як при створенні господарства/вступі до нього, так і після набуття членства у господарстві.

Земельні ділянки надаються громадянам для ведення фермерського господарства єдиним масивом з розташованими на них водними джерелами та лісовими угіддями, наближеними до існуючих шляхів, електро- і радіотелефонних мереж, газо- і водопостачальних систем та інших видів інженерної інфраструктури.

Землі лісогосподарського призначення і землі водного фонду, що належать до складу сільськогосподарських угідь, не можуть передаватися у приватну власність для ведення фермерських господарств, за винятком невеликих — до 5 га ділянок лісів у складі угідь фермерського господарства і невеликих — до 3 га

ділянок під замкненими природними водоймами. Фермерське господарство має право проводити залісення частини земель та будувати замкнену водойму на земельній ділянці, що належить фермерському господарству чи його членові на праві приватної власності.

Після одержання державного акта на право власності на земельну ділянку або укладення договору оренди земельної ділянки та його державної реєстрації фермерське господарство підлягає державній реєстрації.

Державна реєстрація фермерського господарства здійснюється у виконавчому комітеті міської, районної у місті ради або в районній, районних міст Києва і Севастополя державних адміністраціях за місцем проживання особи або місцезнаходженням земельної ділянки.

Для державної реєстрації фермерського господарства голова фермерського господарства або уповноважена ним особа особисто або поштою (рекомендованим листом) подає до органу державної реєстрації:

а) засновницькі документи (установчий договір про створення фермерського господарства та статут фермерського господарства (підписи громадян на установчих документах про створення фермерського господарства посвідчуються нотаріусом); б) реєстраційну картку встановленого зразка, яка є заявою про державну реєстрацію фермерського господарства; в) копію документа, що засвідчує наявність у громадянина на праві власності чи оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення; г) документ, що посвідчує внесення плати за державну реєстрацію фермерського господарства.

Для реєстрації фермерського господарства забороняється вимагати інші документи або відомості.

Державна реєстрація фермерського господарства проводиться за наявності всіх необхідних документів протягом не більше 5 робочих днів. Органи державної реєстрації зобов'язані протягом цього терміну внести дані з реєстраційної картки до Реєстру суб'єктів підприємницької діяльності та видати свідоцтво про державну реєстрацію фермерського господарства.

3. Правовий режим земель у фермерському господарстві

Правовий режим земель у фермерському господарстві доцільно насамперед аналізувати через їхній склад. Згідно із ст. 12 Закону "Про фермерське господарство" землі фермерського

господарства можуть складатися із: а) земельної ділянки, що належить на праві власності фермерському господарству як юридичній особі; б) земельних ділянок, що належать громадянам — членам фермерського господарства на праві приватної власності; в) земельної ділянки, що використовується фермерським господарством на умовах оренди.

Як юридична особа фермерське господарство набуває право власності на земельні ділянки у разі: а) придбання за договором купівлі-продажу, ренти, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами; б) внесення земельних ділянок її засновниками до статутного фонду; в) прийняття спадщини; г) виникнення інших підстав, передбачених законом.

Водночас фермерське господарство використовує земельні ділянки, що належать громадянам — членам фермерського господарства на праві приватної власності. При цьому права володіння та користування земельними ділянками, які знаходяться у власності членів фермерського господарства, здійснює фермерське господарство. Однак така конструкція подвійного суб'єктного складу права власності на землі у фермерському господарстві є доволі сумнівною. По-перше, права володіння і користування, які здійснює фермерське господарство — це, фактично, зміст права оренди земельної ділянки. Проте законодавець у Законі "Про фермерське господарство" не згадує про необхідність легалізації відносин між фермерським господарством та його членами шляхом укладення договору оренди земельної ділянки.

По-друге, надання у власність громадянам України — засновнику та членам фермерського господарства земельних ділянок для ведення цього господарства дещо нівелює статус цього господарства як юридичної особи. Оскільки набуття прав на земельну ділянку є правовстановлювальним фактом, який має значення для створення фермерських господарств, то законодавець повинен пов'язувати набуття прав на земельну ділянку саме із фермерським господарством.

Важливе значення мають розміри земельних ділянок, які можуть надаватися громадянам України для ведення фермерського господарства. Вони мають певний вплив на подальший режим їх використання, умови використання тощо. Згідно із ст. 121 ЗК для ведення фермерського господарства громадянам України надаються безоплатно із земель державної або комунальної власності земельні ділянки в розмірі земельної частки (паю), визначеної для членів сільськогосподарських підприємств, розташованих на території сільської, селищної, міської

ради, де знаходиться фермерське господарство. Якщо на території сільської, селищної, міської ради розташовано декілька сільськогосподарських підприємств, розмір земельної частки (паю) визначається як середній за цими підприємствами. У разі відсутності сільськогосподарських підприємств на території відповідної ради розмір земельної частки (паю) визначається як середній за районом.

Однак визначити конкретний розмір земельної ділянки для зазначених цілей за заданих умов практично неможливо. По-перше, п. "а" ч. 1 ст. 121 ЗК стосується можливості розпаювання земель сільськогосподарських підприємств у майбутньому на підставі положень ст. 25 ЗК, тобто йдеться про другий етап паювання сільськогосподарських земель в Україні (водночас як перший етап паювання, при цьому лише сільськогосподарських угідь, здійснювався на підставі указів Президента України). Проте вказівка у ст. 121 ЗК на земельну частку (пай) члена сільськогосподарського підприємства дає підставу для сумнівів щодо можливості застосування до цих відносин положень ст. 25 ЗК, згідно з якою право на земельну частку (пай) мають працівники, а не члени сільськогосподарського підприємства. Більше того, чи можуть підлягати паюванню землі сільськогосподарських підприємств (юридичних осіб приватного права), якщо вони створені громадянами і юридичними особами шляхом внесення відповідних внесків, в тому числі і у формі земельних ділянок, про що чітко зазначено у ст. 28 ЗК? Отже, за таких умов визначити розмір земельної ділянки, яка може надаватися громадянам України для ведення фермерського господарства, вкрай важко. На практиці виходять із тих розмірів, які вказані у заяві про передачу земельних ділянок у власність для ведення фермерського господарства. Згідно із абз. 2 ч. 1 ст. 7 Закону "Про фермерське господарство" у заяві зазначаються: бажаний розмір і місце розташування ділянки, кількість членів фермерського господарства та наявність у них права на безоплатне одержання земельних ділянок у власність, обґрунтування розмірів земельної ділянки з урахуванням перспектив діяльності фермерського господарства.

Істотний вплив на правовий режим земель фермерського господарства має те, що на цих земельних ділянках громадянам, що створили фермерське господарство, дозволено облаштувати постійне місце проживання в тій частині земельної ділянки, з якої забезпечується зручний доступ до всіх виробничих об'єктів господарства. Якщо постійне місце проживання членів фермерського господарства знаходиться за межами населених пунктів,

то вони мають право на створення відокремленої фермерської садиби, якій надається поштова адреса. При цьому для облаштування відокремленої садиби фермерському господарству надається за рахунок бюджету допомога на будівництво під'їзних шляхів до фермерського господарства, електро- і радіотелефонних мереж, газо- і водопостачальних систем.

Переселенцям, які створюють фермерське господарство в трудонедостатніх населених пунктах, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України, надається одноразова грошова допомога за рахунок державного бюджету у розмірі, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Зміст правового режиму земель фермерського господарства розкривається також через сукупність земельних прав та обов'язків фермерського господарства та його членів. Зокрема, фермерське господарство та його члени відповідно до ст. 14 Закону "Про фермерське господарство" мають право:

а) продавати або іншим способом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину;

б) самостійно господарювати на землі;

в) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену сільськогосподарську продукцію;

г) на відшкодування збитків;

ґ) споруджувати житлові будинки, господарські будівлі та споруди тощо.

Згідно із ст. 15 Закону фермерські господарства, у власності яких є земельні ділянки, надані їм для ведення фермерського господарства, зобов'язані:

а) забезпечувати використання земельних ділянок за їх цільовим призначенням;

б) додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля;

в) сплачувати податки та збори;

г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;

ґ) не допускати зниження родючості ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;

д) надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів;

е) дотримуватися правил добросусідства та встановлених обмежень у використанні земель і земельних сервітутів;

ж) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем тощо.

4. Майнові правовідносини у фермерському господарстві

Правові норми закріпили режим майна фермерського господарства як такого, що належить йому на праві власності. Це означає, що саме фермерське господарство як юридична особа здійснює володіння, користування та розпорядження належним йому майном, відокремленим від майна членів фермерського господарства. Зазначені правомочності щодо майна фермерського господарства здійснюються відповідно до статуту фермерського господарства, якщо інше не передбачено угодою між членами фермерського господарства та законом (ст. 20 Закону "Про фермерське господарство").

Майнові відносини у фермерському господарстві регулюються Законом "Про фермерське господарство", деталізуються у його статуті, а також у тій частині, в якій вони не врегульовані зазначеними актами, ЦК, іншими актами законодавства.

Юридична особа набуває цивільних прав і бере на себе цивільні обов'язки через свої органи, що діють відповідно до закону, інших правових актів та установчих документів. У статуті фермерського господарства повинні міститись норми щодо закріплення майна, його видів, порядок користування майном фермерським господарством, а також окремими його членами. Окремою угодою членів фермерського господарства можуть бути передбачені порядок надання майна господарством в користування його членам, а також порядок передачі членами господарства свого майна у власність чи користування фермерському господарству, порядок розподілу доходів і прибутку, одержаних в результаті використання цього майна, тощо[1].

Початкове майно фермерського господарства — складений капітал формується за рахунок внесків засновників (членів) господарства. До його складу можуть входити: будівлі, споруди, устаткування, матеріальні цінності, цінні папери, продукція, вироблена господарством в результаті господарської діяльності, одержані доходи, інше майно, набуте на підставах, що не заборонені законом, право користування землею, водою та іншими природними ресурсами, будівлями, спорудами, обладнанням, а також інші майнові права (в тому числі на інтелектуальну влас-

[1] Див.: Науково-практичний коментар до Закону України "Про фермерське господарство" / За ред. *М.В. Шульги*. — К., 2004. — С. 76.

ність), грошові кошти, які передаються членами фермерського господарства до його складеного капіталу.

У процесі господарської діяльності фермерське господарство може набувати право власності на майно на підставі цивільних правочинів, зокрема за договорами купівлі-продажу, дарування, міни тощо, в порядку спадкування та в інший спосіб, не заборонений законом.

У власності фермерського господарства може перебувати будь-яке майно, в тому числі земельні ділянки, житлові будинки, господарські будівлі і споруди, засоби виробництва тощо, яке необхідне для ведення товарного сільськогосподарського виробництва і набуття якого у власність не заборонено законом.

Втім, на наш погляд, необхідно розрізняти майно фермерського господарства як юридичної особи та майно фізичних осіб — його членів. Майно господарства належить йому на праві власності як юридичній особі. У цьому разі воно не належить членам цього господарства. Наприклад, безпідставно житлові будинки відносити до майна фермерського господарства. Згідно із ст. 379 ЦК житловий будинок охоплюється поняттям "житло фізичної особи", яке призначене та придатне для постійного проживання в ньому. Скоріше мова може іти про фермерську садибу, яка може належати фермерському господарству на праві власності. Однак ст. 381 ЦК дає підстави засумніватися й у цьому. Адже садибою є земельна ділянка разом з розташованими на ній житловим будинком, господарсько-побутовими будівлями, наземними і підземними комунікаціями, багаторічними насадженнями. Таким чином, фермерська садиба належатиме на праві власності не фермерському господарству, а його членам. Це має значення й для відповідальності фермерського господарства, оскільки фермерське господарство несе відповідальність за своїми зобов'язаннями у межах майна, яке є власністю фермерського господарства. Відтак, на житловий будинок чи фермерську садибу, які належать на праві власності членам фермерського господарства, звернення стягнення не допускатиметься. Не допускається звернення стягнення і на ті земельні ділянки, які належать членам фермерського господарства на праві власності. На земельну ділянку, яка належить фермерському господарству як юридичній особі, допускається звернення стягнення у випадках, коли у фермерського господарства відсутнє інше майно, на яке може бути звернено стягнення.

Засновники до складеного капіталу господарства можуть внести як майно, так і майнові права на нього. Зазначимо, що здебільшого вносять майнові права — права користування майном, які обліковуються у складі нематеріальних активів.

Майнові права, що внесені до складеного капіталу фермерського господарства, передаються йому на визначений у статуті термін.

У разі припинення членства або ліквідації фермерського господарства як юридичної особи члени фермерського господарства мають право на отримання частки майна фермерського господарства. Розмір частки та порядок її отримання визначаються статутом фермерського господарства.

Майнові спори між фермерським господарством та його членами вирішуються судом.

Як власник майна фермерське господарство може у будь-який спосіб розпорядитися ним — вирішити його фактичну та юридичну долю. Викликає подив положення ст. 22 Закону "Про фермерське господарство" про те, що його як об'єкт майнових прав — цілісний майновий комплекс, що включає майно, передане до складеного капіталу, нерозподілений прибуток, майнові та інші зобов'язання, за рішенням членів фермерського господарства відповідно до закону може бути відчужено на підставі цивільно-правових угод громадянам України, які мають право на створення фермерського господарства, або юридичним особам України для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

Підтвердженням безпідставності зазначеної позиції законодавця є ч. 3 ст. 22 Закону, у якій правомірно йдеться про те, що громадяни, які придбали майно фермерського господарства як цілісного майнового комплексу на підставі цивільно-правової угоди, подають у встановленому порядку статут фермерського господарства на державну реєстрацію. В даному випадку законодавець намагається закласти основи створення фермерських господарств не у первинному порядку через проходження професійного відбору та передачу земельної ділянки у власність із земель державної або комунальної власності, а вторинним, похідним способом — через набуття права власності на майно та земельну ділянку на вторинному ринку.

Не узгоджується із чинним законодавством та статусом юридичної особи — фермерського господарства ст. 23 Закону "Про фермерське господарство". Згідно із цією статтею успадкування фермерського господарства (цілісного майнового комплексу або його частини) здійснюється відповідно до закону. В даному випадку успадковується не фермерське господарство, а частка у майні фермерського господарства. Її успадкування передбачає такі варіанти розвитку подій:

— особа, яка успадкувала цю частку згідно із нормами статуту, може бути прийнята у його члени;

— особі, яка успадкувала частку у майні юридичної особи, її виділяють в натурі (майном, земельною ділянкою), повертають грошима тощо.

У другому варіанті, якщо фермерське господарство успадковується двома або більше спадкоємцями, земельна ділянка поділу не підлягає, якщо в результаті її поділу утвориться хоча б одна земельна ділянка менше мінімального розміру, встановленого для даного регіону.

Науково обґрунтовані регіональні мінімальні розміри земельних ділянок, які утворюються в результаті поділу земельної ділянки фермерського господарства, що успадковується, визначені Міністерством аграрної політики України та Українською академією аграрних наук і затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. № 1908. Зокрема, для Автономної Республіки Крим — 5 га; для Луганської області — 9 га; для Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської, Чернівецької, Тернопільської — 2 га; для Київської, Вінницької, Волинської областей — 3 га; для Житомирської — 4 га; Дніпропетровської, Донецької — 6 га.

5. Припинення фермерського господарства

Підстави для припинення діяльності фермерського господарства визначені ст. 35 Закону "Про фермерське господарство". Аналіз цих підстав свідчить про припинення фермерського господарства як юридичної особи, в той час як термін "припинення діяльності" означає тимчасове зупинення діяльності з будь-яких причин.

Так, діяльність фермерського господарства припиняється у разі:

1) реорганізації фермерського господарства;

2) ліквідації фермерського господарства;

3) визнання фермерського господарства неплатоспроможним (банкрутом);

4) якщо не залишається жодного члена фермерського господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність господарства.

Водночас серед підстав припинення фермерського господарства не названо таку важливу підставу, як припинення прав

на земельну ділянку та майно фермерського господарства, які можуть бути відчужені на підставі цивільно-правових угод громадянам України, які мають право на створення фермерського господарства, або юридичним особам України для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

Реорганізація та ліквідація — способи припинення юридичних осіб. За реорганізації завжди присутній правонаступник, до якого переходять права та обов'язки фермерського господарства, що реорганізується. А в разі ліквідації юридичної особи такого правонаступництва не відбувається.

Реорганізація фермерського господарства відбувається за рішенням вищого органу управління — загальних зборів членів господарства (а не його власника, як про це зазначено у п. "а" ч. 1 ст. 36 Закону) і може здійснюватися у формі приєднання, злиття, поділу, виділення та перетворення.

Рішення про ліквідацію фермерського господарства приймається також членами фермерського господарства (у разі добровільної ліквідації) та судом (у разі примусової ліквідації). Рішення про добровільну ліквідацію може бути прийнято у будь-який час і з будь-яких мотивів. Примусова ліквідація здійснюється за рішенням суду з підстав, передбачених законом. Підставами примусової ліквідації, зокрема, можуть бути:

— визнання судом недійсною державної реєстрації юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути;

— оголошення юридичної особи банкрутом;

— провадження юридичною особою діяльності, що суперечить установчим документам, або такої, що заборонена законом;

— неподання упродовж року органам державної податкової служби податкових декларацій, документів фінансової звітності відповідно до закону тощо.

У п. "в" ч. 1 ст. 36 Закону "Про фермерське господарство" зазначається, що рішення про припинення діяльності фермерського господарства у разі банкрутства фермерського господарства приймається відповідно до закону. Норми, присвячені визнанню суб'єкта господарювання банкрутом, містяться у Законі України від 14 травня 1992 р. "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом" (в редакції Закону від 30 червня 1999 р.). Зокрема, зазначеним Законом встановлено, що визнання фермерського господарства банкрутом відбувається лише у тому разі, якщо інші судові процедури (розпорядження майном боржника, мирова угода або санація

боржника) не призвели до відновлення його платоспроможності. У такому разі господарським судом виноситься постанова про визнання боржника (фермерського господарства) банкрутом і відкриття ліквідаційної процедури. По завершенні ліквідаційної процедури господарський суд виносить ухвалу про ліквідацію фермерського господарства.

Статтею 31 Закону "Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом" встановлено черговість задоволення вимог кредиторів за рахунок коштів, одержаних від продажу майна.

Майно, що залишилося після задоволення вимог кредиторів, розподіляється між членами фермерського господарства відповідно до статуту.

Пункт "б" ч. 1 ст. 36 Закону "Про фермерське господарство" встановлює, що у разі, якщо не залишається жодного члена фермерського господарства або спадкоємця, який бажає продовжити діяльність господарства, рішення про припинення його діяльності приймається у порядку, встановленому законом. В таких випадках відповідно до ст. 1277 ЦК суд визнає спадщину відумерлою за завою відповідного органу місцевого самоврядування, і вона переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

Крім того, якщо не залишилося жодного члена фермерського господарства, його діяльність може бути припинена на підставі рішення суду про скасування державної реєстрації фермерського господарства внаслідок, наприклад, неподання протягом року до органів державної податкової служби податкових декларацій, документів бухгалтерської звітності згідно із законодавством.

Спори про припинення діяльності фермерського господарства вирішуються судом.

6. Державна підтримка розвитку фермерських господарств

Правові засади державної підтримки фермерських господарств встановлені розділом III Закону "Про фермерське господарство". Переважно у цьому розділі йдеться про фінансову підтримку фермерських господарств. Так, ст. 9 Закону визначає, що новоствореним фермерським господарствам у період становлення (перші 3 роки після його створення, а у трудонедостатніх населених пунктах — 5 років), фермерським господарствам

з відокремленими садибами та іншим фермерським господарствам надається допомога за рахунок державного і місцевого бюджетів, у тому числі через Український державний фонд підтримки фермерських господарств, статут якого затверджено наказом Міністерства агарної політики України від 2 квітня 2004 р. № 119.

Механізм використання бюджетних коштів у зазначеній сфері визначено у Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1102 (у редакції постанови від 1 березня 2007 р. № 349).

Згідно із цим Порядком фінансова підтримка надається:

— новоствореним фермерським господарствам у період становлення та фермерським господарствам з відокремленими садибами на безповоротній основі за бюджетною програмою "Фінансова підтримка фермерських господарств" і на конкурсних засадах на поворотній основі за бюджетною програмою "Надання кредитів фермерським господарствам";

— іншим фермерським господарствам — лише на конкурсних засадах на поворотній основі за бюджетною програмою "Надання кредитів фермерським господарствам".

Проте фінансова підтримка не надається фермерським господарствам, які мають заборгованість перед Фондом та його регіональними відділеннями, яких визнано банкрутами, щодо яких порушено справу про банкрутство, які перебувають в стадії ліквідації або мають прострочену більш як на півроку заборгованість перед державним і місцевими бюджетами (податкові платежі, позички тощо) та Пенсійним фондом України, а також у яких виявлені факти незаконного одержання та/або нецільового використання бюджетних коштів.

Фінансова підтримка на безповоротній основі надається новоствореним фермерським господарствам протягом одного бюджетного року не більш як за двома видами витрат, а фермерським господарствам з відокремленими садибами — один раз протягом трьох років за двома видами витрат, пов'язаних з:

1) розробленням проектів відведення земельних ділянок для ведення фермерського господарства;

2) сплатою відсотків за користування кредитами банків — у розмірі облікової ставки Національного банку, що діє на дату нарахування відсотків за користування кредитами;

3) придбанням першого трактора, комбайна, вантажного автомобіля вітчизняного виробництва, а також іноземного походження, які не виробляються в Україні, згідно з переліком, що затверджується Кабінетом Міністрів України, за умови їх подальшої експлуатації фермерським господарством протягом не менш як 3 років з моменту державної реєстрації та відсутності на момент придбання у власності фермерського господарства аналогічних одиниць техніки — у розмірі 30% без урахування суми податку на додану вартість, але не більш як 200 тис. грн. за одиницю техніки;

4) будівництвом і реконструкцією тваринницьких приміщень (у тому числі виготовленням проектно-кошторисної документації) — у розмірі 30% без урахування суми податку на додану вартість, але не більш як 200 тис. грн. за один збудований або реконструйований об'єкт;

5) внесенням страхових платежів за договорами обов'язкового страхування, види якого визначено у пунктах 11 і 30 ч. 1 ст. 7 Закону України від 7 березня 1996 р. "Про страхування" (в редакції Закону від 4 жовтня 2001 р.) — у розмірі не більш як 50%;

6) підготовкою, перепідготовкою і підвищенням кваліфікації кадрів фермерських господарств у сільськогосподарських навчальних закладах;

7) розширенням наукових досліджень з проблем організації виробництва сільськогосподарської продукції і виданням рекомендацій з питань використання в їх діяльності досягнень науково-технічного прогресу.

Фінансова підтримка на конкурсних засадах на поворотній основі надається у розмірі, що не перевищує 150 тис. грн., із забезпеченням виконання зобов'язання щодо повернення бюджетних коштів:

— новоствореним фермерським господарствам та фермерським господарствам з відокремленими садибами — строком від 3 до 5 років для виробництва, переробки і збуту виробленої продукції, провадження виробничої діяльності;

— іншим фермерським господарствам — строком до 5 років для придбання техніки, обладнання, поновлення обігових коштів, виробництва та переробки сільськогосподарської продукції, будівництва та реконструкції виробничих і невиробничих приміщень, у тому числі житлових (загальною площею не більш як 125 кв. м), для закладення багаторічних насаджень, розвитку кредитної та обслуговуючої кооперації, зрошення та меліорації земель.

Порядок та умови проведення конкурсу для надання фінансової підтримки фермерським господарствам на поворотній основі визначено наказом Міністерства аграрної політики України від 30 березня 2007 р. № 229.

Основними критеріями при визначенні переможців конкурсу є:

— забезпечення гарантій повернення коштів, одержаних на поворотній основі;

— ефективність і окупність інвестиційно-інноваційних проектів;

— створення додаткових робочих місць у сільській місцевості;

— спеціалізація на виробництві дефіцитних у регіоні окремих видів сільськогосподарської продукції.

Фермерське господарство несе відповідальність згідно із законодавством за нецільове використання одержаних коштів та своєчасне і в повному обсязі повернення до державного бюджету коштів фінансової підтримки.

У разі виявлення факту незаконного одержання бюджетних коштів керівник фермерського господарства несе відповідальність згідно із законодавством, а у разі нецільового використання бюджетних коштів припиняється надання будь-якої фінансової підтримки претендентові на її одержання протягом поточного та 3 наступних бюджетних періодів.

У разі коли фермерське господарство відчужує придбаний перший трактор, комбайн, вантажний автомобіль до закінчення 3-річного строку їх експлуатації (в тому числі у зв'язку з ліквідацією фермерського господарства), отримані на безповоротній основі кошти фінансової підтримки для компенсації 30% вартості придбаної техніки повертаються до державного бюджету.

Кошти Державного бюджету України спрямовуються на меліорацію земель, у тому числі їх зрошення та осушення, а також на консервацію та рекультивацію малопродуктивних сільськогосподарських угідь, на придбання сільськогосподарської техніки (комбайнів, тракторів, автомашин, бульдозерів, сівалок тощо).

У той же час підтримка фермерських господарств може здійснюватися й за рахунок коштів місцевих бюджетів. Як зазначено у ч. 3 ст. 9 Закону "Про фермерське господарство" ці кошти повинні спрямовуватися на будівництво об'єктів виробничого і невиробничого призначення, житла, проведення

заходів щодо землеустрою. Наприклад, на регіональному чи місцевому рівнях можуть розроблятись та прийматись відповідні програми підтримки фермерських господарств, як це, зокрема, зроблено у Закарпатській області. Так, 9 січня 2008 р. розпорядженням голови Закарпатської облдержадміністрації схвалено Програму підтримки фермерських господарств області на 2008—2012 роки і представлено на розгляд обласної ради.

ТЕМА 6
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВЕДЕННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

1. Історичні та законодавчі основи ведення особистих селянських господарств
2. Поняття та юридичні ознаки особистих селянських господарств
3. Правовий режим земельних ділянок, які використовуються для ведення особистих селянських господарств
4. Правовий режим майна, яке використовується для ведення особистих селянських господарств
5. Правовий та соціальний статус членів особистих селянських господарств
6. Припинення ведення особистих селянських господарств

1. Історичні та законодавчі основи ведення особистих селянських господарств

Особисте селянське господарство — новий та особливий суб'єкт земельних та аграрних відносин в Україні. ЗК вперше передбачив такого суб'єкта земельних відносин (ст. 33). Особисте селянське господарство має самостійний характер і його ведення регламентується окремим спеціальним Законом "Про особисте селянське господарство".

Видається сумнівним ототожнювати особисте селянське господарство (ОСГ) та особисте підсобне господарство (ОПГ). На жаль, Державний комітет України із земельних ресурсів зайняв хибну позицію щодо ототожнення термінів "особисте підсобне господарство" та "особисте селянське господарство" (лист від 5 квітня 2002 р. № 14-22-4/2080 "Щодо тотожності термінів "особисте підсобне господарство" та "особисте селянське господарство").

Так склалося історично, що ведення підсобного додаткового господарства давало змогу селянам, іншим категоріям громадян забезпечувати себе та членів своєї сім'ї додатково продукцією сільськогосподарського виробництва для власного споживання.

Такі підсобні господарства велися спочатку на присадибних земельних ділянках, і їх ведення не регламентувалось чинним законодавством. У юридичній літературі такі особисті підсобні господарства розглядалися як форма дрібнотоварного виробництва сільськогосподарської продукції громадянами в основному для особистого (сімейного) споживання на присадибних і інших наданих для цих цілей земельних ділянках у вільний від основної роботи час[1]. Спочатку особисте селянське господарство існувало в двох основних формах: ОПГ колгоспників (членів колгоспного двору) і ОПГ робітників і службовців.

ЗК в редакції від 13 березня 1992 р. передбачив можливість надання громадянам спеціально для ведення особистого підсобного господарства земельних ділянок безплатно у власність, в межах населених пунктів, у розмірах, вказаних у земельно-облікових документах, або надання безплатно у власність у розмірі не більше 0,6 га. За бажанням громадян їм додатково могли надаватися земельні ділянки у користування. Загальна площа цих ділянок не повинна була перевищувати 1 га. Збільшення розмірів земельних ділянок до 2 га могло провадитись за погодженням з обласною Радою народних депутатів.

Однак, як слушно зауважує В Устюкова, збільшення розмірів та надання спеціально земельних ділянок для ведення ОПГ та збільшення обсягів виробництва не впливає характеристику цих господарств як підсобних, споживчих[2]. Для більшості громадян працездатного віку ОПГ було формою виробництва сільськогосподарської продукції для особистого (сімейного) споживання у вільний від основної роботи час. Воно вважалось сферою вторинної, додаткової зайнятості. Інша справа з особистими селянськими господарствами, які на підставі Закону "Про особисте селянське господарство" набувають рис самостійності, автономності тощо.

Систему нормативно-правових актів, якими регулюється діяльність щодо ведення особистих селянських господарств, складає Конституція, ЗК, ЦК, інші нормативно-правові акти, якими урегульовано відносини власності у сфері сільськогосподарського виробництва, а також законодавчі акти, якими регламентовано найважливіші питання набуття та реалізації громадянами суб'єктивних прав та виконання юридичних

[1] Див.: *Устюкова В.В.* Правовые формы сельскохозяйственной деятельности граждан / Аграрная реформа в Российской Федерации: правовые проблемы и решения. — М., 1998. — С. 36.

[2] Див.: Там само. — С. 39.

обов'язків у процесі виробництва, переробки, споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків, надання послуг, в тому числі у сфері сільського зеленого туризму. Центральне місце у цій системі відведено спеціальному Закону "Про особисте селянське господарство".

2. Поняття та юридичні ознаки особистих селянських господарств

Згідно із ст. 1 Закону "Про особисте селянське господарство" особисте селянське господарство — це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму.

Звідси можна виділити наступні ознаки ОСГ:

1. Це не вид, а організаційно-правова форма господарської діяльності. А ведення особистого селянського господарства — це діяльність. Господарська діяльність визначається ГК як діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність. Суб'єктами господарювання при цьому визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

Діяльність, пов'язана з веденням особистого селянського господарства, не належить до підприємницької діяльності.

Особисті селянські господарства створюються на засадах членства (крім випадків, коли ОСГ ведеться індивідуально). Його членами можуть бути лише фізичні особи — громадяни України. При цьому необхідно мати на увазі, що згідно із ст. 3 Закону його дія поширюється на фізичних осіб, яким у встановленому законом порядку передано у власність або оренду земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства.

Члени особистого селянського господарства здійснюють діяльність на свій розсуд і ризик у межах встановленого правового господарського порядку, дотримуючись вимог Закону "Про особисте селянське господарство", інших нормативно-правових актів.

2. Сімейно-родинний склад цього об'єднання. При цьому кваліфікаційною ознакою є те, що зазначені особи повинні спільно проживати. Наприклад, у фермерських господарствах, які також створюються членами сім'ї або родичами, не ставиться умова їхнього спільного проживання.

Згідно із ст. 3 Сімейного кодексу (СК) України сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має одинока особа. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства. Аналіз СК дає підстави вважати, що родичами вважаються двоюрідні брати та сестри, тітка, дядько, племінниця, племінник, інші родичі за походженням.

3. ОСГ не є юридичною особою. Проте члени ОСГ уособлюють собою певне об'єднання. Відтак, на наш погляд, для оформлення ОСГ доцільно застосувати таку договірну форму, як просте товариство. Згідно із ст. 1132 ЦК за договором простого товариства сторони (учасники) беруть зобов'язання об'єднати свої вклади та спільно діяти з метою додержання прибутку або досягнення іншої мети.

4. Змістом діяльності ОСГ є виробництво, переробка і споживання сільськогосподарської продукції, реалізація її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму.

Звідси споживання сільськогосподарської продукції і реалізація надлишків підкреслюють похідну природу ОСГ. В той час, надання послуг з використанням майна ОСГ свідчить на користь їхнього самостійного характеру. Отже, законодавець однозначно не визначився з юридичною природою ОСГ, і, таким чином, вони можуть бути двох видів залежно від соціального та правового статусу членів ОСГ.

Щодо надання послуг в сфері сільського зеленого туризму, то члени ОСГ згідно із Законом України від 15 вересня 1995 р. "Про туризм" (в редакції Закону від 18 листопада 2003 р.) належать до тих суб'єктів туристичної діяльності — фізичних осіб, які не є суб'єктами підприємницької діяльності та надають послуги з тимчасового розміщення (проживання), харчування тощо (ст. 5).

5. Метою ведення ОСГ є задоволення особистих потреб. Однак, мова йде не про всі особисті потреби, а про споживчі потреби членів ОСГ.

6. ОСГ підлягають обліку.

Відповідно до ст. 14 Закону України від 17 вересня 1992 р. "Про державну статистику" (в редакції Закону від 13 липня 2000 р.) та на виконання ст. 4 Закону "Про особисте селянське господарство", п. 1 розпорядження Кабінету Міністрів України від 5 липня 2004 р. № 424-р "Про проведення перезакладення книг погосподарського обліку та перепису поголів'я худоби у домашніх господарствах" наказом Державного комітету статистики України від 18 квітня 2005 р. № 95 затверджено Інструкцію та форми погосподарського обліку в сільських, селищних та міських радах на 2006—2010 роки. Форма № 5 погосподарського обліку передбачає ведення списку осіб, яким надані земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства.

3. Правовий режим земельних ділянок, які використовуються для ведення особистих селянських господарств

Згідно із ст. 121 ЗК для ведення особистого селянського господарства громадянам України безоплатно у власність із земель державної або комунальної власності можуть надаватись земельні ділянки розміром не більше 2,0 га.

При цьому розмір земельної ділянки особистого селянського господарства може бути збільшений у разі отримання в натурі (на місцевості) земельної частки (паю) та її спадкування членами особистого селянського господарства відповідно до закону.

Громадяни України, які реалізували своє право на безоплатну приватизацію земельної ділянки для ведення особистого підсобного господарства в розмірі менше 2,0 га, мають право на збільшення земельної ділянки в межах норм, установлених ст. 121 ЗК для ведення особистого селянського господарства (ст. 5 Закону "Про особисте селянське господарство").

Проте неоднозначна юридична природа ОСГ дає підстави для сумніву щодо суб'єктів землевикористання в ОСГ.

Такі юридичні ознаки особистих селянських господарств, які випливають із норм Закону "Про особисте селянське господарство", як сімейно-родинне об'єднання за місцем проживання фізичних осіб на засадах членства, віднесення членів ОСГ до категорії зайнятого населення, основний характер праці членів ОСГ за умови, що розрахунковий місячний дохід на одного члена дорівнює або перевищує розмір мінімальної заробітної плати, та інші ознаки, підтверджують самостійний, а не похідний характер особистих селянських господарств і, без сумніву, свідчать про появу нового суб'єкта господарювання на землях сільськогосподарського призначення.

ЗК, передбачивши можливість надання громадянам України безоплатно для ведення особистого селянського господарства земельних ділянок розміром не більше 2 га, тим самим закріпив фактично товарний характер виробленої в ОСГ сільськогосподарської продукції, адже є, наприклад, випадки успішного функціонування на 2 га фермерських господарств, які, до речі, на відміну від ОСГ, є формою підприємницької діяльності громадян України. А це, в свою чергу, опосередковано свідчить на користь самостійно характеру ОСГ.

Відтак, самостійна природа ОСГ повинна впливати й на зміст відносин землевикористання, на правовий режим земельних ділянок для ведення цих господарств тощо. Логічно, що земельні ділянки для ведення ОСГ повинні передаватися у власність лише тим громадянам, які будуть працювати в ОСГ на постійній основі. Бо, на жаль, практика свідчить, що земельні ділянки для ведення ОСГ надаються працівникам різноманітних комерційних структур, державним службовцям тощо, які не мають наміру працювати постійно чи у вільний від основної роботи час на цих земельних ділянках. Проблема криється в тому, що на земельні ділянки, які передаються у власність громадянам України для ведення ОСГ із земель державної або комунальної власності, не поширюється мораторій щодо їх відчуження. Таким чином, мета отримання земельної ділянки для ведення ОСГ у багатьох випадках не співпадає із метою ведення самих ОСГ. Як правило, згодом ці земельні ділянки змінюють своє цільове призначення.

Стаття 5 Закону "Про особисте селянське господарство" конкретизує правовий режим земельних ділянок, переданих/наданих громадянам для ведення ОСГ. Так, земельні ділянки особистого селянського господарства можуть бути власністю однієї особи, спільною сумісною власністю подружжя та спільною частковою власністю членів особистого селянського господарства відповідно до закону. При цьому спільна сумісна

власність на земельну ділянку виникає у громадян — членів ОСГ, які є подружжям, у разі придбання у шлюбі ними земельної ділянки для ведення ОСГ на підставі договорів купівлі-продажу, міни тощо, а також у випадку виділення в натурі подружжю їхніх земельних часток (паїв) єдиним масивом.

Спільна часткова власність на земельну ділянку виникає у разі добровільного об'єднання власниками належних їм земельних ділянок; у разі придбання земельних ділянок на підставі цивільних правочинів; при прийняття спадщини двома і більше особами; при виділенні членам ОСГ земельних часток (паїв) в натурі єдиним масивом; за рішенням суду.

4. Правовий режим майна, яке використовується для ведення особистих селянських господарств

Правовий режим майна ОСГ визначено ст. 6 Закону "Про особисте селянське господарство". При цьому сама назва цієї статті є абсолютно правомірною та вдалою — "Майно, яке використовується для ведення особистого селянського господарства". Отже, йдеться про майно членів особистого селянського господарства, яке вони використовують для ведення ОСГ. У переліку цього майна (який є невичерпним) передбачено жилі будинки, господарські будівлі та споруди, сільськогосподарська техніка, інвентар та обладнання, транспортні засоби, сільськогосподарські та свійські тварини і птиця, бджолосім'ї, багаторічні насадження, вироблена сільськогосподарська продукція, продукти її переробки та інше майно, набуте у власність членами господарства в установленому законодавством порядку.

Водночас, на наш погляд, оскільки йдеться про майно, яке використовується для ведення ОСГ, то не все майно у вищезазначеному переліку може вважатися таким. Наприклад, житловий будинок — це будівля капітального типу, споруджена з дотриманням вимог, встановлених законом, іншими нормативно-правовими актами, і призначена для постійного у ній проживання. Таким чином, функціональне призначення житлового будинку не в усіх випадках пов'язане із веденням особистого селянського господарства, за винятком надання послуг у сфері сільського зеленого туризму, що не є ще на сьогодні усталеною практикою. Відтак, житловий будинок із господарськими спорудами може бути власністю осіб, які ведуть ОСГ, але не використовуватися для ведення ОСГ. Вказівка у переліку майна, яке використовується для ведення ОСГ, на житлові будинки

призводить до хибної практики будівництва на земельних ділянках для ведення ОСГ житлових будинків. Нагадаємо, що йдеться про сільськогосподарські землі, а житловий будинок розміщується на земельних ділянках, наданих під забудову, а це різні за цільовим призначенням земельні ділянки.

У власності членів ОСГ може бути будь-яке майно, не заборонене законом. Проте, на наш погляд, функціональне призначення цього майна повинно збігатися із веденням ОСГ, адже члени ОСГ можуть мати й інше майно на праві власності, проте це майно може належати їм як громадянам, як подружжю тощо, а не як особам, які спільно ведуть ОСГ. У зв'язку із цим доцільно відмежовувати майно, яке використовується для ведення ОСГ, від іншого майна, яке належить особам, які ведуть ОСГ, але безвідносно до їхнього членства в ОСГ.

Майно, яке використовується для ведення особистого селянського господарства, може бути власністю однієї особи, спільною частковою або спільною сумісною власністю його членів відповідно до закону. Звернення стягнення на майно члена особистого селянського господарства допускається лише на підставі рішення суду.

5. Правовий та соціальний статус членів особистих селянських господарств

Правовий статус особи — це система суб'єктивних юридичних прав та юридичних обов'язків особи[1]. Під соціальним статусом в даному випадку ми розуміємо роль і місце особи у суспільному виробництві, у суспільстві взагалі.

Права та обов'язки членів ОСГ закріплені у ст. 7 Закону. Зокрема, члени особистого селянського господарства мають право:

— самостійно господарювати на землі;

— укладати особисто або через уповноважену особу будь-які угоди, що не суперечать законодавству. Уповноваженою особою може бути дієздатний член особистого селянського господарства, який досяг 18 років;

— реалізовувати надлишки виробленої продукції на ринках, а також заготівельним, переробним підприємствам та організаціям, іншим юридичним і фізичним особам;

— самостійно здійснювати матеріально-технічне забезпечення власного виробництва;

[1] Див.: *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії права та держави. — К., 1994. — С. 65.

— відкривати рахунки в установах банків та отримувати кредити в установленому законодавством порядку;

— бути членами кредитної спілки та користуватися її послугами;

— отримувати в установленому законом порядку трудову пенсію, а також інші види соціальної державної допомоги та субсидії;

— надавати послуги з використанням майна особистого селянського господарства;

— використовувати в установленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі відповідно до закону;

— на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом;

— вільно розпоряджатися належним майном, виробленою сільськогосподарською продукцією та продуктами її переробки;

— отримувати дорадчі послуги;

— брати участь у конкурсах сільськогосподарських виробників для отримання бюджетної підтримки відповідно до загальнодержавних і регіональних програм;

— об'єднуватися на добровільних засадах у виробничі товариства, асоціації, спілки з метою координації своєї діяльності, надання взаємодопомоги та захисту спільних інтересів тощо відповідно до законодавства України;

— проводити в установленому законом порядку зовнішньоекономічну діяльність.

Члени особистого селянського господарства зобов'язані:

— дотримуватися вимог земельного законодавства та законодавства про охорону довкілля;

— забезпечувати використання земельної ділянки за цільовим призначенням;

— підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі;

— не порушувати права власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів;

— дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон;

— своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату;

— дотримуватися діючих нормативів щодо якості продукції, санітарних, екологічних та інших вимог відповідно до законодавства;

— надавати сільським, селищним, міським радам необхідні дані щодо їх обліку.

Законом можуть бути встановлені також інші права та обов'язки членів особистого селянського господарства.

Переважно права та обов'язки членів ОСГ мають земельно-правовий зміст, що цілком виправдано з огляду на визначальну земельну правосуб'єктність членів ОСГ.

Гарантіями реалізації членами ОСГ наданих їм законом прав є, зокрема, заходи державної підтримки ведення ОСГ, основні серед яких передбачені ст. 10 Закону "Про особисте селянське господарство".

Соціальний статус членів ОСГ залежить від того, чи є праця для членів ОСГ в ОСГ для них основною й чи віднесені особи, які ведуть ОСГ, до категорії зайнятого населення.

Стаття 8 Закону "Про особисте селянське господарство" зазначає, що члени особистих селянських господарств належать до категорії зайнятого населення в разі, якщо робота в цьому господарстві для них є основною, і розрахунковий місячний дохід на одного члена дорівнює або перевищує розмір мінімальної заробітної плати. З 1 квітня 2008 р. розмір мінімальної заробітної плати становить 525 грн., з 1 жовтня 2008 р. становитиме 545 грн., а з 1 грудня 2008 р. — 605 грн.

До зайнятого населення згідно із Законом України від 1 березня 1991 р. "Про зайнятість населення" належать громадяни, що проживають на території держави на законних підставах:

а) ті, які працюють за наймом на умовах повного або неповного робочого дня (тижня) на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форм власності, у міжнародних та іноземних організаціях в Україні і за кордоном, у фізичних осіб;

б) громадяни, які самостійно забезпечують себе роботою, включаючи підприємців, осіб, зайнятих індивідуальною трудовою діяльністю, творчою діяльністю, члени кооперативів, фермери та члени їх сімей, що беруть участь у виробництві;

в) інші особи.

Члени ОСГ не названі в цьому переліку, проте, зважаючи на його невичерпність, можна стверджувати, що за дотримання ряду умов члени ОСГ можуть бути віднесені до категорії зайнятого населення.

Якісним критерієм віднесення членів ОСГ до категорії зайнятого населення є розрахунковий місячний дохід на одного члена ОСГ. Порядок визначення розрахункового місячного доходу на одного члена особистого селянського господарства затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2003 р. № 2031.

Соціальне страхування та пенсійне забезпечення членів ОСГ також є якісними критеріями соціального статусу членів ОСГ.

Члени особистих селянських господарств згідно із ст. 9 Закону підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню та пенсійному забезпеченню.

Загальнообов'язкове державне соціальне страхування членів особистих селянських господарств здійснюється в порядку, встановленому законами України, зокрема Основами законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 р., прийнятими відповідно до Основ спеціальними законами про окремі види загальнообов'язкового державного соціального страхування, Законом України від 11 січня 2001 р. "Про розмір внесків на деякі види загальнообов'язкового державного соціального страхування" тощо[1].

Пенсійне забезпечення членів особистих селянських господарств та сплата ними страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування здійснюються відповідно до законів України від 5 листопада 1991 р. "Про пенсійне забезпечення"; від 9 липня 2003 р. "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування"; від 9 липня 2003 р. "Про недержавне пенсійне забезпечення"; від 26 червня 1997 р. "Про збір на обов'язкове державне пенсійне забезпечення".

Варто мати на увазі, що якщо особа, яка веде особисте селянське господарство, і для якої ця діяльність є основною, не перебуває у трудових правовідносинах з іншими суб'єктами господарювання тощо, то вона має право на відповідний соціальний захист та пенсійне забезпечення за умови сплати страховику відповідних страхових внесків.

Надання соціальної допомоги членам особистого селянського господарства здійснюється відповідно до законів України від 1 червня 2000 р. "Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям"; від 18 травня 2004 р. "Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам" тощо.

6. Припинення ведення особистих селянських господарств

Стаття 11 Закону "Про особисте селянське господарство" визначає юридичні підстави припинення ведення особистих селянських господарств. В. Носік поділяє їх на 3 групи: а) добровільне припинення господарств; б) припинення з об'єктив-

[1] Див.: Науково-практичний коментар до Закону України "Про особисте селянське господарство" / За ред. *В.В. Носіка*. — К.: Кондор, 2004. — 252 с.

них і незалежних від волі членів господарств обставин; в) примусове[1].

Добровільне припинення ведення ОСГ має місце в разі прийняття рішення членів особистого селянського господарства про припинення його діяльності.

Припинення з об'єктивних і незалежних від волі членів господарств обставин відбувається, якщо не залишилось жодного члена господарства або спадкоємця, який бажає продовжити його ведення.

Припинення прав на земельну ділянку, що тягне згідно із ЗК припинення ведення ОСГ, може здійснюватися як у примусовому, так і добровільному порядку.

Стаття 140 ЗК передбачає припинення права власності на земельні ділянки з наступних підстав:

а) добровільної відмови власника від права на земельну ділянку;

б) смерті власника земельної ділянки за відсутності спадкоємця;

в) відчуження земельної ділянки за рішенням власника;

г) звернення стягнення на земельну ділянку на вимогу кредитора;

ґ) відчуження земельної ділянки з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб;

д) конфіскації за рішенням суду;

е) невідчуження земельної ділянки іноземними особами та особами без громадянства у встановлений строк у випадках, визначених ЗК.

Право користування земельною ділянкою згідно із ст. 141 ЗК припиняється у разі:

а) добровільної відмови від права користування земельною ділянкою;

б) вилучення земельної ділянки у випадках, передбачених ЗК;

в) припинення діяльності державних чи комунальних підприємств, установ та організацій;

г) використання земельної ділянки способами, які суперечать екологічним вимогам;

ґ) використання земельної ділянки не за цільовим призначенням;

д) систематичної несплати земельного податку або орендної плати.

У разі припинення ведення особистого селянського господарства сільська, селищна, міська рада за місцем розташування земельної ділянки, наданої для цих цілей, вилучає його з обліку особистих селянських господарств.

---

[1] Див.: Науково-практичний коментар до Закону України "Про особисте селянське господарство" / За ред. *В.В. Носіка*. — К.: Кондор, 2004. — С. 154.

ТЕМА 7
ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ В УКРАЇНІ

1. Поняття сільськогосподарської кооперації
2. Загальна характеристика законодавства в сфері сільськогосподарської кооперації
3. Поняття та юридичні ознаки сільськогосподарських кооперативів. Умови членства в кооперативі
4. Типи та види сільськогосподарських кооперативів
5. Земельні правовідносини у сільськогосподарському кооперативі
6. Майнові правовідносини в сільськогосподарському кооперативі
7. Трудові правовідносини в сільськогосподарському кооперативі
8. Правове становище кооперативних об'єднань

1. Поняття сільськогосподарської кооперації

Кооперативна форма господарювання вважається однією із найефективніших. Проте досі в Україні належно не оцінений потенціал кооперативів, зокрема сільськогосподарських. Прийняття Конституції створило нові правові засади розвитку сільськогосподарських кооперативів як однієї з основних організаційно-правових форм кооперативної агропідприємницької діяльності.

Становлення самостійної України, обрання нею шляху ринкової економіки об'єктивно сприяють відновленню справжніх кооперативних принципів господарювання на селі. А тому з прийняттям Закону "Про сільськогосподарську кооперацію" набули практичного значення теоретичні проблеми кооперації. У науці активно відновились дослідження економічних, організаційних та, що дуже важливо, правових засад кооперації за нових умов розвитку економіки України. При цьому необхідно відзначити такий важливий фактор: в сучасний період йдеться переважно про кооперацію в сільському господарстві. Це зумовлено, по-перше, особливим значенням кооперації саме в цій природно і економічно складній сфері господарювання

(об'єктивні причини), а, по-друге, фактом проведення земельної та аграрної реформ. У зв'язку із зазначеним важливо науково-правильно і обґрунтовано підійти до поняття сільськогосподарської кооперації. Необхідно чітко відмежувати близькі, але юридично самостійні поняття "кооперація" і "кооператив", які іноді ототожнюються.

Термін "кооперація" в початковому значенні означає "співробітництво". Під сільськогосподарською кооперацією в економічній літературі також розуміють форму добровільного об'єднання незалежних сільськогосподарських товаровиробників — власників (або орендарів) для спільної підприємницької діяльності з метою досягнення результатів, які можливо отримати лише або швидше за допомогою колективних дій.

Позитивним є той факт, що в Законі "Про сільськогосподарську кооперацію" дається офіційне визначення понять "сільськогосподарська кооперація" та "сільськогосподарський кооператив" (СГК). Так, під сільськогосподарською кооперацією Закон розуміє систему сільськогосподарських кооперативів, об'єднань, створених з метою задоволення економічних потреб членів кооперативу. Тобто мається на увазі, що "кооперація" — це поліструктура, а "кооператив" — це моноструктура.

Оскільки кооперація визначається як система (а система — це закономірна послідовна сукупність складових), то цілком правомірно, що до цієї системи, крім сільськогосподарських кооперативів як основної і первинної ланки сільськогосподарської кооперації, належать кооперативні об'єднання. Це також свідчить про певну еволюцію, розвиток кооперації саме як системи та, водночас, відбиває її специфіку, яка полягає у побудові цієї системи за пірамідальною схемою. Однак, видається, в цьому контексті доцільніше використовувати термін "кооперативна система", аніж термін "кооперація", оскільки йдеться про множинність пов'язаних між собою елементів, які складають певне цілісне утворення.

У теорії поняття "кооперація" розглядається і в дещо іншій площині. Зокрема, Б. Мартос розглядає її як спільну діяльність певної групи людей, що має завданням поліпшити їх матеріальний і духовний добробут шляхом організації кооперативів. Видається, що таке визначення поняття "кооперація" є найбільш прийнятним.

Визначення кооперації як певної діяльності найбільш повно відповідає економічній суті цього явища, оскільки відбиває процеси добровільного об'єднання зусиль і ресурсів суб'єктів, зацікавлених у досягненні певних соціально-економічних ре-

зультатів. Однак, враховуючи практику функціонування кооперативів у всьому світі, кооперація — це не просто певна діяльність, а така діяльність, яка відповідає певним ознакам: 1) це спільна колективна діяльність; 2) в основі цієї діяльності, як відзначав О. Чаянов, знаходиться взаємодопомога і взаємна вигода; 3) добровільний характер діяльності; 4) зміст цієї діяльності полягає у виробництві продукції, виконанні робіт, наданні послуг тощо; 5) метою цієї діяльності є задоволення матеріальних, а також соціальних, культурних та певних інших потреб осіб, які об'єднуються. Разом із тим ця діяльність має, як правило, постійний характер і здійснюється систематично. У переважній більшості випадків кооперативна діяльність здійснюється безпосередньо кооперативами, тобто ця діяльність є також безпосередньою. Як бачимо, ознаки (критерії) кооперативної діяльності є близькими до тих, які характеризують підприємницьку діяльність. Хоча є й певні відмінності. Зокрема, спільна (кооперативна) діяльність відбувається в особливій атмосфері взаємодопомоги і взаємної вигоди, що не є принципово важливим для підприємництва. Вигоди від об'єднання капіталу, який використовується у підприємницькій діяльності, є більш важливими, ніж особистісні стосунки осіб, які спільно здійснюють підприємницьку діяльність. Різниця полягає також і у меті здійснення підприємницької діяльності. Законодавець нормативно закріпив для підприємництва мету отримання прибутку, а для кооперації — задоволення матеріальних потреб своїх членів. Хоча, видається, це не зовсім правильно. Прибуток є результатом здійснення господарської діяльності, показником рентабельності та ефективності здійснюваної діяльності. Метою є отримання певних вигод. Якщо в кооперації метою є отримання певних економічних вигод для всіх учасників кооперації, то метою підприємництва може бути отримання вигоди лише певними учасниками, зокрема тими, які внесли більшу частку капіталу для здійснення підприємницької діяльності. Вважати, що кооперативна діяльність є неприбутковою, а підприємницька, навпаки, прибутковою, є доволі умовно. Тому необхідно вважати, що для підприємництва метою і, одночасно, результатом є отримання прибутку, у той час як для кооперації отримання прибутку є лише засобом у досягненні мети, яка передбачає задоволення матеріальних та певних інших потреб осіб, які об'єднують свою діяльність.

Під поняттям "кооперація" доцільно розуміти спільну підприємницьку діяльність на добровільних засадах фізичних та/або юридичних осіб, яка базується на взаємодопомозі і взаємній

вигоді з метою задоволення їх матеріальних та певних інших потреб та захисту їх інтересів.

Поняття "сільськогосподарська кооперація" як спеціальне поняття повинно містити в собі загальні ознаки поняття "кооперація" і, водночас, відображати аграрну специфіку. Серед особливих (аграрно-спеціалізованих) ознак цього поняття можна назвати такі: 1) підприємницька діяльність здійснюється у сфері сільськогосподарського виробництва та в суміжних (до- і післявиробничій) сферах; 2) особливий суб'єктний склад: фізичні особи — громадяни України, як правило селяни та юридичні особи України, переважно сільськогосподарські товаровиробники.

Таким чином, сільськогосподарська кооперація — це спільна підприємницька діяльність на добровільних засадах, яка базується на взаємодопомозі і взаємній вигоді, громадян та/або юридичних осіб України, переважно сільськогосподарських товаровиробників у сфері сільськогосподарського виробництва та в суміжних (до- і післявиробничій) сферах діяльності з метою задоволення їх матеріальних та певних інших потреб і захисту їх інтересів.

2. Загальна характеристика законодавства в сфері сільськогосподарської кооперації

Характеризуючи законодавство, яке є базою розвитку сільськогосподарської кооперації, можна говорити про 4 основні групи актів, які його складають:

1) акти загального законодавства, дія якого поширюється на всіх суб'єктів господарювання;

2) акти галузевого законодавства (особливо земельного, аграрного, цивільного та ін.);

3) акти спеціального законодавства (кооперативного);

4) акти спеціального аграрно-кооперативного законодавства.

Серед актів загального законодавства провідне місце належить Конституції, яка проте не містить конкретних норм, які б безпосередньо стосувалися відносин стосовно створення та діяльності СГК.

Особливе значення для сільськогосподарської кооперації має галузеве законодавство, насамперед земельне та аграрне. СГК, особливо виробничі, не можуть розпочати свою діяльність без одержання земель у встановленому законом порядку. Важливе значення у цьому плані має ЗК. Проте, на відміну від ЗК в

редакції 1992 р., він взагалі не згадує про СГК як одного із основних суб'єктів використання земель сільськогосподарського призначення і як суб'єкта права власності на землі, а тому на нього поширюються всі положення Кодексу, що стосуються прав на землі юридичних осіб. Разом з тим необхідно відзначити, що існують певні особливості кооперативного землевикористання, які не враховані ЗК, хоча ч. 4 ст. 22 Закону "Про сільськогосподарську кооперацію" прямо зазначає, що земельні відносини в кооперативі регулюються ЗК та законами України.

Систему актів спеціального (кооперативного), зокрема аграрно-кооперативного законодавства України на сьогодні складають 3 основні нормативно-правові акти вищої юридичної сили. Законом, який визначає загальні правові, організаційні, економічні та соціальні засади розвитку кооперації, є Закон України від 10 липня 2003 р. "Про кооперацію".

В Україні прийнято два диференційовані (спеціальні) правові акти, які регулюють найпоширеніші і найважливіші види кооперації — Закон України від 10 квітня 1994 р. "Про споживчу кооперацію" і Закон "Про сільськогосподарську кооперацію".

Закон "Про сільськогосподарську кооперацію" закріплює понятійний апарат, посилює роль обслуговуючих кооперативів, регламентує пайові засади кооперативної діяльності; запроваджує інститут кооперативних об'єднань; визначає принципи діяльності СГК тощо. Цей Закон є диференційованим (за об'єктом правової регламентації) та комплексним і спеціалізованим нормативно-правовим актом аграрно-кооперативного законодавства України. Як акт аграрного законодавства, Закон "Про сільськогосподарську кооперацію" в першу чергу відображає сільськогосподарську (аграрну) специфіку кооперативів, підпорядковує їх діяльність сільськогосподарським цілям — виробництву сільськогосподарської продукції або обслуговуванню цього виробництва. Однак в цьому плані він, на жаль, не приділяє достатньо уваги земельним відносинам в сільськогосподарських кооперативах, хоча ці відносини є базовими. Як акт кооперативного законодавства, Закон закріплює основні ознаки кооперативів, принципи їх діяльності, особливості їх правового статусу.

Таким чином, кооперативне законодавство України у завершеному вигляді повинно складатися з:

1) основного кооперативного закону "Про кооперацію", який би містив загальні принципи організації і діяльності коопера-

тивів в Україні. В. Семчиком пропонується прийняття Кооперативного кодексу. Ця пропозиція заслуговує на увагу та підтримку;

2) прийнятих на його підставі законів, які б регулювали правові засади споживчої та інших видів кооперації тощо, а також спеціальних законів "Про сільськогосподарські виробничі кооперативи", "Про сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи", "Про сільськогосподарські кредитні кооперативи";

3) серії нормативних актів з окремих питань діяльності кооперативів (про порядок реєстрації, про надання державної допомоги, пільг і кредитів, про оподаткування), а також актів, які мають рекомендаційний характер: примірні статути, зразки інших внутрішніх документів тощо; завершальною складовою нормативно-правової системи повинні бути статути конкретних сільськогосподарських кооперативів та кооперативних об'єднань як істотні локальні правові акти, які відіграють важливу роль у з'ясуванні економічної і соціальної суті кооперативів, в тому числі сільськогосподарських, упорядкуванні кооперативних відносин.

3. Поняття та юридичні ознаки сільськогосподарських кооперативів. Умови членства в кооперативі

У теорії кооперації, як українській, так і зарубіжній, розроблено багато визначень поняття "кооператив". Але, як правило, вони охоплюють наступні ознаки кооперативу:

1) кооператив — це, насамперед, добровільне об'єднання. Лише шляхом об'єднання своїх зусиль і капіталу окремі особи зможуть досягти спільної мети і захистити свої інтереси. Проте не будь-яке об'єднання можна назвати кооперативом, а лише таке, яке відрізняється від інших добровільних об'єднань персональним принципом, а з цього випливає вже інша ознака кооперативу, про яку йтиметься далі. Кооператив є не просто об'єднанням осіб, а самостійним суб'єктом права, який є юридичною особою. Водночас це відмежовує кооператив від інших об'єднань осіб, які кооперують свою діяльність, зокрема від простих (партнерських) товариств, що не передбачають створення самостійного суб'єкта права — юридичної особи.

Розглядаючи кооператив як добровільне об'єднання, його необхідно також відмежовувати від громадських організацій і

господарських товариств, які теж є добровільними об'єднаннями. Але це об'єднання іншого порядку, і їхня економіко-юридична природа є відмінною від кооперативів. Проте існують й інші наукові позиції. Так, В. Семчик, наприклад, зазначає, що оскільки закони "Про споживчу кооперацію" і "Про сільськогосподарську кооперацію" чітко визначають споживчу і сільськогосподарську кооперацію як добровільні об'єднання, то цим підтверджується, що кооперативи належать до громадських організацій, створених для задоволення економічних інтересів. Однак ця позиція є спірною.

Під громадськими організаціями треба розуміти не взагалі всі можливі добровільні недержавного характеру об'єднання, а певні масові асоціації, наприклад, профспілки, творчі спілки, культурні, наукові, спортивні добровільні товариства, спілки сприяння, допомоги (взаємодопомоги) інвалідам, особам, які постраждали від стихійних лих, тощо. Необхідно погодитись з Т. Абовою у тому, що в громадських організаціях переважають політичні, ідеологічні, соціальні цілі, водночас як у кооперативах — господарські, комерційні. З цим важко не погодитись.

Крім того, є й інші ознаки, які відрізняють кооперативи від громадських організацій. По-перше, в громадських організаціях об'єднуються громадяни — фізичні особи, а в кооперативах можливе членство і юридичних осіб. По-друге, громадські організації можуть бути як із фіксованим, так і з нефіксованим членством. У кооперативі членство завжди фіксоване. По-третє, громадська організація ставить за мету захист економічних, соціальних, культурних та інших інтересів широкого загалу, не обов'язково своїх членів. Кооператив створюється з метою задоволення матеріальних та певних інших потреб виключно своїх членів. По-четверте, хоча в окремих випадках законодавство різних країн дозволяє громадським організаціям здійснювати підприємницьку діяльність, але її метою є отримання доходів виключно для громадських цілей і в межах статутних завдань. Натомість кооперативи в країнах з ринковою економікою визнаються організаціями сфери бізнесу, тобто підприємницька діяльність є для них основною. По-п'яте, найважливішою ознакою, яка відмежовує кооперативи від громадських організацій, є те, що в останніх отриманий прибуток не може розподілятися між засновниками, членами організації, тоді як у кооперативі частина його доходу розподіляється між членами пропорційно їх господарській, зокрема трудовій, участі у формуванні цього доходу. Від інших добровільних об'єднань, зокрема, акціонерних та інших господарських товариств, ко-

оперативи відрізняються тим, що є об'єднаннями, насамперед, осіб, тоді як господарські товариства — це об'єднання майна та/або підприємницької діяльності;

2) ознакою кооперативу є і те, що це не будь-яке об'єднання, а таке, що базується на членстві. Членами кооперативу можуть стати особи, які заснували його або вступили до вже створеного кооперативу. Членство організаційно зв'язує осіб, які добровільно об'єдналися у кооператив для виконання певних спільних завдань. Проте членство є характерною ознакою і, скажімо, фермерських господарств. Однак у них членами можуть бути лише члени сім'ї та інші родичі, а щодо членів кооперативу такі вимоги не ставляться. Хоча, наприклад, Г. Мюнкнер зазначає, що оскільки кооперативні товариства розглядаються як організації, які засновані на співробітництві членів, то це означає, що елемент партнерства побудований на близьких особистих відносинах між партнерами[1]. Тобто членами кооперативу повинні бути особи, близькі за "духом і за інтересами", але і це не означає наявність рис сімейно-трудового об'єднання;

3) ознака — рівноправність членів означає не лише рівність прав, а й рівність обов'язків, рівну відповідальність і, головне, дотримання умови, що кожен член кооперативу має лише один голос незалежно від кількості внесених пайових внесків та їхнього розміру;

4) наступною ознакою кооперативів є пайовий характер майна, обмеження виплат часток доходу на пай. А це означає, що майнова участь членів у кооперативі визначається їх внеском у формі майнових пайових внесків, які вони передають у власність кооперативу при вступі. Ці пайові внески створюють пайовий фонд. Це мінімальний розмір майна кооперативу, який збільшується за рахунок прибутку від господарської діяльності та інших надходжень. Майно кооперативу за винятком неподільних фондів поділяється на паї його членів. А обмеження виплат часток доходу на пай запобігає перетворенню кооперативів на акціонерні товариства і повинно сприяти орієнтації інтересів учасників кооперативних організацій насамперед на пошук економічної вигоди у спільній діяльності;

5) характерною ознакою кооперативу є і те, що розподіл прибутків відбувається незалежно від пайового внеску, який вніс член кооперативу, а визначається наслідками праці та тих господарських операцій, які здійснили через кооператив його члени;

[1] Див.: *Munkner Hans-H.* 1981. Cooperative Principles and Cooperative Law. 4th Reprint Institut far Cooperation in Entwicklungslandern, Marburg/Lahn. — P. 18.

6) основною метою діяльності кооперативу є переважно не здобуття прибутку на вкладений капітал, а збільшення доходів для покращення добробуту своїх членів, зменшення їх видатків на споживання. Це, зокрема, вказує на здебільшого неприбутковий характер діяльності кооперативу, тобто на те, що прибуток, який отримано в результаті підприємницької діяльності, не акумулюється на рахунку кооперативу безпосередньо, а після відрахувань у неподільні фонди кооперативу розподіляється між його членами пропорційно ступеню здійснення через кооператив господарських операцій чи вкладення своєї праці, що є принциповою ознакою будь-якої підприємницької кооперативної організації;

7) суттєвою ознакою кооперативу є обов'язкова участь його членів в діяльності кооперативу (трудова участь — у виробничих кооперативах, участь у господарських операціях — в обслуговуючих кооперативах). Цим кооператив, зокрема, відрізняється від акціонерного товариства (особливо щодо трудової участі в діяльності товариства, яка для рядових його членів не передбачається);

8) досягнення мети створення кооперативу шляхом здійснення підприємницької діяльності — важлива сучасна риса кооперативізму. А, отже, кооперативи є не лише організаційно-правовими формами господарювання, а, що важливо, і підприємництва. Чинне кооперативне законодавство України лише виробничі (сільськогосподарські) кооперативи розглядає як такі, що здійснюють господарську діяльність на засадах підприємництва, що є, як видається, невиправдано і не узгоджується з сучасною правовою доктриною і зарубіжним кооперативним законодавством, в тому числі і міжнародними документами з питань кооперації, які розглядають кооперативи (незалежно від форм і видів) як своєрідну форму підприємництва. Таким чином, виходом із цієї ситуації може бути перенесення в українське кооперативне законодавство, враховуючи, звичайно, національні правові традиції, зарубіжних юридичних конструкцій, які визнають використання кооперативами методів ринкової економіки. Видається, немає жодних підстав виключати кооперативи, у тому числі обслуговуючі, із сфери дії підприємницького права, тим більше, що ст. 6 Закону "Про сільськогосподарську кооперацію" передбачає державну реєстрацію кооперативів у порядку, передбаченому для державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності.

Таким чином, повертаючись назад, підсумовуючи і синтезуючи усі ознаки кооперативу, можна визначити наступним чином

його поняття: кооператив — це юридична особа, утворена шляхом добровільного об'єднання фізичних та/або юридичних осіб на основі членства і об'єднання пайових внесків, для ведення спільно господарської, у тому числі підприємницької, діяльності шляхом особистої трудової участі або участі членів у господарських операціях кооперативу з метою задоволення їх матеріальних, соціальних, культурних та певних інших потреб.

Сільськогосподарські кооперативи мають свої, властиві лише їм специфічні особливості, внаслідок чого загальні ознаки кооперативів повинні бути спеціалізовані в їх понятті.

В Законі "Про сільськогосподарську кооперацію" поняття СГК визначається наступним чином: сільськогосподарський кооператив — це юридична особа, створена фізичними або юридичними особами, що є сільськогосподарськими товаровиробниками, на засадах добровільного членства та об'єднання майнових пайових внесків для спільної виробничої діяльності у сільському господарстві та обслуговування переважно членів кооперативу. Це визначення, хоч і називає окремі ознаки СГК, проте має ряд недоліків. По-перше, можливість об'єднання в кооперативі лише сільськогосподарських товаровиробників порушує права громадян України, селян, які бажають створити чи вступити до сільськогосподарського виробничого кооперативу, проте не є сільськогосподарськими товаровиробниками, тобто такими, у яких валовий доход, отриманий від операцій з реалізації сільськогосподарської продукції за наявності сільськогосподарських угідь та/або поголів'я сільськогосподарських тварин у власності, користуванні, в тому числі й на умовах оренди за попередній звітний (податковий) рік, перевищує 75% загальної суми валового доходу. Це, насамперед, закриває доступ до вступу чи створення кооперативу тих громадян, які вийшли з КСП і отримали земельні ділянки і майно у розмірі їх земельних і майнових паїв, а також інших громадян, зокрема членів сімей членів кооперативу. Вони є власниками земельних ділянок, майна, але не завжди товаровиробниками.

Крім того, поняття "сільськогосподарський товаровиробник", яке теж міститься в Законі, не є вдалим.

Необхідно погодитись з Н. Титовою у тому, що Закон "Про сільськогосподарську кооперацію" не дає визначення юридичної природи сільськогосподарської кооперації, яку повинні зумовлювати відносини землевикористання. Тому недоліком визначення поняття "сільськогосподарський кооператив", яке дається в Законі, є те, що у ньому не враховується можливість об'єднання (внесення) земельних пайових внесків (йдеться лише

про майнові пайові внески), хоча їх внесення є особливістю СГК, у першу чергу виробничих. А оскільки йдеться про поняття саме СГК, то необхідно передбачити таку можливість.

Істотним недоліком цього визначення також є те, що у ньому не вказано на основну мету створення кооперативу — задоволення матеріальних та певних інших потреб та інтересів своїх членів та їх захист. Між тим саме мета створення та діяльності виокремлює їх специфічний статус з-поміж інших форм підприємництва. Взагалі, поняття СГК, яке дається в Законі "Про сільськогосподарську кооперацію", більше підходить до поняття обслуговуючого сільськогосподарського кооперативу, а тому є необхідність відкоригувати його шляхом внесення змін до цього Закону.

Враховуючи той факт, що специфіка сільського господарства повинна враховуватися, виходячи із статусу сільськогосподарських організацій як таких, в тому числі і кооперативів як специфічної форми аграрного господарювання, а також при оподаткуванні, при здійсненні процедури банкрутства тощо, для теорії і практики важливе значення має визначення поняття сільськогосподарської діяльності та відповідних критеріїв віднесення організацій до сільськогосподарських.

У законодавстві багатьох країн визначається поняття "сільське господарство". Так, Закон США "Про стандарти сумлінної праці" говорить, що сільське господарство включає фермерську діяльність в усіх її галузях, а також інші заняття: культивація і обробка ґрунту, молочне господарство, виробництво, вирощування зерна і городніх культур, розведення худоби, бджіл, хутряних звірів і птиці та інша діяльність (включаючи лісництво і виготовлення лісоматеріалів), що здійснюється фермером на фермі чи в поєднанні з іншою фермерською діяльністю, включаючи вирощування продукції для ринку, доставку її на склад чи на ринок або передачу транспортом для доставки на ринок. Це доволі широке тлумачення сільськогосподарської діяльності. Тоді як в Україні до недавнього часу розуміння сільськогосподарської діяльності обмежувалось лише діяльністю сільськогосподарських підприємств, їх об'єднань і громадян, які займалися обробкою землі, виробництвом продукції рослинництва і тваринництва. Очевидно, що такий підхід в умовах розвитку відносин товарообігу в аграрному секторі економіки не може задовольняти сільськогосподарських товаровиробників. Тому в сучасному розумінні сільськогосподарська діяльність повинна тлумачитися дещо ширше і, крім традиційно сільськогосподарської діяльності, повинна включати в себе і діяльність з переробки

сільськогосподарської сировини на готову сільськогосподарську продукцію. Закон "Про сільськогосподарську кооперацію" доповнює її можливістю займатися ще рибництвом і лісівництвом. Надалі є необхідність законодавчо закріпити поняття "сільськогосподарська діяльність" у ширшому його розумінні.

Н. Титова вважає, що основним критерієм для відмежування сільськогосподарської діяльності від інших видів діяльності є використання земель сільськогосподарського призначення як основного і незамінного засобу виробництва.

Підсумовуючи, можна виділити специфічні ознаки СГК (які також стосуються інших сільськогосподарських організацій): 1) ведення сільськогосподарської діяльності або обслуговування її потреб; 2) особливий суб'єктний склад СГК; 3) сільськогосподарська діяльність повинна бути для них основною.

Таким чином, сільськогосподарський кооператив — це юридична особа, утворена шляхом добровільного об'єднання громадян та/або юридичних осіб України, на основі членства і об'єднання пайових (земельних і майнових) внесків для ведення спільно на засадах підприємництва, шляхом власної трудової участі або участі у господарських операціях кооперативу, сільськогосподарської діяльності, яка є основною, або її обслуговування з метою задоволення їх матеріальних, соціальних, культурних та певних інших потреб.

Організаційною основою будь-якого кооперативу (кооперативного об'єднання) є членство. Аналізуючи норми Закону, які регламентують відносини членства у сільськогосподарських кооперативах, умовно їх можна поділити на 2 групи:

1) норми, які визначають умови членства. До них, зокрема, належать норми, які передбачають добровільність вступу до кооперативу і виходу з нього; визнання статуту кооперативу і дотримання його вимог; обов'язковість трудової участі або участі у господарській діяльності; обов'язок сплатити вступний внесок; внесення земельних і майнових пайових внесків тощо. Іншими словами, умови членства передбачають наявність ряду вимог, за дотримання яких і за проходження відповідної процедури прийому особа може стати повноправним членом відповідного сільськогосподарського кооперативу;

2) інша група норм містить вимоги щодо особи майбутнього члена кооперативу. Як правило, це вимога досягнення відповідного віку (для виробничих кооперативів) або належність до сільськогосподарських товаровиробників (для обслуговуючих кооперативів). Закон "Про сільськогосподарську кооперацію встановлює мінімальний віковий ценз у 16 років. Проте, на

думку В. Федоровича, доцільніше встановити в Законі правило, відповідно до якого право на членство у кооперативі можуть мати лише повнолітні і повністю дієздатні особи. На жаль, Закон "Про сільськогосподарську кооперацію" не містить норм, які б передбачали вимогу мінімального рівня кваліфікації, що давала б право на членство у сільськогосподарському виробничому кооперативі. Видається, що така норма необхідна принаймні з двох причин. По-перше, члени сільськогосподарського виробничого кооперативу зобов'язані безпосередньо брати трудову участь у господарській діяльності кооперативу. А без необхідних навичок, кваліфікації чи практичних знань важко говорити про належне виконання ними своїх трудових функцій. А по-друге, при здійсненні своєї господарської (підприємницької) діяльності кооператив використовує (на різних правових підставах) як основний засіб виробництва землі сільськогосподарського призначення, до яких ставляться посилені вимоги їх раціонального використання та охорони. Саме тому члени сільськогосподарського, у першу чергу виробничого, кооперативу повинні мати принаймні мінімальний рівень знань щодо ефективності зайняття сільськогосподарською діяльністю або ж певні практичні навички, які б сприяли раціональному використанню земель сільськогосподарського призначення на основі науково обгрунтованих систем землеробства.

Членами сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, на відміну від виробничого, можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, які дотримуються його вимог, користуються послугами, формують фонди та беруть участь у господарській діяльності кооперативу. Разом з тим необхідно було б підкреслити і той факт, що фізичні та/або юридичні особи, які є засновниками і членами обслуговуючого кооперативу, повинні бути сільськогосподарськими товаровиробниками, поняття яких в Законі дещо недосконале.

Відповідно до Закону "Про сільськогосподарську кооперацію" мінімальна кількість членів кооперативу — 3 особи. Сумнівно, що встановлена в Законі мінімальна кількість членів є виправданою на практиці. Адже йдеться не лише про комплектацію особового складу членів кооперативу, ця проблема пов'язана також з питаннями економічної ефективності кооперативу. З економічної точки зору кількість членів впливає на очікуваний обсяг діяльності кооперативу. А, отже, рекомендується починати роботу кооперативу за кількості від 10 до 20 членів. Зрештою, за малої кількості членів (від 3 до 5) доцільніше застосовувати договірні форми кооперування, тобто здійснювати спільну

діяльність або у формі простого товариства без створення юридичної особи, або ж просто укладаючи між собою різноманітні договори тощо.

Новелою Закону "Про сільськогосподарську кооперацію" є введення інституту асоційованого членства. Згідно з Законом асоційованим членом може бути будь-яка особа, яка зробила пайовий внесок і користується правом дорадчого голосу в кооперативі. Таким чином, як вдало зауважила Е. Павлова, асоційований член є ніби неповним, таким, що приєднався, а тому на нього не поширюються майнові та інші права і обов'язки членів кооперативу[1]. Треба зазначити, що Закон дозволяє переоформити "звичайне" членство на асоційоване, однак, на відміну від аналогічного Закону Російської Федерації, не зазначає, в яких випадках це дозволяється зробити, відсилаючи до статуту кооперативу. Видається, що за аналогією із Законом Російської Федерації, в Законі України "Про сільськогосподарську кооперацію" доцільно закріпити такі випадки переоформлення членства: 1) вихід на пенсію; 2) за станом здоров'я; 3) перехід на виборну посаду поза кооперативом; 4) служба в Збройних Силах України; 5) інші випадки, передбачені законом або статутом.

Кожен член кооперативу має право припинити своє членство в порядку, передбаченому законом і статутом кооперативу. Стаття 10 Закону "Про сільськогосподарську кооперацію" передбачає наступні підстави припинення членства в сільськогосподарському кооперативі: добровільний вихід з кооперативу; припинення трудової участі в діяльності виробничого кооперативу; виключення у випадках і в порядку, визначених статутом кооперативу; несхвалення загальними зборами рішення правління (голови) про прийняття у члени кооперативу; смерть члена кооперативу; реорганізація та ліквідація кооперативу.

Вихід із сільськогосподарського кооперативу здійснюється шляхом добровільного волевиявлення. Порядок виходу з кооперативу в Законі теж не регламентовано. Однак доцільно було б вказати мінімальний строк членства в кооперативі. Це було б гарантією стабільності майнових, земельних та інших відносин у кооперативі.

Припинення трудової участі в діяльності виробничого кооперативу не може бути беззаперечною підставою припинення

[1] Див.: *Павлова Э.И.* Обслуживающие кооперативы в предпринимательской деятельности крестьян // Государство и право. — 1997. — № 11. — С. 47.

членства в кооперативі. Як відзначає Н. Титова, виконання цієї норми може спричинити багато негативних наслідків для тих членів кооперативу, які втратили працездатність у зв'язку з віком або інвалідністю. Навпаки, в Законі і в статутах усіх сільськогосподарських кооперативів має бути норма, відповідно до якої непрацездатні члени кооперативу зберігають свій правовий статус і користуються членськими правами. Зрештою, "звичайне" членство може бути переоформлене на асоційоване. Тому таку підставу треба детально закріпити в статуті кооперативу. Разом з тим в Законі не названо такої підстави припинення членства, як нездійснення членом кооперативу господарської діяльності через кооператив протягом тривалого періоду, хоча це є не лише правом, а також і обов'язком члена сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу.

Виключення з членів кооперативу — одна з важливих підстав припинення членства. Закон України не зазначає випадків, коли це робиться. Аналогічний Закон Російської Федерації (ст. 17) зазначає, що член кооперативу може бути виключений з кооперативу по закінченні фінансового року у випадках: якщо не виконує обов'язків, передбачених статутом кооперативу, незважаючи на попередження у письмовій формі; якщо кооперативу завдано шкоди невиконанням членом кооперативу обов'язків, передбачених статутом кооперативу, або кооперативу пред'явлені позовні вимоги в результаті невиконання членом кооперативу свого зобов'язання; якщо член кооперативу у відповідності з вимогами Закону і статуту не мав права на вступ до кооперативу або втратив право бути членом кооперативу.

Крім того, членські відносини у кооперативах припиняються в результаті припинення існування суб'єкта членських відносин. Це може бути смерть громадянина чи ліквідація юридичної особи — члена кооперативу або ліквідація самого кооперативу.

Викликає сумніви така підстава припинення членства, як несхвалення загальними зборами рішення правління (голови) при прийнятті до кооперативу, передбачена Законом "Про сільськогосподарську кооперацію" (ч. 1 ст. 10 Закону). Затвердження рішення правління (голови) загальними зборами є тим юридичним фактом, що породжує правовідносини членства. Отже, до цього моменту членство не набувалось, а, отже, і не може припинятися.

Членство в сільськогосподарському кооперативі є підставою для набуття статутних прав і обов'язків. Незважаючи на виняткову важливість прав і обов'язків членів кооперативу як змісту кооперативних відносин, у Законі їм присвячено лише

одну статтю (ст. 11). Справедливими в цьому контексті є зауваження Н. Титової, яка вважає, що більш правильною і такою, що відповідає сучасній доктрині пріоритетності прав людини (в даному випадку селянина — члена кооперативу) щодо статусу самого кооперативу, має бути концепція максимально широкого, всебічного і конкретного регламентування прав членів кооперативу (фізичних осіб).

3. Типи та види сільськогосподарських кооперативів

Взагалі, тип кооперативу можна визначити як систему істотних рис, притаманних усім кооперативам.

Сільськогосподарські кооперативи як самостійна організаційно-правова форма сільськогосподарської кооперації і як низова ланка системи сільськогосподарської кооперації поділяються на типи та види; при цьому основними типами сільськогосподарських кооперативів є сільськогосподарські виробничі і обслуговуючі кооперативи, останні поділяються на види; видається, таку градацію сільськогосподарських кооперативів доцільно закріпити в Законі "Про сільськогосподарську кооперацію", який, на відміну від Закону "Про кооперацію", навіть не вживає термінів "тип" чи "типи" кооперативів.

На сьогодні сільськогосподарські виробничі кооперативи як тип сільськогосподарського кооперативу побудовані за принципом організації горизонтальної кооперації. Але, крім досягнення цілей приватного характеру — задоволення матеріальних та інших потреб своїх членів, перед виробничими кооперативами як організаціями виробничого типу стоять завдання виробництва сільськогосподарської продукції, а, звідси, — забезпечення населення країни продовольством і сировиною для промисловості.

Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи як тип сільськогосподарського кооперативу будуються за принципом організації вертикальної кооперації. Їх діяльність повністю спрямована на задоволення господарських інтересів своїх членів, тобто невід'ємно пов'язана з їх виробничою діяльністю.

Таким чином, діяльність сільськогосподарських виробничих і обслуговуючих кооперативів утворює замкнений цикл і охоплює всі стадії сільськогосподарського виробництва, що значною мірою враховує особливості життя і праці в сільській місцевості.

Як зазначає Г. Мюнкнер, виробничі кооперативи не є самоціллю. Це засіб для вирішення економічних проблем їх членів. До тих пір, доки не буде знайдено кращого шляху, вони мають право на існування. На думку вченого, тенденція до трансформації — за Оппенхаймером, який вважав, що успішні виробничі кооперативи саморозпускаються або ж реорганізуються в інші комерційні фірми, якщо їх члени більше не бачать у них необхідності, повинна розглядатися не як виродження, а як нормальний хід розвитку[1]. Поряд з тим автор вказує на переваги сільськогосподарських виробничих кооперативів, а саме: сільськогосподарські кооперативи засновані на об'єднанні робочої сили, готовності до добровільної дисципліни і справедливого поділу прибутків, відповідальності між членами тощо, а тому є більш пристосованими до переборення труднощів, ніж комерційні фірми, оскільки солідарність між членами і їх спільні цілі дозволяють працювати незалежно від перспектив на отримання прибутку, навіть з максимальним зниженням затрат на робочу силу. Як такі, виробничі кооперативи є альтернативою традиційній системі залежної (найманої) праці[2].

Разом з тим є й певні недоліки у діяльності сільськогосподарських виробничих кооперативів. Зокрема, на мінуси колективного виробництва вказував О. Чаянов. Він зазначав, що колективна воля завжди слабка як воля підприємницька, яка повинна бути організуючою, зобов'язуючою, пов'язаною з інтуїцією і ризиком. Підкреслюючи більшу ефективність часткової (вертикальної) кооперації, О. Чаянов все ж таки допускав можливість існування колективних господарств, проте за дотримання низки умов: повна незбитковість, виборність правління і керівника, демократична процедура складення організаційного плану, органічний зв'язок з кооперативними системами[3].

Серед переваг виробничих кооперативів у порівнянні з іншими формами господарювання на селі в сучасних умовах, можна назвати такі: 1) у сільськогосподарському виробничому кооперативі об'єднується праця його членів, а об'єднання пайових внесків має допоміжне значення; 2) не менш важливою умовою є те, що у виробничому кооперативі прибуток розпо-

[1] Див.: *Мюнкнер Г.* Производственные кооперативы: классическая модель с перспективами на будущее в современном индустриальном обществе: Пер. с англ. — Марбург на Лане, 1995. — С. 11.

[2] Див.: Там само. — С. 10.

[3] Див.: *Чаянов А.В.* Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации. — М.: Наука, 1991. — С. 344—345.

діляється залежно від вкладеної праці кожного його члена, а виплата дивідендів на паї має допоміжне до стимулювання праці значення; 3) у будь-якому кооперативі кожен член має один голос, а, отже, усі члени мають рівні права і можливості, що є передумовою стабільності у відносинах між ними, а також між членами та кооперативом.

Актуальними при цьому залишаються слова Б. Мартоса про те, що у виробничому кооперативі головною метою об'єднання є виробництво як таке. У ньому робітники, що працюють на підприємстві, стають його власниками й господарями; це є кооперація праці з метою звільнення її від залежності капіталу і зробити робітника повноправною і рівноправною особою в процесі виробництва, давши йому право на участь в управлінні кооперативом і право власності на продукт праці[1].

Мабуть, саме з таких міркувань створювались виробничі кооперативи у Франції, Італії, Японії та деяких інших країнах, де цей тип сільськогосподарського кооперативу набув певного поширення.

Досвід розвитку сільськогосподарської виробничої кооперації у зарубіжних країнах може бути використаний для розвитку таких кооперативів в Україні. Тим більше, що законодавчі, економічні, психологічні передумови для цього існують.

Закон "Про сільськогосподарську кооперацію", хоч і зорієнтований у більшій мірі на обслуговуючі (вертикальні) кооперативи, все ж значною мірою регулює діяльність виробничої ланки сільськогосподарської кооперації. Так, згідно з ст. 1 Закону під сільськогосподарським виробничим кооперативом (СГВК) треба розуміти юридичну особу, утворену шляхом об'єднання фізичних осіб, які є сільськогосподарськими товаровиробниками, для спільного виробництва продукції сільського, рибного і лісового господарства на засадах обов'язкової трудової участі у процесі виробництва.

Звідси, аналізуючи дане визначення та окремі інші норми Закону, можна виокремити такі характерні риси СГВК:

1) кооператив є юридичною особою, тобто таким суб'єктом, який створений згідно з чинним законодавством, здатний брати участь у цивільному обороті від свого імені та нести відповідальність за своїми зобов'язаннями;

2) кооператив створюється шляхом об'єднання виключно фізичних осіб. Про це чітко зазначено у ч. 1 ст. 8 Закону. Ця

[1] Див.: *Мартос Б.* Теорія кооперації. — Подєбради, 1923. — С. 100.

ознака СГВК обумовлена тим, що його члени зобов'язані "брати трудову участь у діяльності кооперативу", тобто безпосередньо здійснювати виробничо-господарську діяльність. Однак не всі фізичні особи можуть бути членами цього типу кооперативу, а лише громадяни України (це випливає із обов'язку засновників, членів кооперативу вносити пайові внески, зокрема, земельними ділянками (земельні пайові внески), які згідно з земельним законодавством можуть бути на праві приватної власності лише у громадян України). Згідно з ч. 2 ст. 8 Закону членами кооперативу можуть бути фізичні особи, які досягли 16-річного віку. Ця норма видається не зовсім обґрунтованою. По-перше, членство у кооперативі вимагає не лише безпосередньої трудової участі у його діяльності, а й обов'язку формувати відповідні фонди кооперативу, у першу чергу пайовий, тому сумнівно, що особа у 16-річному віці має належне їй на праві власності майно і земельну ділянку для внесення їх як пайового внеску. По-друге, більш доцільно неповнолітніх осіб залучати до праці у сільськогосподарському виробничому кооперативі на умовах трудового договору з тим, щоб забезпечити їм реалізацію гарантій, передбачених трудових законодавством щодо праці молоді. Практика свідчить, що тривалість робочого часу членів цього типу кооперативу визначається ним самим, що має певні негативні наслідки, на що аргументовано звертає увагу А. Шугаєв[1]. Г. Мюнкнер теж зазначає, що як самоврядні фірми, виробничі кооперативи можуть здійснювати свою діяльність за встановленими правилами, не підпадаючи під обмеження трудового законодавства[2]. У той же час праця молоді, і це пов'язано із фізіологічними особливостями молодого організму людини, повинна бути під особливим контролем з боку держави. І найефективніше регулювання відносин з приводу використання праці молоді на сьогоднішній день здійснюється в рамках законодавства про працю;

3) члени сільськогосподарського виробничого кооперативу є сільськогосподарськими товаровиробниками. Однак для визначення правового статусу учасників (засновників, членів) сільськогосподарського виробничого кооперативу як сільськогос-

[1] Див.: *Шугаев А.А.* Правовое регулирование труда в кооперативах: проблемы теории и практики: Дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. — М.: Российская академия наук, Институт государства и права, 1993. — С. 39.

[2] Див.: *Мюнкнер Г.* Производственные кооперативы: классическая модель с перспективами на будущее в современном индустриальном обществе: Пер. с англ. — С. 10.

подарських товаровиробників в більшості випадків немає підстав. Враховуючи той факт, що фізичні особи об'єднуються у кооператив для спільного виробництва відповідної продукції, напрошується висновок, що, утворивши юридичну особу і об'єднавши у ній земельні ділянки, майно і свою працю, остання виступає як суб'єкт підприємництва, який і є товаровиробником. Поодинці вони виступають як власники земельних ділянок і відповідного майна, використання яких у своїй виробничо-господарській діяльності забезпечує переважно їх особисті споживчі потреби. І, як правило, принаймні на сучасному етапі, сільськогосподарські виробничі кооперативи об'єднують осіб, які отримали майно і земельні ділянки у розмірах відповідних майнових і земельних паїв у результаті реструктуризації колективних агроформувань. А тому ні фактично, ні юридично товаровиробниками вони вважатися не можуть. Власне, об'єднуючи свої зусилля (лише у такий спосіб) вони стають єдиним товаровиробником. З іншого боку, маючи статус сільськогосподарського товаровиробника, особі немає сенсу бути засновником, членом іншого суб'єкта господарювання з аналогічним статусом. В цьому випадку доцільніше створювати обслуговуючі кооперативи, завдання яких полягає в обслуговуванні потреб сільськогосподарського виробництва своїх членів;

4) змістом діяльності є спільне виробництво продукції сільського, рибного і лісового господарства. Під поняттям "спільне виробництво" у цьому контексті можна розуміти об'єднану працю фізичних осіб у процесі використання ними земель сільськогосподарського призначення як основного засобу виробництва, а також іншого майна для отримання продукції сільського, лісового чи рибного господарства. Однак, видається, не зовсім коректним є розширення сфери виробничо-господарської діяльності сільськогосподарського виробничого кооперативу за рахунок вироблення продукції рибного і лісового господарства, оскільки основними галузями сільськогосподарського виробництва залишаються рослинництво і тваринництво. Крім того, незважаючи на той факт, що ЗК передбачено передачу у власність замкнених земельних ділянок лісового фонду загальною площею до 5 га у складі угідь відповідних господарств (ст. 56 ЗК), і замкнених природних водойм (загальною площею до 3 га) (ст. 59 ЗК), земельні ділянки лісового і водного фонду мають спеціальний правовий режим і повинні використовуватись за цільовим призначенням, а саме: для ведення лісового і рибного господарства, а не для ведення сільськогосподарського виробництва, яке провадиться на землях сільськогосподарського

призначення і які мають власний правовий режим. На це аргументовано звертає увагу М. Шульга[1]. Більше того, рибничі, рибальські чи кооперативи з ведення лісового господарства мають настільки значну специфіку, що недоцільно об'єднувати їх у родове поняття сільськогосподарського виробничого кооперативу, тим більше, що історично ці види кооперації розвивалися самостійно;

5) "обов'язкова трудова участь" членів у діяльності виробничого кооперативу. Це істотно відрізняє сільськогосподарський виробничий кооператив від обслуговуючого; це вимагає чіткої організації праці, трудового процесу за нормами аграрного законодавства і актів локального значення;

6) СГВК є суб'єктом господарювання і суб'єктом підприємництва, а метою його діяльності є отримання і наступний розподіл доходу. Звідси тлумачення неприбутковості кооперативів, у тому числі і виробничих. Адже по суті прибуток отримують члени кооперативу, хоча певний відсоток прибутку і відраховується до відповідних фондів кооперативу, однак використовуються ці кошти, як правило, на спільні кооперативні потреби. Проте варто зазначити, що термін "неприбутковість" є досить невдалим, однак цим, як зазначає Є. Мініна[2], намагаються підкреслити, що отримання прибутку не є самоціллю в кооперативі, хоча вона й не виключається, головне — задоволення матеріальних та інших потреб членів кооперативу. О. Чаянов переконливо довів, що успіх кооперації вимірюється зростанням доходів її членів, а не прибутками самого кооперативу[3].

На сьогодні у сучасному зарубіжному законодавстві поступово стає домінуючим поняття виробничого кооперативу як такого, що підпорядкований меті отримання прибутку, діє за законами ринкової економіки і вкладає принаймні частину прибутку у підприємництво. Але при цьому і в теорії, і на практиці обумовлюється, що отримання прибутку є не метою, а засобом виконання кооперативами завдань, які стоять перед ними.

---

[1] Див.: *Шульга М.В.* Земельно-правовые вопросы в сфере сельскохозяйственной кооперации / Зб. наук. праць учасн. конф. "Національний кооперативний рух та структурні зміни в економіці країни XXI століття". — К., 2001. — С. 127.

[2] Див.: *Минина Е.Л.* Сельскохозяйственная кооперация: правовое регулирование // Государство и право. — 1997. — № 11. — С. 36—37.

[3] Див.: *Чаянов А.В.* О сельскохозяйственной кооперации (избранные главы и статьи). — Саратов, 1989. — С. 40.

Аналіз загальних теоретичних засад сільськогосподарського кооперування, особливих ознак сільськогосподарських виробничих кооперативів, їх законодавчої регламентації дають можливість дати більш повне визначення поняття СГВК, а саме: сільськогосподарський виробничий кооператив — це юридична особа, утворена шляхом об'єднання громадян України для спільного виробництва на засадах підприємництва сільськогосподарської продукції, за умови обов'язкової трудової участі членів кооперативу у його виробничо-господарській діяльності, з метою задоволення матеріальних та певних інших потреб членів кооперативу.

Світовий і український досвід свідчать про всезростаючу роль сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів для підприємницької та іншої діяльності селян.

Під сільськогосподарськими обслуговуючими кооперативами у світовій практиці прийнято розуміти такі кооперативи, які створені сільськогосподарськими товаровиробниками для спільного обслуговування виробничих потреб своїх господарств на всіх етапах виробничого циклу — від постачання засобів виробництва до збуту сільськогосподарської продукції, включаючи її переробку, агросервіс, взаємне кредитування, страхування, надання консультаційних послуг тощо — з метою підвищення рівня їх доходів.

Характерною рисою цих кооперативів є те, що їх засновниками і членами виступають самі товаровиробники, які при цьому не втрачають своєї економічної самостійності.

Закон "Про сільськогосподарську кооперацію" визначив сільськогосподарський обслуговуючий кооператив (СГОК) як кооператив, створений для надання послуг переважно членам кооперативу та іншим особам з метою провадження їх сільськогосподарської діяльності. Це нормативне визначення поняття СГОК є в основі своїй правильним. По-перше, наголошується на тому, що головною метою такого кооперативу є обслуговування потреб переважно його членів; по-друге, правомірно наголошується на спеціальному — сільськогосподарському — профілі кооперативної діяльності. Водночас, це визначення поняття СГОК викликає ряд застережень. По-перше, як видове поняття воно повинно було б відповідати родовому поняттю "сільськогосподарський кооператив". Тим не менше, воно не містить ряду істотних ознак, які характеризують обслуговуючий кооператив як особливий тип сільськогосподарського кооперативу і випливають із загального визначення цього поняття.

По-друге, надання послуг переважно членам кооперативу хоч і є істотною особливістю СГОК, проте недоцільно її виділяти самостійно, оскільки вона випливає з обов'язку членів кооперативу брати участь у його господарській діяльності. Тому видається, у визначення поняття потрібно ввести умову про обов'язкову участь членів кооперативу у господарській діяльності цього кооперативу. Крім того, необхідність обслуговування членів СГОК випливає вже з його назви і економічного призначення цього типу кооперативів.

По-третє, основною метою будь-якого кооперативу, незалежно від типу чи виду, а тим більше обслуговуючого, є задоволення матеріальних та інших потреб своїх членів. Такою є природа кооперативу, який є не лише економічним утворенням, але і соціальним явищем. Як зазначає Т. Абова, без соціальних орієнтирів, які мають істотний характер, організацію неможливо віднести до кооперативної[1]. Закон же передбачає специфічну мету — провадження членами сільськогосподарської діяльності. Видається, більш правильно розглядати це не як мету, а як завдання та основне призначення СГОК.

З огляду на поняття "сільськогосподарський обслуговуючий кооператив", яке дається в Законі "Про сільськогосподарську кооперацію", можна виділити такі його ознаки:

1) засновниками і членами кооперативу можуть бути фізичні і юридичні особи — сільськогосподарські товаровиробники (це випливає із загального поняття "сільськогосподарський кооператив"). Цим обслуговуючий кооператив істотно відрізняється від сільськогосподарського виробничого кооперативу;

2) обов'язкова участь членів у господарській діяльності кооперативу. При цьому члени кооперативу беруть участь у його господарській діяльності в обсязі, що становить більшу частину річного обороту діяльності, яка кооперується (ч. 2 ст. 11 Закону).

Участь у господарській діяльності кооперативу — це найголовніше право і одночасно найголовніший обов'язок члена кооперативу. Користуючись послугами свого підприємства, клієнти-власники тим самим забезпечують його економічну стабільність, оскільки збільшення обсягів операцій кооперативу знижує постійні витрати на одиницю послуг, а, отже, робить їх дешевшими[2].

---

[1] Див.: *Абова Т.Е.* Кооперативы как субъекты гражданского права / Субъекты гражданского права. — М., 2000. — С. 70.

[2] Див.: Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи: Практичний посіб. / *Блок Р., Гончаренко В., Іванова Н.* та ін. — К., 2001. — С. 18, 24—25.

Проте якщо члени кооперативу не звертаються за послугами до своєї організації один або два роки, вони повинні втрачати право голосу, а їх пайовий капітал повинен набувати статусу, який не дає права участі у прийнятті принципових управлінських рішень[1].

Подібну умову доцільно було б передбачити і в Законі "Про сільськогосподарську кооперацію". Це б стимулювало не лише користування послугами кооперативу, що теж важливо, а й розвиток виробництва в цілому;

3) обов'язок кооперативу проводити господарські операції переважно зі своїми членами. Законом "Про сільськогосподарську кооперацію" встановлено обмеження надання послуг не-членам в обсягах, що не перевищують 20% загального обороту кооперативу. Між тим, аналогічний відсоток у Франції, а у ФРН, США, Італії, Російській Федерації та інших країнах — 50%[2]. При цьому відносини між кооперативом і третіми особами базуються на договірних засадах. Робота з не-членами обліковується на окремих рахунках. А це ускладнює планування та розрахунки кооперативу щодо господарської діяльності. Крім того, існує цілий ряд послуг кооперативу, якими не можуть користуватися не-члени кооперативу;

4) отримання прибутку не є основною метою їх діяльності.

Як обгрунтовано пише Т. Абова, в кооперативах прибуток не є самоціллю, а способом досягнення іншої мети — задоволення потреб перш за все членів кооперативу[3]. При цьому отримання прибутку для СГОК є не менш важливим, ніж для виробничих кооперативів, оскільки прибуток — джерело поповнення майна та задоволення інших потреб кооперативу, дозволяє забезпечити добробут членів кооперативу, задоволення їх потреб, заради яких вони і об'єдналися в кооператив.

СГОК досягає мети свого створення шляхом здійснення господарської, у тому числі підприємницької, діяльності. Це, наприклад, заготівельна, переробна, збутова та інша діяльність. Проте в обслуговуючих кооперативах ця діяльність, на відміну

[1] Див.: *Зіновчук В.В.* Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу. — К.: Логос, 2001. — С. 101—102.

[2] Див.: Фермерська кооперація. Історія, стан і перспективи // Сільські обрії. — 1995. — № 9—10. — С. 35.

[3] Див.: *Абова Т.Е.* Кооперативы как субъекты гражданского права / Субъекты гражданского права. — С. 64.

від виробничих кооперативів, здійснюється не безпосередньо членами кооперативу, а, як правило, найманими працівниками. На жаль, Закон "Про сільськогосподарську кооперацію" по суті виключає можливість ведення СГОК підприємницької діяльності як основної.

Отже, поняття "сільськогосподарський обслуговуючий кооператив" можна визначити так: це — юридична особа, утворена шляхом добровільного об'єднання фізичних та/або юридичних осіб (сільськогосподарських товаровиробників) для обслуговування господарств членів кооперативу шляхом здійснення господарської, у тому числі підприємницької, діяльності з метою задоволення матеріальних та певних інших потреб членів кооперативу, за умови їх обов'язкової участі в господарській діяльності кооперативу.

Відповідно до Закону залежно від виду діяльності СГОК поділяються на переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, сервісні та інші.

До переробних кооперативів належать кооперативи, які займаються переробкою сільськогосподарської сировини (виробництво хлібобулочних, макаронних виробів, овочевих, плодово-ягідних, м'ясних, молочних, рибних продуктів, виробів і напівфабрикатів з льону, конопель, лісо- і пиломатеріалів тощо).

Заготівельно-збутові кооперативи здійснюють заготівлю, зберігання, перепродаж, обробку, продаж продукції, надають маркетингові послуги тощо.

Постачальницькі кооперативи створюються з метою закупівлі та постачання засобів виробництва, матеріально-технічних ресурсів, необхідних для виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки; виготовлення сировини і матеріалів та постачання їх сільськогосподарським товаровиробникам.

Сервісні кооперативи здійснюють технологічні, транспортні, меліоративні, ремонтні, будівельні, еколого-відновні роботи, здійснюють ветеринарне обслуговування тварин і племінну роботу, займаються телефонізацією, газифікацією, електрифікацією в сільській місцевості, надають медичні, побутові, санаторно-курортні, науково-консультаційні послуги, послуги з ведення бухгалтерського обліку, аудиту та інші.

СГОК може бути і змішаним (багатофункціональним), тобто займатися кількома видами діяльності. Але якщо кооператив

займається декількома видами діяльності, то вони повинні бути сумісними. Практика свідчить, що в сучасних економічних умовах найбільш життєздатні багатофункціональні обслуговуючі кооперативи. Крім того, диверсифікація ділової активності знижує підприємницький ризик таких кооперативів. Цю позицію підтримує Т. Проценко, яка зазначає, що українському аграрному товаровиробнику необхідна досконала мережа багатогалузевих кооперативів[1]. Згодом можлива спеціалізація сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів за певними напрямами діяльності чи за певними видами послуг.

5. Земельні правовідносини у сільськогосподарському кооперативі

Земельні правовідносини в кооперативі є базовими, мають правовстановлювальне значення. Проте вони істотно різняться в сільськогосподарських виробничих і обслуговуючих кооперативах. На сьогодні саме сільськогосподарські виробничі кооперативи є одними з основних аграрних суб'єктів, вони є суб'єктами використання земель сільськогосподарського призначення як головного і незамінного засобу виробництва. І це не може не позначитись на їх правовому статусі. Саме земельні відносини є визначальними як для організації сільськогосподарського виробничого кооперативу, так і для всієї його наступної діяльності. Створення сільськогосподарського виробничого кооперативу повинно пов'язуватись з умовою набуття прав на земельну ділянку.

Разом з тим це не є характерним для сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів і істотно не впливає на порядок їх організації і діяльності. Тому в Законі "Про сільськогосподарську кооперацію" необхідно земельні відносини врегульовувати окремо для виробничих і окремо для обслуговуючих кооперативів в силу різного їх значення для перших та других.

На жаль, Закон не приділяє достатньо уваги земельним відносинам в сільськогосподарських кооперативах. Вже редакція назви розділу V Закону об'єднує регулювання не лише земельних, а й майнових та фінансових відносин, що є неправильним у силу різного значення та юридичної природи цих відносин.

Важливе значення для розкриття змісту земельної дієздатності сільськогосподарських кооперативів має ст. 22 Закону, яка, на жаль, є єдиною, що присвячена земельним відносинам у кооперативах. Вже назва цієї статті зумовлює те, що в ній йтиметься про землі, які належать кооперативу як юридичній особі на праві власності. Проте зміст цієї статті значно ширший, оскільки вона розподіляє усі землі в кооперативі на:

1) земельні ділянки, які придбані кооперативом у власність і які, без сумніву, є власністю кооперативу як юридичної особи і не належать до пайового фонду, оскільки придбані ним на загальних цивільно-правових підставах і можуть становити окремий неподільний земельний фонд;

2) земельні ділянки, надані йому в користування.

Стаття 22 Закону "Про сільськогосподарську кооперацію" зазначає, що земельні відносини в кооперативах повинні бути врегульовані ЗК та законами України. На жаль, цього не сталося. Однак істотна специфіка цих відносин вимагає їх спеціального і детального врегулювання. Видається, що у ЗК доцільно передбачити можливість та порядок надання сільськогосподарським (у першу чергу виробничим) кооперативам земельних ділянок у власність органами державної влади чи місцевого самоврядування у разі, якщо останні створюються громадянами України, які не мають у власності земельних ділянок і, відповідно, неможливо сформувати земельний пайовий фонд кооперативу за рахунок внесення ними земельних пайових внесків. Іншим способом набуття кооперативом права власності на земельну ділянку, який необхідно закріпити у ЗК, є передача йому засновниками, членами земельних пайових внесків, що є істотною особливістю саме сільськогосподарських кооперативів. У Кодексі необхідно також закріпити підстави, умови і процедуру повернення земельних паїв членами, які вибувають з кооперативу або ж у разі його ліквідації та інші випадки набуття і реалізації кооперативами права власності на земельні ділянки.

З. Бєляєва переконана, і з цим необхідно погодитись, що в інтересах раціонального використання земель необхідно, щоб у сільськогосподарської організації збільшувався масив власних земель. Тому ст. 20 Закону "Про сільськогосподарську коопе-

[1] Див.: *Проценко Т.П.* Сучасний етап і правове забезпечення кооперації в Україні // Правова держава: Щорічник наукових праць. — Вип. 11. — К., 2000. — С. 349.

рацію" передбачено, що члени кооперативу на засадах добровільності можуть передавати у власність кооперативу земельну ділянку як пайовий внесок. У разі виходу із кооперативу його члену повертається земельна ділянка в розмірі земельного паю. Земельна ділянка повертається членові кооперативу переважно у випадку, коли він забажає вийти з кооперативу з метою створення фермерського господарства або ведення особистого селянського господарства. В інших випадках за його згодою йому може бути виплачена вартість земельної ділянки за ринковою ціною, а також частково інші витрати.

Таким чином, сільськогосподарський виробничий кооператив може набувати права власності на земельні ділянки у разі:

1) придбання ним цих земельних ділянок на підставі цивільно-правових угод (купівлі-продажу, дарування, спадкування та інших);

2) передачі йому земельних ділянок як пайових внесків.

Визначення земельної правосуб'єктності сільськогосподарського виробничого кооперативу може йти й іншими напрямами, зокрема шляхом передачі йому земельних ділянок в оренду. При цьому орендодавцями можуть виступати як відповідні місцеві ради, так і інші юридичні особи та громадяни, у тому числі члени кооперативу, які не виявили бажання передати належну їм на праві приватної власності земельну ділянку до пайового фонду кооперативу.

Враховуючи, що земельні відносини для сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах мають менш істотне значення, ніж для виробничих, і земельні ділянки використовуються ними в основному як просторова база, то в Законі "Про сільськогосподарську кооперацію", який має містити окремий розділ "Земельні відносини в сільськогосподарських кооперативах", для них можна передбачити наступні підстави набуття прав на земельні ділянки: а) внесення земельних ділянок як земельний пайовий внесок засновниками і членами кооперативу до пайового фонду кооперативу (при цьому, як правило, тих земельних ділянок, які не використовуються або не придатні для вирощування сільськогосподарської продукції, або на яких розміщені відповідні будівлі, споруди тощо); б) придбання земельних ділянок кооперативом у власність на підставі договорів купівлі-продажу, дарування, міни, прийняття спадщини тощо; в) оренди земельних ділянок у громадян, юридичних осіб, держави, територіальних громад тощо.

6. Майнові відносини в сільськогосподарському кооперативі

Матеріальною і фінансовою основою господарської діяльності кооперативу, як відомо, є його майно, яке має особливий правовий режим. Головним джерелом формування власних засобів кооперативу є пайові внески його членів і доходи від діяльності кооперативу.

Для реалізації свого права стати членом кооперативу фізична або юридична особа, крім подання письмової заяви встановленої форми до правління кооперативу, повинна сплатити вступний і пайовий внески. Згідно з Законом "Про сільськогосподарську кооперацію" вступним вважається внесок фізичної чи юридичної особи в грошовій формі понад пай при вступі до кооперативу для організаційного забезпечення його діяльності у розмірах, встановлених статутом. Вступний внесок зараховується до неподільного фонду і, у разі виходу з кооперативу, не повертається. Вступні внески здебільшого утворюють початкову матеріальну базу, кошти якої використовуються, в основному, на організаційному етапі створення кооперативу і вносяться до моменту його державної реєстрації. Порядок внесення і розмір вступних внесків передбачається у статутах відповідних кооперативів.

Пайовий внесок (згідно із Законом "Про сільськогосподарську кооперацію" — пай) — це майновий внесок члена кооперативу у створення та розвиток кооперативу, який здійснюється шляхом передачі кооперативу майна, у тому числі грошей, майнових прав, а також земельної ділянки. Видається, внесення земельної ділянки у пайовий фонд кооперативу треба розглядати не як пайовий (майновий) внесок, а як земельний пайовий внесок. Оскільки, по-перше, є абсолютно неправомірним розглядати земельні ділянки як майно. Про це широко зазначається в науковій літературі, зокрема юридичній. По-друге, відомо, що пайові внески зараховуються у вартісному виразі. Однак є принципова різниця в методиці оцінки майна та землі. Крім того, як відомо, майно у процесі використання знищується, морально старіє тощо. Водночас землі, окрім виконання інших функцій, в сільському господарстві є основним засобом виробництва і характеризуються такою особливістю, як здатність підвищувати свою родючість за правильної організації їх використання. А, отже, з часом якість землі, її кадастрова оцінка може покра-

щитися, а, звідси, відповідно, збільшується її вартість. У зв'язку з цим треба розрізняти (і в статуті це обов'язково повинно бути передбачено) 2 види пайових внесків — майновий і земельний, оскільки навіть у ст. 25 Закону зазначено, що у разі виходу з кооперативу фізична чи юридична особа має право на отримання майнового паю натурою, грішми або, за бажанням, цінними паперами відповідно до його вартості на момент виходу, а земельної ділянки — в натурі (на місцевості). Таким чином, є істотна різниця в методиці оцінки земельних і майнових паїв, в механізмах використання майна і земельних ділянок, які передаються як пайові внески у власність кооперативу, а також є інші причини, які зумовлюють необхідність розмежування зазначених понять.

У Законі "Про сільськогосподарську кооперацію" доцільно закріпити наступне визначення поняття "пайовий внесок": це внесок члена кооперативу у створення та/чи розвиток кооперативу, який здійснюється шляхом передачі кооперативу у власність майна, грошей, майнових прав (майновий пайовий внесок) та/або земельної ділянки (земельний пайовий внесок).

Закон "Про сільськогосподарську кооперацію" поділяє пайові внески на основні і додаткові. При цьому обов'язковий пайовий внесок, про який йшлося раніше, вноситься в обов'язковому порядку і є підставою для надання права голосу і можливості брати участь у діяльності кооперативу, на користування його послугами і пільгами, передбаченими статутом кооперативу, і на отримання кооперативних виплат. Розмір обов'язкового пайового внеску, а також і пайового фонду в цілому, повинен встановлюватись на установчих зборах і передбачатися статутом кооперативу. Як правило, цей розмір встановлюється в рівних частинах (для сільськогосподарських виробничих кооперативів) або пропорційно очікуваній участі члена кооперативу в його господарській діяльності (для сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів) (ч. 4 ст. 21 Закону).

У Законі нічого не говориться про розміри і строки внесення обов'язкових пайових внесків. У той час як в аналогічному Законі Російської Федерації чітко вказується, що член сільськогосподарського виробничого кооперативу повинен внести не менше 10%, а член обслуговуючого кооперативу — не менше 25% від обов'язкового паю до моменту державної реєстрації кооперативу, а решту — протягом року з моменту державної реєстрації кооперативу або в строки, передбачені статутом кооперативу. Що ж до особи, яка вступає до кооперативу після державної реєстрації, вона сплачує обов'язковий пайовий внесок

у порядку і в строки, встановлені статутом. Таку норму доцільно було б запровадити і в Законі "Про сільськогосподарську кооперацію". Це буде гарантією стабільності економічних відносин у кооперативі і, крім того, дисциплінуватиме членів кооперативу у належному виконанні ними своїх обов'язків перед кооперативом.

Додатковим джерелом фінансування кооперативу може бути внесення членами кооперативу додаткових пайових внесків. Враховуючи визначення поняття "додатковий пай" (додатковий пайовий внесок), яке міститься в Законі "Про сільськогосподарську кооперацію", можна виділити такі його ознаки: 1) це внесок понад обов'язковий пайовий внесок; 2) передається лише за власним бажанням; 3) вноситься до пайового фонду.

У сільськогосподарських виробничих кооперативах майнові (пайові) відносини мають певну особливість. Ця особливість полягає в тому, що розмір пайових внесків, які передаються учасниками до пайового фонду сільськогосподарського виробничого кооперативу, повинен бути рівним, однаковим для всіх членів. У той час, як в обслуговуючих кооперативах їх розмір встановлюється пропорційно очікуваному обсягу участі члена кооперативу в його господарській діяльності. Цим підкреслюється той факт, що у сільськогосподарських виробничих кооперативах об'єднується насамперед праця його членів.

Дуже важливою в цьому контексті постає проблема розмежування понять "пайовий внесок", "пай". У Законі "Про сільськогосподарську кооперацію" поняття "пай" і "пайовий внесок" вживаються як тотожні, про що вже зазначалося раніше. Однак треба мати на увазі, що пайові внески надходять від членів кооперативу і утворюють пайовий фонд. Це мінімальний розмір майна кооперативу, який збільшується за рахунок прибутку від виробничо-господарської діяльності та інших надходжень. Майно, що перебуває у власності кооперативу, за винятком неподільних фондів, поділяється на паї його членів відповідно до статуту кооперативу. А, отже, пай дорівнює пайовому внеску та, додатково, частині іншого майна кооперативу. Відповідно, у Законі "Про сільськогосподарську кооперацію" необхідно провести чітке розмежування цих понять. Редакційно поняття "пай" у Законі можна записати наступним чином: це земельна ділянка та/або частка майна кооперативу у вартісному виразі, які пропорційні пайовому внеску (земельному, майновому) та участі (у тому числі трудовій) члена у господарській діяльності кооперативу, і які член кооперативу може отримати у разі припинення членства в кооперативі грошима, натурою, а земельної

ділянки, як правило, в натурі (на місцевості). Таким чином, зрозуміло, що суб'єктом права власності на землі і на майно є сільськогосподарський кооператив. Між кооперативом і пайовиком існують засновані на членстві зобов'язальні майнові відносини. У разі виходу з кооперативу його член має право вимагати повернення йому пайового внеску і сплати всіх кооперативних виплат, нарахованих на розмір паю.

Таким чином, у Законі "Про сільськогосподарську кооперацію" треба чітко встановити диференційований підхід щодо регулювання правового режиму майна в кооперативі. У зв'язку з цим норми, які регулюють майнові відносини в кооперативі, необхідно виділити в окремий розділ під назвою "Майно в кооперативі". Це дасть змогу охопити не лише питання, пов'язані із правом власності кооперативу на майно, зокрема і те, яке йому було передано як пайовий внесок, а й передбачити додаткові можливості залучення майна та коштів за рахунок своїх членів, проте на інших правових підставах.

В силу комплексного характеру формування майно в кооперативі буде мати неоднорідний правовий режим, і регулювання буде здійснюватися частково нормами кооперативного права (статутними нормами), а частково -- цивільно-правовими.

Сільськогосподарський кооператив як юридична особа виступає як сукупний підприємець на ринку. Для цього він повинен мати пайовий і неподільний фонди. Пайовий фонд (який повинен поділятися на 2 частини: земельний і майновий) становить основу господарської діяльності кооперативу і визначає характер земельних, майнових відносин всередині кооперативу і, як відомо, формується за рахунок пайових внесків членів і асоційованих членів, а також додаткових пайових внесків.

Характерною ознакою будь-якого кооперативу є формування неподільних фондів. Про їх створення в Законі "Про сільськогосподарську кооперацію" говориться досить нечітко. Йдеться лише про те, що майно кооперативу поділяється на пайовий і неподільний фонди. Неподільний фонд утворюється за рахунок вступних внесків та іншого майна кооперативу, придбаного, як правило, на підставі цивільно-правових угод (за винятком землі). Проте, видається, можливе створення і неподільного земельного фонду, який формуватиметься за рахунок придбаних кооперативом на цивільно-правових підставах земельних ділянок. Порядок формування і розміри неподільного фонду встановлюються статутом (ч. 2 ст. 21 Закону).

Загальний Закон "Про кооперацію" передбачає, що для забезпечення статутної діяльності кооператив у порядку, передбаченому його статутом, формує, крім пайового, неподільного фондів, резервний та спеціальний фонди (ст. 20).

Резервний фонд створюється за рахунок відрахувань від доходу кооперативу, перерозподілу неподільного фонду, пожертвувань, безповоротної фінансової допомоги та за рахунок інших не заборонених законом надходжень для покриття можливих втрат (збитків).

Спеціальний фонд створюється за рахунок цільових внесків членів кооперативу та інших передбачених законом надходжень для забезпечення його статутної діяльності і використовується за рішенням органів управління кооперативу.

Згідно із Законом "Про кооперацію" лише майно неподільного фонду не підлягає розподілу між його членами у разі ліквідації кооперативу і передається за рішенням ліквідаційної комісії іншій (іншим) кооперативній організації (кооперативним організаціям). При цьому в рішенні повинні бути визначені напрями використання зазначеного майна (ст. 26 Закону).

Оскільки сільськогосподарські кооперативи створюються і функціонують виключно в інтересах своїх членів, то важливе значення мають порядок і принципи формування та розподілу доходу кооперативу. Стаття 29 Закону "Про сільськогосподарську кооперацію" передбачає, що доход кооперативу (об'єднання) формується з надходжень від господарської діяльності після покриття матеріальних і прирівняних до них витрат та витрат на оплату праці найманого персоналу. А, отже, йдеться про формування чистого доходу (прибутку).

В теорії і практиці кооперації поняття кооперативних виплат та виплат часток доходу на паї є надзвичайно важливими категоріями, оскільки відбивають економічну суть і призначення кооперативів, а також є формою реалізації одного з принципів кооперації — отримання вигоди тими, хто користується послугами кооперативу.

Закон під кооперативними виплатами розуміє частину доходу кооперативу, яка розподіляється між його членами пропорційно їх участі у накопиченні цього доходу (ст. 1 Закону). У ст. 24 Закону "Про сільськогосподарську кооперацію" дещо деталізується поняття кооперативних виплат і вказується, що це така частина доходу кооперативу, яка розподіляється між членами кооперативу (об'єднання) відповідно до обсягів робіт, послуг, коштів, одержаних кооперативом у вигляді надбавок до

цін під час реалізації та внаслідок зниження цін у разі придбання товарів у постачальницьких кооперативах та з урахуванням трудової та іншої участі членів кооперативу у його діяльності. Нарахування і виплата часток доходу на пай здійснюється за підсумками фінансового року з доходу, що залишається у розпорядженні кооперативу з урахуванням необхідності формування фондів для його розвитку (ч. 2 ст. 24 Закону). А, отже, члени кооперативу отримують економічні переваги не лише від участі в господарських операціях кооперативу, а й від інвестованих у кооператив капіталовкладень. До речі, економічна природа виплат часток доходу на пай, іншими словами дивідендів, така ж, як в акціонерних товариствах. Проте в кооперативах, на відміну від акціонерних товариств, розмір дивідендів (часток доходу на пай), як правило, обмежений.

7. Трудові правовідносини в сільськогосподарському кооперативі

Трудові правовідносини в сільськогосподарських кооперативах мають членський характер, значною мірою відбивають земельну специфіку і є, по суті, земельно-трудовими відносинами. Як зазначає Н. Титова, землі і праця в сільському господарстві (і тільки в ньому) виступають в органічній єдності, без якої неможливо отримати результати праці. Причому праця тут виступає не сама по собі, не ізольовано, а реалізується завдяки корисним властивостям ґрунту, його родючості.

У зв'язку з цими особливостями сільськогосподарської праці організаційно-правові форми агропідприємництва, у тому числі і сільськогосподарські кооперативи, завжди відрізнялись своєю особливою правосуб'єктністю в сфері трудових відносин. Вони наділялись правами встановлювати методом локального регулювання свій режим праці і відпочинку, норми праці і її оплату, правила дисципліни праці, розподілу кінцевих результатів господарської діяльності згідно з трудовою участю кожного тощо. Яскравим прикладом цього було регулювання трудових відносин у колгоспах.

В сучасному трудовому і кооперативному законодавстві теж передбачено особливий правовий порядок регулювання членських трудових відносин в кооперативах. Так, чинна редакція ст. 3 Кодексу законів про працю (КЗпП) України зазначає, що особливості праці членів кооперативів та їх об'єднань визначаються законодавством та їх статутами. А ст. 35 Закону "Про сільськогосподарську кооперацію" містить норму про те, що трудові відносини членів кооперативу (об'єднання) регулюються цим Законом, законодавством про працю, статутом та правилами внутрішнього розпорядку кооперативу. Як зазначає А. Шугаєв, переважно нормами трудового права регламентовані питання гарантій і компенсацій у кооперативах, охорони праці, матеріальної відповідальності за шкоду, завдану кооперативу чи працівнику, більшість питань праці жінок і молоді. Переважно нормами кооперативного права регулюються питання, пов'язані з членством у кооперативі (прийом і виключення), самоврядування в кооперативі, робочий час членів кооперативу. А змішано, на думку цього ж автора, можуть регламентуватися деякі питання укладення колективних договорів, трудових договорів, часу відпочинку, заробітної плати, трудової дисципліни.

Варто відзначити, що в сільськогосподарських виробничих кооперативах трудові відносини для їх членів є обов'язковою статутною вимогою. Таким чином, трудові відносини є членськими трудовими відносинами і об'єктивно є поєднанням робочої сили члена кооперативу і засобів виробництва, основним з яких у сільському господарстві є землі сільськогосподарського призначення. Отже, трудовий договір між членами кооперативу і кооперативом не укладається, оскільки кооперативні трудові відносини випливають із обов'язку, а, по суті, і є умовою вступу до сільськогосподарського виробничого кооперативу, брати безпосередню трудову участь у діяльності останнього.

8. Правове становище кооперативних об'єднань

Закон "Про сільськогосподарську кооперацію" передбачив можливість існування не лише низових сільськогосподарських кооперативів (горизонтальна кооперація), а також і таких організаційно-правових форм кооперації, як кооперативні об'єднання (ст. 26). Існування в ринкових умовах, конкуренція організацій приватного капіталу зумовлюють процеси концентрації і централізації матеріальних, фінансових і трудових ресурсів кооперативів, роблять необхідною координацію їх виробничої і обслуговуючої політики. На практиці це проявляється у створенні різноманітних кооперативних об'єднань як на місцевому, так і на національному рівнях.

Побудова системи кооперативних організацій за пірамідальною схемою є однією з істотних особливостей кооперативного сектора економіки в усьому світі.

Д. Іш звертає увагу на те, що прагнення кооперативів інтегруватись вертикально для координації своєї діяльності є загальнопоширеним і свідомим явищем. До цього їх спонукають у першу чергу економічні причини, зокрема бажання бути залученими у процесі так званого "вертикального розширення"[1]. Це означає, що на практиці існують кооперативи, засновані первинними кооперативами, інакше кажучи, кооперативи кооперативів, які уособлюють вертикальну кооперацію і є похідними організаційно-правовими формами від перших, діяльність яких будується на тих же організаційних принципах, що й кооперативи першого рівня; або асоціації кооперативів на місцевому та національному рівнях за галузевими та іншими критеріями. Логічним завершенням цієї системи є створення єдиного організаційного центру всіх кооперативів (спілки спілок).

На сьогодні така система сільськогосподарської кооперації в Україні починає лише формуватися. Причому практика створення кооперативних об'єднань майже відсутня. Поясненням такої ситуації є те, що чисельність первинних кооперативів, зокрема обслуговуючих, є дуже малою, і, крім того, вони значною мірою "розпорошені" за територією.

Іншою причиною можна вважати те, що особливості їх правового статусу, ознаки та критерії їх функціонування недостатньо чітко і повно врегульовані Законом "Про сільськогосподарську кооперацію". Зокрема, він містить лише на загальні умови створення кооперативних об'єднань, присвячуючи їм лише ст. 26. Разом з тим безумовним позитивом Закону є вже саме нормативне закріплення поняття "об'єднання (асоціація, спілка) сільськогосподарських кооперативів". Так, під цим поняттям Закон розуміє формування, засноване кооперативами на засадах членства і добровільності для спільного здійснення будь-якої не забороненої законодавством діяльності, пов'язаної із сільськогосподарським виробництвом і захистом економічних інтересів кооперативів, наданням їм інформаційної, консультативно-методичної та іншої допомоги.

Таким чином, можна виділити наступні ознаки кооперативного об'єднання (Закон вживає 2 терміни для позначення одного

[1] Див.: *Ish Deniel.* The law of Canadian cooperatives. — Toronto, Canada, 1981. — 248 p.

і того ж суб'єкта — "об'єднання сільськогосподарських кооперативів" і "кооперативне об'єднання", хоча видається, що це не є тотожні поняття; перше — більш широке, має асоціативне забарвлення і може бути як статутним, так і договірним, друге — охоплюється першим поняттям, однак орієнтує на те, що це не будь-яке об'єднання кооперативів, а самостійний суб'єкт права, який є юридичною особою): 1) відносини в об'єднанні базуються на членстві; 2) добровільність об'єднання; 3) здійснення будь-якої не забороненої законодавством діяльності; 4) ця діяльність повинна бути пов'язана із сільськогосподарським виробництвом; 5) завданням кооперативного об'єднання є надання інформаційної, консультативно-методичної та іншої допомоги; 6) його метою є захист економічних інтересів кооперативів. Як бачимо, це поняття охоплює найбільш характерні риси кооперативних об'єднань і є в цілому вдалим. Разом з тим воно не зовсім співвідноситься із нормами ст. 26 Закону, яка встановлює правовий статус цієї організаційно-правової форми кооперації.

У ст. 26 Закону зазначається право кооперативів (за рішенням їх загальних зборів) на добровільних засадах об'єднуватися в об'єднання для спільного здійснення будь-якої не забороненої законом діяльності за галузевою або територіальною ознакою. Із зазначеного формулювання (ч. 1 ст. 26 Закону) можна дійти висновку про те, що характерною рисою створення кооперативних об'єднань є спільне здійснення будь-якої не забороненої законом діяльності. А враховуючи положення ст. 28 Закону, зрозуміло, що мова іде про здійснення господарської, у тому числі підприємницької, діяльності кооперативними об'єднаннями (таким чином, в окремих випадках кооперативні об'єднання можуть здійснювати господарську (підприємницьку) діяльність, однак, як видається, в межах статутних завдань). Згідно з ч. 2 ст. 38 Закону вони реалізують свою продукцію (виробничі об'єднання) та надають послуги за цінами і тарифами, що встановлюються на договірних засадах окремо для членів кооперативу та інших осіб (обслуговуючі об'єднання). Проте надання платних послуг членам об'єднання по суті суперечить самій природі кооперативних організацій. У Законі Російської Федерації "Про сільськогосподарську кооперацію", наприклад, прямо зазначається, що члени об'єднання (асоціації) мають право безкоштовно користуватися його послугами (п. 5 ст. 5 Закону).

Реалізація своєї продукції (а, отже, презюмується і її виробництво) і надання послуг своїм членам є завданнями первинних кооперативів. Для кооперативних об'єднань повинні бути

передбачені дещо інші завдання. Наприклад, Закон Російської Федерації "Про сільськогосподарську кооперацію" зазначає, що кооперативи самостійно або спільно з іншими юридичними особами — сільськогосподарськими товаровиробниками — з метою координації своєї діяльності, а також з метою представлення і захисту спільних майнових інтересів можуть згідно з договором між собою створювати об'єднання у формі спілок (асоціацій) кооперативів, які є некомерційними організаціями. Головне у цьому визначенні є те, що метою створення кооперативних об'єднань є координація діяльності їх членів, представництво та захист спільних майнових інтересів.

Таким чином, Закон "Про сільськогосподарську кооперацію" створив юридичну можливість кооперативам на добровільних засадах організовувати різноманітні об'єднання для спільного здійснення будь-якої не забороненої законом діяльності за галузевою або територіальною ознакою. Разом з тим в Законі чітко не простежуються істотні відмінності в правовому становищі сільськогосподарських кооперативів та кооперативних об'єднань як самостійних організаційно-правових форм сільськогосподарської кооперації. У ЦК взагалі не передбачається можливість створення будь-якого виду об'єднань, зокрема і для виробничих кооперативів, яким присвячено окремий параграф Кодексу. Не передбачено будь-яких об'єднань і в переліку організаційно-правових форм юридичних осіб (ст. 83 Кодексу). Проте цей перелік не є вичерпним. Можливість утворення певних об'єднань передбачена ГК. Недостатня урегульованість цих питань як кооперативним, так і цивільним законодавством України зумовили появу, як нам видається, хибної позиції про те, що об'єднання — це економічні утворення, а не організаційно-правові форми господарської, зокрема підприємницької, діяльності. Вони, як економічні утворення, повинні набувати форми певного товариства[1]. Видається, що організаційно-правові форми підприємництва, зокрема кооперативи, які є низовими ланками підприємництва, та їх об'єднання доцільно розглядати як самостійні організаційно-правові форми. Така концепція підтверджується і зарубіжним законодавством, зокрема кооперативним. Як стверджує Г. Мюнкнер, кооперативні взаємні страхові організації можуть бути зареєстровані як компанії або як взаємні страхові асоціації — так

[1] Див.: *Пушкін А., Селіванов В.* Відносини підприємництва і правовий статус їх суб'єктів // Право України. — 1994. — № 5—6. — С. 13.

звана спеціальна організаційно-правова модель для даного виду економічної діяльності[1].

Загалом можна виділити наступні відмінні риси кооперативів та кооперативних об'єднань: 1) за суб'єктним складом — засновниками і членами кооперативу можуть бути як фізичні особи (при цьому стосовно виробничих кооперативів лише фізичні особи — громадяни України), так і юридичні особи; у той час як у кооперативних об'єднаннях лише юридичні особи, як правило, кооперативи); 2) за метою створення — основною метою діяльності кооперативів є задоволення матеріальних, соціальних та інших потреб своїх членів, зокрема шляхом провадження підприємницької діяльності і отримання прибутку та наступного його розподілу між членами кооперативу. Кооперативні об'єднання створюються переважно з метою координації своєї діяльності, а також з метою представництва і захисту спільних економічних інтересів. Існують й інші відмінності між цими самостійними організаційно-правовими формами сільськогосподарської кооперації, зокрема щодо побудови їх внутрішніх відносин (майнових, управлінських та інших).

Враховуючи законодавчу регламентацію, практику функціонування кооперативних об'єднань в Україні і за кордоном, можна визначити наступне поняття кооперативного об'єднання: кооперативне об'єднання — це добровільне, засноване на членстві, як правило, кооперативів, об'єднання за галузевою та/або територіальною ознакою, яке є юридичною особою, з метою захисту спільних майнових та інших інтересів, координації їх діяльності та надання інших послуг, зокрема шляхом здійснення господарської, в тому числі підприємницької, діяльності в межах статутних завдань. При цьому термін "кооперативне об'єднання" вживається як збірне, узагальнююче поняття.

Кооперативні об'єднання є юридичними особами і створюються на умовах, визначених у ст. 5 Закону "Про сільськогосподарську кооперацію". А саме: їх засновниками можуть бути громадяни України (однак це справедливо лише щодо первинних кооперативів, а не кооперативних об'єднань, тому необхідно умови створення кооперативних об'єднань спеціалізувати в Законі, враховуючи їх специфіку) та юридичні особи (насамперед, кооперативи).

[1] Див.: *Munkner Hans-H.* Cooperative Law in the Federal Republic of Germany. — Marburg, 1989. — P. 12.

Чисельність членів кооперативних об'єднань не може бути меншою, ніж 3 особи (ч. 4 ст. 5 Закону "Про сільськогосподарську кооперацію").

Об'єднання створюються за рішенням установчих зборів уповноважених представників кооперативів. У Законі не врегульовано порядок створення кооперативних об'єднань, однак за аналогією із створенням первинних кооперативів цю процедуру умовно можна поділити на 2 етапи: 1) організаційний та 2) реєстрації кооперативного об'єднання.

Перший етап передбачає проведення зборів уповноважених представників кооперативів, на яких приймається рішення про створення відповідного кооперативного об'єднання, інакше кажучи, установчих зборів. На цих зборах вирішуються організаційні питання. Наприклад: які завдання стоятимуть перед об'єднанням, який порядок і форми його фінансування та інші питання. Установчі збори повинні також підготувати та прийняти ряд юридичних документів, найважливішими серед яких є установчий договір та статут. Хоч в Законі не йдеться про необхідність прийняття відповідних установчих документів для створення відповідного кооперативного об'єднання, проте ця умова випливає із ст. 25 ЦК, яка передбачає, що юридичні особи діють на підставі статуту. Отже, затвердження статуту є обов'язковою вимогою, тоді як укладення установчого договору можна розглядати як бажане. Якщо ж установчий договір все ж укладається, то у ньому, крім загальних вимог та відомостей про засновників, повинні фіксуватись наступні моменти: обов'язок засновників із створення об'єднання, порядок їх спільної діяльності, умови передачі об'єднанню майна і участі в його діяльності; порядок розподілу між учасниками прибутку і збитків; умови виходу засновників (учасників) з його складу тощо.

Взаємні зобов'язання учасників установчого договору можна умовно поділити на 2 групи: організаційні (зобов'язання здійснювати узгоджену діяльність із створення юридичної особи та її легалізації) та майнові (із наділення створюваної юридичної особи майном, статутним фондом)[1].

Статут є основним документом, в якому фіксується низка найістотніших моментів, які визначають юридичні параметри діяльності юридичної особи і її правосуб'єктність, структуру,

[1] Див.: *Саниахметова Н.* Учредительный договор // Бизнес. — 1995. — 14 марта.

наявність відокремленого майна, повноваження і види органів управління, рід діяльності, найменування та інші дані, які характеризують юридичний статус відповідної організаційно-правової форми господарювання. Вимоги до статутів кооперативів та перелік питань, які повинні бути ними врегульовано, детально викладено у працях В. Федоровича[1]. Певною мірою ці рекомендації можуть бути застосовані і при розробці статутів кооперативних об'єднань, однак з урахуванням специфіки останніх.

Наступним етапом створення кооперативних об'єднань є їх державна реєстрація. У ч. 8 ст. 26 Закону "Про сільськогосподарську кооперацію" вказується, що вона здійснюється в тому ж порядку, що і реєстрація кооперативів, тобто в порядку, передбаченому для державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності. З моменту державної реєстрації кооперативне об'єднання вважається створеним і набуває статусу юридичної особи, має самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку зі своїм найменуванням тощо.

Проте у випадку входження до вже створених об'єднань необхідно лише рішення загальних зборів кооперативу про вступ до об'єднання, оформлене клопотанням про прийняття у члени об'єднання.

Кооперативи, які увійшли до об'єднання, зберігають статус юридичної особи та повну господарську самостійність і можуть добровільно вийти з об'єднання за рішенням загальних зборів членів кооперативу.

Об'єднання формують органи управління, утворюють і поповнюють майнові фонди та фінансуються в порядку, визначеному установчими документами.

У Законі "Про сільськогосподарську кооперацію" відсутні норми, які б визначали структуру та компетенцію органів управління кооперативних об'єднань. Проте система органів управління кооперативних об'єднань можлива така ж, як передбачена розділом IV Закону "Про сільськогосподарську кооперацію" для первинних кооперативів.

Не менш важливими питаннями, пов'язаними з організацією та діяльністю кооперативних об'єднань, є визначення порядку

[1] Див.: *Федорович В.І.* Правове регулювання створення, реорганізації і ліквідації сільськогосподарських кооперативів: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06 / Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 1998. — 17 с.; *Федорович В.І.* Правові основи створення та діяльності сільськогосподарських кооперативів в Україні. — Львів, 1998. — 144 с.

створення та поповнення майнових фондів об'єднання, порядку його фінансування. Ці питання повинні також регулюватись Законом, установчі документи повинні лише їх деталізувати та конкретизувати. Значною мірою порядок фінансування об'єднання та створення відповідних фондів залежить від організаційно-правової форми, у якій діє господарюючий суб'єкт. Видається найбільш доцільним положення про те, що кооперативне об'єднання може функціонувати як кооператив (однак не як первинний кооператив, а як кооператив другого чи третього рівнів — такі терміни вироблені зарубіжним законодавством і практикою), з урахуванням специфіки у їх організації та діяльності або ж як асоціація.

Закон Російської Федерації "Про сільськогосподарську кооперацію" (п. 2 ст. 5) передбачає, що якщо за рішенням членів спілки (асоціації) на спілку (асоціацію) покладається ведення підприємницької діяльності, така спілка (асоціація) перетворюється на господарське товариство в порядку, передбаченому ЦК Російської Федерації, або може створити для здійснення підприємницької діяльності господарське товариство, чи може брати участь в такому товаристві. Проте, на обґрунтовану думку Е. Павлової, враховуючи те, що сільськогосподарські асоціації ведуть господарську діяльність і можуть отримувати певні прибутки, які не є для них головною метою, немає необхідності перетворювати їх на господарські товариства[1]. З цим необхідно погодитись.

Засновники, члени кооперативного об'єднання повинні вносити вступні та членські внески. Різниця між членськими і пайовими внесками, які вносяться членами в первинних кооперативах, полягає у тому, що членські внески повинні вноситись щорічно у певній сумі (як правило, грошима), визначеній установчими документами, тоді як пайовий внесок (обов'язковий) вноситься один раз, як правило, при вступі до кооперативу грошима, земельною ділянкою, майном, майновими правами тощо. Такий порядок внесення членських внесків зумовлюється тим, що кооперативні об'єднання здійснюють підприємницьку діяльність в незначних обсягах, а тому потребують додаткового регулярного фінансування.

[1] Див.: *Павлова Э.И.* Роль обслуживающих кооперативов в предпринимательской деятельности крестьян // Предпринимательская деятельность в сельском хозяйстве России. Правовые вопросы. — М., 1998. — С. 48.

Аналіз відповідних норм Закону "Про сільськогосподарську кооперацію" дає підстави зробити висновок, що кооперативні об'єднання, крім як за галузевою та територіальною ознаками, можуть поділятися за функціональною ознакою на: 1) виробничі об'єднання та 2) обслуговуючі об'єднання. Видається, що необґрунтовано і недоцільно таким чином розмежовувати сільськогосподарські кооперативні об'єднання. Справа в тому, що обслуговуючі кооперативи та їх об'єднання покликані обслуговувати сільськогосподарське виробництво, а, отже, без виробничих структур (сільськогосподарських виробничих кооперативів, фермерських господарств та ін.) їх існування не завжди виправдане. Така особливість і взаємозалежність функціонування сільськогосподарських кооперативних організацій зумовлена також і особливістю та специфікою сільськогосподарської галузі. А оскільки завданням кооперативних об'єднань є в першу чергу координація діяльності об'єднаних у них кооперативів, то в такому разі доцільніше об'єднуватись за ознакою галузевої належності з тим, щоб узгодити в межах об'єднання свої інтереси.

Очевидно, в Україні ще немає умов для створення такого типу кооперативних об'єднань в силу незначної кількості первинних сільськогосподарських кооперативів. Однак вже сьогодні кооперативні об'єднання (спілки) повинні впроваджувати певні елементи і принципи підприємництва у свою діяльність. Вони можуть виступати крупними оптовими центрами із закупівлі сільськогосподарської техніки і збуту сільськогосподарської продукції тощо. Впроваджуючи узгоджені технології, об'єднання можуть виступати на ринку з пропозицією великих партій стандартизованої високоякісної продукції і домагатись укладення вигідних контрактів. В їх межах повинно також здійснюватися загальне керівництво кооперативами, які належать до складу кооперативного об'єднання (спілки): вибір стратегії, середньострокове програмування, планування діяльності, координація діяльності з іншими кооперативами та спілками, здійснення посередницьких функцій. Поряд з тим кооперативні об'єднання (спілки) можуть створювати мережу власних фірмових магазинів та налагоджувати організацію власних виробничих потужностей (цехів, майстерень тощо).

Логічним завершенням побудови системи сільськогосподарської кооперації в Україні має стати створення єдиного керівного центру — Спілки спілок. На сьогодні Центральна спілка

сільськогосподарської кооперації повинна взяти на себе виконання завдань з надання практичної допомоги сільськогосподарським кооперативам та їх спілкам при здійсненні ними господарської (підприємницької) діяльності; проведення науково-дослідних робіт і сприяння у їх провадженні, створення відповідних науково-дослідних спеціалізованих установ; підготовки і підвищення кваліфікації кадрів тощо.

ТЕМА 8
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЕЛА

1. Поняття та принципи правового регулювання соціального розвитку села
2. Організаційно-економічні та правові засади, що забезпечують пріоритетність соціального розвитку села

1. Поняття та принципи правового регулювання соціального розвитку села

Одним із важливих принципів аграрного права є принцип соціального розвитку села. Соціальне відродження села та підвищення ефективності аграрного виробництва — процеси органічно пов'язані. Реформи аграрного сектора матимуть позитивні результати лише за умови їх соціального спрямування та підвищення життєвого рівня сільського населення. На необхідність соціального розвитку села у сучасний період звертається увага у законодавстві багатьох держав.

В аграрно-правовій літературі ще недостатньо досліджено питання щодо розуміння "соціального розвитку села". Ці проблеми не знайшли поки що свого повного вирішення і в практиці діяльності як державних органів, органів місцевого самоврядування, так і самих аграрних суб'єктів. Тому в Основних засадах розвитку соціальної сфери села наголошується, що збереження і розвиток села, забезпечення повноцінного відтворення в ньому української нації повинно стати одним з пріоритетних завдань держави.

Першим законом України, спрямованим на відродження українського селянства, є Закон "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві". На жаль, достатньо прогресивні положення цього Закону поки що є декларативними. Це зумовлює необхідність врегулювання цілого кола відносин з соціального розвитку села підзаконними нормативно-правовими актами.

Указом Президента України від 21 лютого 2002 р. № 170/2002 "Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та дальшого розвитку аграрного сектора економіки" пріори-

тетними напрямами державної аграрної політики визнано прискорення вирішення соціальних проблем на селі, створення умов для широкого впровадження передових технологій сільськогосподарського виробництва та його організації.

У широкому розумінні "соціальний розвиток села" тлумачиться як історичний процес, який охоплює комплекс соціально-економічних заходів з розвитку сільськогосподарського виробництва, збільшення у сільській місцевості кількості установ освіти, культури, охорони здоров'я, торгівлі, побутового обслуговування, перетворення сіл на належним чином облаштовані населені пункти. У вузькому розумінні "соціальний розвиток села" означає вдосконалення способу життя сільського населення на основі розширення і підвищення ефективності суспільного виробництва, покращення умов праці, розвитку середовища матеріального, соціально-культурного, комунально-побутового обслуговування.

Соціальний розвиток села розглядається як вид аграрних відносин, пов'язаних із забезпеченням умов праці, гідного життя і вільного розвитку сільського населення.

З усієї різноманітності відносин, пов'язаних з соціальним розвитком села, можна виділити декілька їх груп:

1) соціально-трудові відносини, які включають відносини із забезпечення соціальних прав у сфері трудової діяльності громадян (право на вільну працю, вибір роду занять і професії, на сприятливі умови праці, на встановлений законодавством розмір мінімальної заробітної плати тощо);

2) соціально-культурні відносини (право на житло, освіту, медичне обслуговування, участь у культурному житті, свободу художньої, наукової, технічної та інших видів творчості, інтелектуальну власність тощо);

3) відносини соціального забезпечення сільського населення (право на соціальне забезпечення за віком, на випадок хвороби, інвалідності, втрати годувальника тощо);

4) відносини з соціального обслуговування сільського населення (це діяльність соціальних служб із соціальної підтримки, надання соціально-побутових, соціально-медичних, психолого-педагогічних, соціально-правових послуг і матеріальної допомоги, проведення соціальної адаптації і реабілітації громадян, які перебувають у складній життєвій ситуації).

Важливим засобом впливу на суспільні відносини з соціального розвитку села є державні цільові програми, під якими слід розуміти сукупність заходів, спрямованих на вирішення

окремих соціальних проблем на селі, пов'язаних з досягненням мети, поставленої державою і суспільством, обмежені у часі і територією.

Указом Президента України від 15 липня 2002 р. № 640/2002 затверджена Державна програма розвитку соціальної сфери села на період до 2005 року. Метою цієї Програми стало припинення негативних процесів у соціальній сфері села, досягнення позитивних зрушень у забезпеченні життєдіяльності сільського населення, які стануть основою поліпшення демографічної ситуації і розвитку трудового потенціалу. Програмою передбачено: збільшення зайнятості сільського населення в сільськогосподарських підприємствах різних організаційно-правових форм та особистих підсобних господарствах за рахунок нарощування обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, її первинної переробки і збереження, поширення в сільській місцевості практики урізноманітнення видів господарської діяльності; підвищення продуктивності праці, рівня заробітної плати працівників сільського господарства та застосування науково обгрунтованих норм праці; ефективне використання трудових ресурсів та робочого часу; зупинення закриття, а також відновлення діяльності раніше закритих та відкриття нових закладів соціально-культурного призначення в сільських населених пунктах; нарощування обсягів житлового будівництва на основі спеціальних програм його підтримки; збільшення обсягів будівництва інженерних мереж і споруд насамперед у регіонах, де відсутні місцеві джерела питної води та паливно-енергетичні ресурси, розвиток систем розвідних мереж водо- і газопроводів з метою повнішого завантаження існуючих магістралей; створення сприятливих умов для розвитку на селі сфери платних послуг. І хоча Програма декларує заходи до 2005 р., однак вони й надалі залишаються актуальними.

Крім того, прийнята велика кількість інших нормативно-правових актів в цій сфері, зокрема: Указ Президента України від 27 березня 1998 р. № 222/98 "Про заходи щодо підтримки індивідуального житлового будівництва на селі", постанови Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 р. № 1060 "Про поетапну передачу у комунальну власність об'єктів соціальної сфери, житлового фонду сільськогосподарських, переробних та обслуговуючих підприємств, установ і організацій агропромислового комплексу, заснованих на колективній та інших формах недержавної власності", від 3 серпня 1998 р. № 1211 "Про затвердження Положення про порядок формування і вико-

ристання коштів фондів підтримки індивідуального житлового будівництва на селі", від 5 жовтня 1998 р. № 1597 "Про затвердження Правил надання довгострокових кредитів індивідуальним забудовникам житла на селі" та ін.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 р. № 573-р схвалена Концепція Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року. Ця Концепція визначає основні засади розроблення Загальнодержавної програми соціального розвитку села на період до 2011 року. Мета Програми полягає в забезпеченні створення у сільській місцевості сприятливого середовища для життєдіяльності людей як необхідної передумови ефективного функціонування галузей сільського господарства, сталого розвитку сільських населених пунктів.

Постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158 затверджена Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року. У Програмі вказується, що найгострішими проблемами на селі є відсутність мотивації до праці, бідність, трудова міграція, безробіття, занепад соціальної інфраструктури, поглиблення демографічної кризи та відмирання сіл. Складна економічна і соціальна ситуація на селі зумовлена: невідповідністю програм реформування економіки сільського господарства і результатів їх виконання визначеним соціальним пріоритетам; невизнанням при формуванні бюджетної політики об'єктивної нерівності умов відтворення сільськогосподарського виробництва порівняно з іншими галузями і сферами діяльності, що спричинено сезонністю виробництва, залежністю від природно-кліматичних умов, довготривалістю виробничих циклів і, відповідно, уповільненим оборотом капіталу; незадовільним законодавчим забезпеченням та захистом прав власності селян на землю і майно; недостатнім рівнем фінансової підтримки сільськогосподарського виробництва та соціальної сфери села; недостатнім стимулюванням впровадження інноваційних технологій та інвестицій в агропромислове виробництво; відсутністю паритетних економічних відносин між аграрним сектором та іншими галузями економіки; недостатнім рівнем державної підтримки облаштування сільських територій; передачею об'єктів соціальної сфери сільськогосподарських підприємств до державної та комунальної власності без належного фінансування їх утримання; відсутністю умов для підвищення рівня продуктивної зайнятості, створення додаткових робочих місць у сільській місцевості та підвищення

рівня доходів; недостатнім рівнем розвитку інфраструктури аграрного ринку, тінізацією та монополізацією каналів реалізації сільськогосподарської продукції; проведенням неефективної державної політики щодо створення умов для розвитку кооперативних та інших некомерційних об'єднань сільськогосподарських товаровиробників у сфері заготівлі, переробки, реалізації продукції та фінансового і транспортного обслуговування товарних потоків; відсутністю інформаційного забезпечення сільського населення з питань господарювання в ринкових умовах.

Основною метою Програми є забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринку, гарантування продовольчої безпеки країни, збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності.

Розвиток соціальної сфери села та аграрного сектору забезпечується насамперед шляхом забезпечення впровадження соціальних стандартів та нормативів у сільській місцевості; визначення перспектив розвитку сільської поселенської мережі на період до 2015 р. на основі розробленої та затвердженої в установленому порядку містобудівної документації; удосконалення механізму надання державної підтримки аграрному сектору та забезпечення розвитку сільських територій з урахуванням вимог СОТ.

У 2008—2009 рр. передбачається забезпечити впровадження соціальних стандартів і нормативів у сільській місцевості, розробити форми паспорта соціального розвитку сільських територій та методику його заповнення, провести паспортизацію сільських населених пунктів, з урахуванням результатів якої розробити регіональні програми розвитку сільських територій на період до 2015 р.

Правовому регулюванню соціального розвитку села як правовому інституту притаманні певні принципи. Принципи правового регулювання соціального розвитку села — це виражені у нормах права нормативно-керівні ідеї, положення, які визначають зміст відносин із забезпечення сприятливих умов праці, гідного життя і вільного розвитку людини.

Ці принципи головним чином закріплені у Конституції. До основних можна віднести такі принципи: людина, її честь і гідність є найвищою соціальною цінністю; визнання, дотримання і захист прав людини — обов'язок держави; гарантований

розмір мінімальної заробітної плати; забезпечення державної підтримки сім'ї, материнства і дитинства; захист від безробіття та ін.

Принципи правового регулювання соціального розвитку села розкривають зміст захисту соціальних прав і законних інтересів сільського населення, а гарантії є умовою реалізації цих принципів.

У юридичній літературі виділяють наступні основні принципи правового регулювання соціального розвитку села.

1. *Принцип встановлення гідних умов життя сільського населення.* Цей принцип конкретизує загальноправовий принцип, закріплений у Загальній декларації прав людини (1948 р.) і у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.), який передбачає право кожного на достатній життєвий рівень для нього самого і його сім'ї, що включає належне харчування, одяг і житло, і на постійне покращення умов життя. Принцип встановлення гідних умов життя сільського населення закріплений і у Конституції, яка проголошує, що Україна є соціальною державою, що дбає про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя.

2. *Принцип соціальної рівності.* Держава забезпечує рівність усіх перед законом. Соціальна держава прагне до ліквідації соціальної нерівності. При цьому способи, які застосовуються для досягнення цієї мети, досить різноманітні. Ними можуть бути соціальні корективи, які вносяться у правові відносини, державне втручання в суспільні відносини (охорона праці), забезпечення загальнодоступних найважливіших благ і послуг (розвиток системи охорони здоров'я, освіти), покращення соціального становища шляхом державних виплат тощо[1].

3. *Принцип соціальної справедливості* полягає у створенні рівних умов для усіх суб'єктів відносин із соціального розвитку села.

4. *Принцип соціальної відповідальності* передбачає, що організації, підприємства, установи і інші суб'єкти, які здійснюють свою діяльність у сільській місцевості, зобов'язані для своїх працівників за рахунок власних коштів забезпечувати професійну і технічну безпеку, знижувати соціально-психологічні ризики праці та ін.

[1] Див.: *Чичкин А.В.* Правовое регулирование социального развития села: понятие, особенности, принципы // Аграрное и земельное право. — 2005. — № 4. — С. 49.

5. *Принцип державної підтримки соціального розвитку села.* Як відомо, сільське господарство несе значні збитки, пов'язані з диспаритетом цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, неплатежами, неповним і несвоєчасним бюджетним фінансуванням. Рівень доходів значної частини сільськогосподарських виробників не дозволяє їм вести виробництво на розширеній основі, підтримувати і оновлювати матеріально-технічну базу і соціальну інфраструктуру[1]. Все це обумовлює необхідність надання селу державної підтримки. Така підтримка надається, як правило, шляхом використання економічних методів регулювання, але здійснюється вона у певних правових формах. Так, Закон "Про державну підтримку сільського господарства України" визначає основи державної політики у бюджетній, кредитній, ціновій, страховій, регуляторній та інших сферах державного управління щодо стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та розвитку аграрного ринку, а також забезпечення продовольчої безпеки населення.

У ст. 2 Закону "Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001—2004 років", який визначає основні засади державної політики на період реформування сільського господарства як пріоритетної галузі народного господарства, встановлено, що пріоритетний розвиток сільського господарства забезпечується шляхом: підтримання стабільної законодавчої та нормативно-правової бази з метою забезпечення передбачуваних умов розвитку підприємництва в сільському господарстві; невтручання органів виконавчої влади у вибір форм господарювання та господарську діяльність суб'єктів підприємництва, крім випадків, передбачених законами; стимулювання розвитку приватного підприємництва; забезпечення суб'єктам господарювання захисту прав власності на землю, майно та результати своєї праці; державної підтримки наукових досліджень зі створення та впровадження нових екологічно чистих ресурсозберігаючих технологій вирощування, поглибленої переробки сільськогосподарської сировини та виготовлення з неї конкурентоздатної вітчизняної продукції; проведення закупок сільськогосподарської продукції до державних ресурсів; підтримки сільськогосподарських товаровиробників, інфраструктури аграрного ринку, виробництва стратегічно важливих видів сільськогосподарської продукції, спрямованих на забезпечення продо-

[1] Див.: *Козырь М.И.* Аграрное право России: проблемы становления и развития. — М.: Право и государство, 2003. — С. 63.

вольчої безпеки держави; формування цінового, податкового і кредитного механізмів з урахуванням специфіки сільського господарства як галузі з сезонним характером виробництва, уповільненим оборотом капіталу і низькою нормою прибутку; дотування виробництва продукції тваринництва, рибництва та рибальства, льону; сприяння розширенню вітчизняної сировинної бази для виробництва тютюнових виробів, а саме введенням обов'язкового використання вирощеної і ферментованої в Україні тютюнової сировини у вітчизняних сигаретах неліцензованих марок, захищених знаком для товарів України; поєднання обов'язкового і добровільного страхування; створення умов для забезпечення кредитами сільськогосподарських товаровиробників з урахуванням сезонності виробництва; сприяння розвитку мережі дорадчих сільськогосподарських служб і системи моніторингу аграрного ринку.

6. *Принцип стабільного соціального розвитку сільських територій та сільського населення.* Рівень та якість життя сільського населення в основному визначається благоустроєм території проживання населення. Тому законодавство про соціальний розвиток села передбачає розвиток і соціальної, і інженерної інфраструктури на селі.

У ст. 10 Закону "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві" вказується, що держава захищає сільську поселенську мережу незалежно від категорії, величини та місця розташування сільських населених пунктів. Будь-які перетворення сільських поселень (об'єднання, роз'єднання, перейменування, переведення до іншої категорії тощо) можуть здійснюватись за рішенням сесій районних рад лише з волі жителів цих поселень.

7. *Принцип адресної підтримки населення із надання соціальних послуг, соціальної допомоги, соціального обслуговування.*

2. Організаційно-економічні та правові засади, що забезпечують пріоритетність соціального розвитку села

Пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу об'єктивно випливає з виняткової значущості та незамінності вироблюваної продукції сільського господарства у життєдіяльності людини і суспільства, з потреби відродження селянства як господаря землі, носія моралі та національної

культури. Високий рівень соціально-економічного розвитку села є основною умовою продовольчого та сировинного забезпечення країни, її економічної незалежності.

Основні умови, зміст і межі пріоритетності розвитку соціальної сфери села та агропромислового комплексу в структурі народного господарства сформульовані Законом "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві". Стаття 1 Закону серед організаційно-економічних та правових заходів, що забезпечують пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу, виділяє: надання агропромисловим товаровиробникам права вільного вибору форм власності і напрямів трудової та господарської діяльності, повної власності на результати своєї праці; створення необхідної ресурсної бази для всебічного задоволення виробничих потреб і розвитку соціальної інфраструктури; зміни державної інвестиційної політики, зокрема спрямування інвестицій на першочергове створення матеріально-технічної бази з виробництва засобів механізації, хімізації, переробної промисловості, будівельної індустрії для агропромислового комплексу з метою поліпшення його соціально-економічного становища і наукового забезпечення та соціальних умов життєдіяльності трудових колективів; повного ресурсного забезпечення капітальних вкладень для соціально-економічного розвитку села та агропромислового комплексу; еквівалентного товарообміну між промисловістю та сільським господарством на основі паритетного ціноутворення на їх продукцію; регулювання відносин агропромислових товаровиробників і держави за допомогою системи бюджетного фінансування, кредитування, оподаткування, страхування і з широким застосуванням комплексу пільг; формування належної соціальної інфраструктури села; спрямування демографічної політики на зміну міграційних процесів на користь села, створення соціально-економічних умов для природного приросту сільського населення, всебічного розвитку сім'ї; підготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів та кадрів масових професій для всіх господарств і напрямів виробничої діяльності; створення рівних можливостей для всіх громадян, які постійно проживають і працюють у сільській місцевості, в задоволенні соціальних, культурно-освітніх і побутових потреб; створення системи аграрного законодавства.

Пріоритетність розвитку соціальної сфери села та агропромислового комплексу забезпечується зміною структури інвестицій в народному господарстві, переорієнтацією промислового

виробництва на їх потреби, зростанням обсягів капіталовкладень і матеріально-технічних ресурсів. Нові програми соціально-економічного розвитку України не можуть бути прийняті без урахування пріоритетності розвитку села.

Формування програм будівельно-монтажних робіт і забезпечення їх матеріально-технічними ресурсами та обладнанням на всіх рівнях управління здійснюються в порядку, за якого потреби агропромислового комплексу та інших галузей, що здійснюють капітальні вкладення в розвиток соціальної і виробничої сфери села, задовольняються першочергово і в повному обсязі.

Промислові підприємства, будівельні та інші організації компенсують у повному обсязі збитки за невиконання поставок матеріально-технічних ресурсів або будівельно-монтажних робіт.

Статтею 6 Закону передбачено державне інвестування розвитку соціальної сфери села та агропромислового комплексу.

Будівництво в сільській місцевості об'єктів освіти, охорони здоров'я, культури і спорту, водопроводів, каналізаційних систем та споруд, мережі газо- і електропостачання, шляхів, об'єктів служби побуту, благоустрій територій, а у трудонедостатніх селах, крім цього, спорудження житла здійснюється за рахунок державного і місцевого бюджетів.

Функції розпорядника цільових державних централізованих капіталовкладень у соціальну сферу села покладаються на органи місцевого та регіонального самоврядування і місцеву державну адміністрацію, які несуть однакову відповідальність з іншими учасниками інвестиційного процесу за цільове та ефективне їх використання.

Будівництво меліоративних, гідротехнічних, електроенергетичних споруд та мереж, обводнення земель, здійснення протиерозійних заходів, хімічної меліорації, закладка багаторічних насаджень, будівництво і технічне переозброєння підприємств переробної промисловості, сприяння розвиткові фермерських господарств, колективних та інших підприємств, формування виробничої інфраструктури в сільській місцевості здійснюються відповідно до державних програм.

Витрати на утримання всіх закладів соціально-культурного та спортивного призначення в сільській місцевості, в тому числі будинків для інвалідів і ветеранів праці, дитячо-юнацьких спортивних шкіл, а також на проведення фізкультурно-спортивних заходів фінансуються з бюджету.

Усі шляхи, що зв'язують сільські населені пункти (у тому числі в межах цих населених пунктів) з мережею шляхів загального користування, належать до категорії шляхів загального користування. Забороняється ліквідація, реорганізація та перепрофілювання закладів охорони здоров'я, освіти, соціального захисту населення (будинки-інтернати для престарілих та інвалідів) у сільській місцевості.

Важливе значення має ст. 7 Закону, яка передбачає економічне стимулювання трудових колективів підприємств і організацій, які виконують роботи для агропромислового комплексу. З цією метою непрофільні промислові підприємства, що виконують державне замовлення на проектування та виготовлення машин, обладнання і запасних частин для агропромислового комплексу, включаючи об'єкти соціально-культурного призначення, забезпечуються матеріалами централізовано.

Розділ III Закону присвячений питанням соціальної захищеності селян і сільськогосподарських підприємств. Так, ст. 8 Закону закріплено, що селу надається перевага порівняно з містом (у розрахунку на душу населення) у спорудженні житла, об'єктів освіти, культури і спорту, охорони здоров'я, побуту, торгівлі, газифікації, водо- і електропостачання, телефонізації, зв'язку, комунальних об'єктів, в послугах радіо і телебачення, забезпечуються рівні з містом умови постачання промисловими та продовольчими товарами, а також рівень медичного, культурного, спортивного, комунально-побутового, транспортного і торговельного обслуговування за науково обгрунтованими нормативами. Законом встановлені пільги особам, які переселяються і проживають у трудонедостатніх населених пунктах, а також пільги для індивідуального житлового будівництва на землях сільських населених пунктів.

Сільські жителі та працівники агропромислового комплексу, які проживають у селищах міського типу, використовують електроенергію за пільговими тарифами. Ці пільги поширюються також на пенсіонерів, які перед виходом на пенсію працювали в сільськогосподарському виробництві та соціальній сфері села не менше 15 років і мають особовий рахунок на використання житла, а також працівників фермерських господарств, колективних та інших сільськогосподарських підприємств, які проживають у містах обласного і районного підпорядкування.

Держава забезпечує проведення демографічної політики щодо зміни міграційних процесів на користь села, створення со-

ціально-економічних умов для підвищення народжуваності та всебічного розвитку сім'ї шляхом запровадження системи пільг.

Політика цін спрямовується на постійне дотримання еквівалентного обміну між сільським господарством та промисловістю, іншими галузями народного господарства.

Фінансування наукових досліджень з проблем соціального розвитку села та агропромислового виробництва здійснюється в основному за рахунок державного бюджету.

Підготовка, перепідготовка і підвищення кваліфікації спеціалістів та робітничих кадрів для виробничої і соціальної сфери села у державних навчальних закладах здійснюються за рахунок державного і місцевого бюджетів, а також на підставі договорів між навчальними закладами, підприємствами, організаціями.

Зважаючи на сьогоднішні умови, в яких опинилося селянство України, слід підтримати Н. Титову, яка вважає за необхідне прийняття Програми "Село України", яка містила б такі основні розділи, що забезпечують спеціалізацію конституційних прав громадян України для селян:

1. Підвищення соціального статусу селянина в суспільстві, зокрема в таких напрямах: а) вільного розвитку особи; б) забезпечення пільгового права на освіту; в) добровільного вибору організаційних форм використання земель сільськогосподарського призначення; г) державного гарантування мінімальної оплати праці; д) державного гарантування права на відпочинок; е) забезпечення реального соціального захисту; є) забезпечення в різних формах охорони здоров'я, медичної допомоги та медичного страхування; ж) введення стабільного пільгового оподаткування та кредитування; з) державної допомоги в покращенні сільської інфраструктури.

2. Пріоритетне бюджетне фінансування села.

3. Пільгове державне кредитування потреб селян та усіх організаційно-правових аграрних структур: фермерських господарств, сільськогосподарських кооперативів, особистих селянських господарств, приватних аграрних підприємств тощо.

4. Системне пільгове оподаткування сільськогосподарських товаровиробників.

5. Збереження та відновлення раціональних крупних колективних сільськогосподарських підприємств, сільськогосподарських кооперативів тощо відповідно до ст.ст. 93—110 ГК.

6. Розробка спеціальної державної програми "Молодий фермер України" зі стимулюючими умовами проживання та праці для молоді на селі.

7. Надання податкових пільг приватним формуванням, які функціонують в Україні і за її межами, за умов спонсорування ними потреб села.

8. Організація простої і прямої державної та приватної форм реалізації сільськогосподарської продукції (без посередників).

9. Стимулююча оплата вироблення екологічно чистої сільськогосподарської продукції.

ТЕМА 9
ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

1. Поняття юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства
2. Майнова відповідальність в аграрному праві
3. Дисциплінарна відповідальність в аграрному праві
4. Матеріальна відповідальність працівників сільськогосподарських організацій
5. Адміністративна відповідальність за порушення аграрного законодавства
6. Кримінальна відповідальність за порушення аграрного законодавства

1. Поняття юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства

В умовах формування України як правової держави юридична відповідальність набуває винятково важливого значення серед інших видів соціальної відповідальності. Це зумовлено тим, що застосування заходів юридичної відповідальності значною мірою забезпечує захист прав і свобод людини, має превентивну запобіжну функцію щодо можливих правопорушень тощо. Дослідження теоретичних проблем юридичної відповідальності за правопорушення у сфері сільського господарства набувають особливого значення в науці аграрного права.

Юридична відповідальність в об'єктивному розумінні — це правовий інститут. Це сукупність юридичних норм про дозволені і підтримувані державою способи і засоби примусового і несприятливого впливу на осіб, які ухиляються від добровільного виконання покладених на них законом обов'язків або договірних зобов'язань або порушують встановлений законом правопорядок[1].

[1] Див.: *Чубуков Г.В.* Ответственность за нарушение аграрного законодательства / Аграрное право / Под. ред. *Г.Е. Быстрова, М.И. Козыря.* — М., 1998. — С. 400.

Як правовий інститут відповідальність є обов'язковим елементом механізму правового регулювання суспільних відносин. Вона спрямовує поведінку правозобов'язаних осіб в потрібне, визначене законом русло. В аграрному праві юридична відповідальність є комплексним правовим інститутом, що охоплює систему різногалузевих норм, які закріплюють види та порядок застосування заходів за порушення аграрного законодавства.

В суб'єктивному аспекті поняття "юридична відповідальність" зводиться в основному до обов'язку правопорушника понести, перетерплювати заходи державно-примусового впливу (санкції) за вчинене правопорушення[1].

Юридичну відповідальність можна розглядати і як правовідношення між державою в особі її органів і правопорушником, на якого покладено обов'язок понести відповідні несприятливі наслідки за вчинене правопорушення, за порушення вимог, які містяться в нормах права[2].

Важливою ознакою юридичної відповідальності є її взаємозв'язок із державним примусом та іншими заходами впливу на особу правопорушника. Крім того окремі автори вказують, що заходи державного примусу можуть виявлятися у формі особистого, організаційного або майнового характеру[3].

Таким чином, відповідальність за порушення аграрного законодавства — це обов'язок особи, яка вчинила правопорушення в аграрній сфері, понести несприятливі наслідки особистого, організаційного, майнового характеру, які встановлюються державою і закріплені в санкціях правових норм.

Юридична відповідальність за аграрні правопорушення поділяється на ряд видів переважно за галузевою ознакою: адміністративну, кримінальну, майнову, дисциплінарну, матеріальну. О. Браніцький ставить питання про аграрно-правову відповідальність[4].

Суб'єктами відповідальності за порушення аграрного законодавства є посадові особи органів державної влади та місцевого самоврядування, особи, які здійснюють підприємницьку діяль-

[1] Див.: *Алексеев С.С.* Теория права. — М., 1994. — С. 180.
[2] Див.: Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. *Н.И. Матузова, А.В. Малько.* — М., 2000. — С. 599.
[3] Див.: Теория государства и права: Учеб. — М.: Норма, 2002. — С. 435.
[4] Див.: *Браницький О.* Аграрно-правова відповідальність: постановка питання // Підприємництво, господарство, право. — 2008. — № 1.

ність в сільському господарстві, займаються веденням особистого селянського господарства, посадові особи і працівники сільськогосподарських організацій.

Підставою юридичної відповідальності є правопорушення. Правопорушення, які вчиняються вищезазначеними суб'єктами, є неоднорідними. Деякі мають чітко виражений аграрно-правовий характер, наприклад, відмова у наданні земельної ділянки для створення фермерського господарства та ін. Інші правопорушення мають змішаний характер, тобто можуть бути одночасно порушенням правопорядку, визначеного нормами різних галузей права.

Правопорушення — це протиправне винне діяння (дія, бездіяльність), яке посягає на встановлений законом правопорядок. Правопорушення залежно від характеру і тяжкості поділяються на проступки і злочини.

Структурно правопорушення виявляється у його складі: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивна сторона, об'єктивна сторона.

Об'єкт правопорушення — це ті суспільні відносини, які охоплюються нормами права і на які посягає правопорушення. В юридичній літературі розглядають загальний, родовий, видовий і безпосередній об'єкти[1]. Такими об'єктами правопорушень в аграрній сфері можуть бути відносини власності на землі сільськогосподарського призначення, майно сільськогосподарських організацій; відносини в сфері забезпечення безпеки та якості сільськогосподарської продукції та ін.

Вчиняти правопорушення в аграрній сфері можуть юридичні, посадові, фізичні особи, зокрема іноземні.

Для об'єктивної сторони аграрного правопорушення характерна наявність 3 елементів: а) протиправність поведінки; б) спричинення чи реальна загроза спричинення шкоди чи порушення інших законних прав і інтересів суб'єктів аграрного права; в) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і спричиненою шкодою.

Для суб'єктивної сторони аграрного правопорушення характерною є вина правопорушника. Вина — це психічне ставлення особи до своєї протиправної поведінки. Вина виявляється у формі умислу або необережності. Умисел характеризується тим,

[1] Див.: Правознавство: Підруч. / За заг ред. *В.В. Копейчикова, А.М. Колодія.* — К., 2006. — С. 170.

що особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії (бездіяльності), передбачала суспільно небезпечні та шкідливі наслідки і бажала чи свідомо допускала їх настання. Умисел поділяється на прямий та непрямий. Прямий умисел передбачає, що особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії (бездіяльності), передбачала суспільно небезпечні та шкідливі наслідки і бажала їх настання. Непрямий умисел полягає у тому, що особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї діяльності, передбачала суспільно небезпечні та шкідливі наслідки і не бажала, але свідомо допускала їх настання. Необережність як форма вини має місце тоді, коли особа передбачала настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння і легковажно розраховувала на їх запобігання, або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити. Необережність може бути самовпевненістю або недбалістю.

У зв'язку із тим, що аграрні правопорушення є підставою того чи іншого виду юридичної відповідальності, важливою є класифікація аграрних правопорушень на галузеві види залежно від того, в яких галузях законодавства містяться правові норми, які встановлюють заходи відповідальності за правопорушення в аграрній сфері: адміністративні аграрні правопорушення; злочини в аграрній сфері; майнові аграрні правопорушення; дисциплінарні аграрні правопорушення тощо.

Аграрні правопорушення можна класифікувати й за іншими критеріями, наприклад, за суб'єктним складом: вчинювані підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами, громадянами; за ступенем суспільної небезпеки: делікти, проступки тощо.

Особливістю аграрного права є те, що перелік тих чи інших видів правопорушень міститься у різних нормативно-правових актах. Наприклад, Законом "Про державний контроль за використанням та охороною земель" передбачено такі правопорушення в сфері використання земель сільськогосподарського призначення, як забруднення земель, невжиття заходів щодо боротьби з бур'янами тощо. Закон "Про фермерське господарство" вказує на такі правопорушення, як порушення кредитно-розрахункової і податкової дисципліни, санітарних і ветеринарних норм, правил, вимог щодо якості продукції тощо.

2. Майнова відповідальність в аграрному праві

Майнова або цивільно-правова відповідальність характеризується наступними характерними ознаками: за загальним правилом шкода у формі відшкодування збитків відшкодовується у повному обсязі, якщо законом або договором не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі; особа, яка спричинила шкоду, звільняється від її відшкодування, якщо доведе, що шкода спричинена не з її вини; законом може бути передбачено відшкодування шкоди і за відсутності вини її заподіювача тощо.

Майнова відповідальність поділяється на договірну та позадоговірну або деліктну. Договірною вважається відповідальність у формі відшкодування збитків, сплати неустойки, втрати завдатку або позбавлення суб'єктивного права за невиконання або неналежне виконання зобов'язання, що виникло із договору.

Позадоговірною (деліктною) є відповідальність, що настає за вчинення протиправних дій однією особою щодо іншої за відсутності між ними договору або незалежно від наявних між ними договірних відносин. Така відповідальність настає за порушення обов'язку, встановленого законом або підзаконним актом, і найчастіше виявляється у формі відшкодування збитків. На вимогу особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована в інший спосіб, зокрема, шкода завдана майну, може відшкодовуватись в натурі.

Майнова відповідальність за порушення аграрного, земельного тощо законодавства передбачена не лише нормами ЦК, а й нормами земельного та аграрного законодавства, зокрема ЗК. В аграрному праві, як і в земельному, доцільно говорити про особливі умови відповідальності за порушення, зокрема, земельних прав громадян та юридичних осіб. У ст. 152 ЗК передбачено, що захист прав громадян та юридичних осіб на земельні ділянки здійснюється, зокрема, шляхом відшкодування заподіяних збитків. Правові підстави й порядок відшкодування збитків власникам землі й землекористувачам визначаються нормами ЗК (зокрема, ст.ст. 97, 101, 152, 155, 156), а також цивільного законодавства.

Так, власникам землі та землекористувачам відшкодовуються збитки, заподіяні внаслідок:

а) вилучення (викупу) сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом;

б) тимчасового зайняття сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників для інших видів використання;

в) встановлення обмежень щодо використання земельних ділянок;

г) погіршення якості ґрунтового покриву та інших корисних властивостей сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників;

ґ) приведення сільськогосподарських угідь, лісових земель та чагарників у непридатний для використання стан;

д) неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки.

Відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам здійснюють органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, які використовують земельні ділянки, а також органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадяни та юридичні особи, діяльність яких обмежує права власників і землекористувачів або погіршує якість земель, розташованих у зоні їх впливу, в тому числі внаслідок хімічного і радіоактивного забруднення території, засмічення промисловими, побутовими та іншими відходами і стічними водами.

Порядок визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19 квітня 1993 р № 284.

Відшкодуванню, зокрема, підлягають вартість: житлових будинків, виробничих та інших будівель і споруд, зокрема об'єктів незавершеного будівництва; плодовоягідних та інших багаторічних насаджень; лісових та дерево-чагарникових насаджень; водних джерел, зрошувальних і осушувальних систем, протиерозійних і протиселевих споруд; витрати на поліпшення якості земель за період використання земельних ділянок з урахуванням економічних показників, на незавершене сільськогосподарське виробництво (оранка, внесення добрив, посів, інші види робіт), на розвідувальні та проектні роботи; інші збитки власників землі та землекористувачів, в тому числі орендарів, зокрема й неодержані доходи, якщо вони обґрунтовані.

Статтею 207 ЗК передбачається, що незалежно від відшкодування збитків повинні бути відшкодовані втрати. Відшко-

дування втрат (глава 36 ЗК) — особливі санкції земельно-аграрної відповідальності, які не належать до санкцій інших видів юридичної відповідальності.

Правовий інститут відшкодування втрат передбачений законодавством лише стосовно земель сільськогосподарського і лісогосподарського призначення, і основним призначенням його є забезпечення раціонального використання і охорони цих земель, а також компенсація суспільству негативних наслідків соціально-економічного та екологічного характеру внаслідок скорочення площ використовуваних земель та пов'язаних з цим втрат навколишнього природного середовища. Втрати передбачають негативні наслідки, в першу чергу, для всього земельного фонду України, а також для власників земельних ділянок та землекористувачів.

Аналіз ст. 207 ЗК дозволяє визначити втрати сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, до яких належать: а) втрати сільськогосподарських угідь (рілля, сіножаті, багаторічні насадження, пасовища та перелоги); б) втрати лісових земель та чагарників (ЗК користується лише поняттям "землі лісогосподарського призначення". Беручи до уваги, що землі лісогосподарського призначення поділяються на лісові та нелісові, то об'єктом правовідносин, які виникають у зв'язку із відшкодуванням втрат, є лише частина цих земель, а саме лісові землі, тобто землі, на яких розташовані лісові ділянки (ділянки лісового фонду України з визначеними межами, виділені відповідно до Лісового кодексу (ЛК) України для ведення лісового господарства та використання лісових ресурсів без вилучення її у землекористувача або власника землі (ст.ст. 1, 5 ЛК); в) втрати, завдані обмеженням у землекористуванні; г) втрати, завдані погіршенням земель.

Підставами відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва є:

а) неможливість використання за цільовим призначенням як основного засобу виробництва у сільському та лісовому господарстві сільськогосподарських угідь, лісових земель та ділянок під чагарниками у зв'язку із їх вилученням (викупом) для потреб, не пов'язаних із сільськогосподарським і лісогосподарським виробництвом (це вилучення може відбуватися переважно з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб у порядку, передбаченому ст.ст. 146—151 ЗК). При цьому важливо зазначити, що у даному разі не йдеться про правопорушення, а, отже, відшкодування втрат не має характеру юридичної санкції[1];

б) неможливість використання даних земель у повному обсязі внаслідок обмежень прав власників земельних ділянок та землекористувачів відповідно до гл. 18 ЗК;

в) неможливість використання вказаних земель за цільовим призначенням в результаті погіршення якості угідь, спричиненого діяльністю громадян, юридичних осіб, органів місцевого самоврядування або держави;

г) неможливість використання у зв'язку із виключенням сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників із господарського обороту внаслідок встановлення охоронних, санітарних та інших захисних зон відповідно до ст.ст. 112—115 ЗК.

Таким чином, втрати відшкодовуються як за правомірні дії, так і за правопорушення земельно-екологічного характеру.

Втрати відшкодовуються тими особами (фізичними і юридичними), на користь яких здійснено вилучення чи викуп земель, встановлено обмеження землекористування, охоронні та захисні зони.

Відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, спричинених вилученням сільськогосподарських і лісових угідь для цілей, не пов'язаних із веденням сільського і лісового господарства, провадиться юридичними і фізичними особами в 2-місячний термін після затвердження в установленому порядку проекту відведення їм земельних ділянок, а у випадках поетапного освоєння відведених угідь для добування корисних копалин відкритим способом — у міру їх фактичного надання.

Постановою Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. № 7 "Про практику застосування судами земельного законодавства при розгляді цивільних справ" (п. 13) чітко визначено коло суб'єктів, яким відшкодовуються втрати сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, зокрема: уряд Автономної Республіки Крим, обласні, Київська і Севастопольська міські, сільські, селищні, міські ради.

---

[1] Див.: *Титова Н.І.* Відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва / Земельне право України: Підруч. / За ред. *М.В. Шульги.* — К.: Юрінком Інтер, 2004. — С. 277.

Розміри втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню, визначаються за нормативами згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1997 р. № 1279.

Розміри втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва, які підлягають відшкодуванню, визначаються комісіями, створеними Київською і Севастопольською міськими, районними державними адміністраціями, виконавчими комітетами міських (міст обласного значення) рад.

Від відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва звільняються громадяни та юридичні особи у разі використання земельних ділянок для будівництва шкіл, дошкільних закладів, державних об'єктів охорони здоров'я, культури, фізкультури та спорту, соціального забезпечення, державних об'єктів дорожнього будівництва, культових споруд релігійних організацій, кладовищ, меліоративних систем, протиерозійних, протизсувних і протиселевих споруд, під будівництво і обслуговування жилих будинків і господарських будівель, для розміщення внутрішньогосподарських об'єктів сільськогосподарських, рибогосподарських і лісогосподарських підприємств, організацій та установ, видобування торфу за умови повернення земельних ділянок у стані, придатному для попереднього використання, під об'єкти і території природно-заповідного фонду.

Здійснення внутрішньогосподарського будівництва сільськогосподарськими або лісогосподарськими підприємствами, організаціями, установами, а також громадянами провадиться без відшкодування втрат сільськогосподарського та лісогосподарського виробництва.

3. Дисциплінарна відповідальність в аграрному праві

Дисциплінарною є відповідальність, яка застосовується у порядку підпорядкування по службі до працівників підприємств, установ, організацій за вчинення проступків, пов'язаних із трудовою діяльністю, якщо ці проступки не кваліфікуються як адміністративні правопорушення або злочини.

Дисциплінарна відповідальність настає тоді, коли вона передбачена у нормативно-правових актах — КЗпП, статутах, положеннях про дисципліну, правилах внутрішнього розпорядку тощо.

В чинному законодавстві не існує вичерпного переліку дисциплінарних проступків, вони визначаються характером і змістом виробництва. У локальних нормативно-правових актах сільськогосподарських організацій можуть передбачатися конкретні професійні обов'язки і заходи впливу за їх невиконання.

Загалом, працівники зобов'язані працювати чесно і сумлінно, своєчасно і точно виконувати розпорядження власника або уповноваженого ним органу, додержуватись трудової і технологічної дисципліни, вимог нормативних актів про охорону праці, дбайливо ставитися до майна власника, з яким укладено трудовий договір.

За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один з таких заходів стягнення: 1) догана; 2) звільнення.

Законодавством, статутами і положеннями про дисципліну можуть бути передбачені для окремих категорій працівників й інші дисциплінарні стягнення.

Як загальне правило, дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надано право прийняття на роботу (обрання, затвердження і призначення на посаду) цього працівника.

Дисциплінарне стягнення застосовується власником або уповноваженим ним органом безпосередньо за виявлення проступку, але не пізніше одного місяця з дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці.

Дисциплінарне стягнення не може бути накладене пізніше 6 місяців з дня вчинення проступку.

За кожне порушення трудової дисципліни може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення.

При обранні виду стягнення власник або уповноважений ним орган повинен враховувати ступінь тяжкості вчиненого проступку і заподіяну ним шкоду, обставини, за яких вчинено проступок, і попередню роботу працівника.

Якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення.

Якщо працівник не допустив нового порушення трудової дисципліни і до того ж проявив себе як сумлінний працівник, то стягнення може бути зняте до закінчення одного року.

Дисциплінарна відповідальність нерідко є більш ефективною, аніж адміністративна чи кримінальна. Проте її потенціал в сільському господарстві повною мірою не використовується.

Важко визначити також динаміку застосування дисциплінарної відповідальності, адже статистичні спостереження з цього приводу не ведуться. Проте практика свідчить, що депремію вання як дисциплінарне стягнення, передбачене локальними нормативно-правовими актами сільськогосподарських організацій, останнім часом досить поширене.

4. Матеріальна відповідальність працівників сільськогосподарських організацій

Працівники сільськогосподарських організацій несуть також матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на них трудових обов'язків.

Матеріальна відповідальність осіб, які працюють в сільському господарстві, регулюється різноманітними нормативно-правовими актами. Наймані працівники, які працюють на умовах трудового найму в сільськогосподарських організаціях, притягаються до матеріальної відповідальності в порядку, визначеному КЗпП. Члени сільськогосподарських організацій притягаються до матеріальної відповідальності в порядку, передбаченому їхніми статутами, враховуючи вимоги законодавства про працю.

При покладенні матеріальної відповідальності права і законні інтереси працівників гарантуються шляхом встановлення відповідальності тільки за пряму дійсну шкоду, лише в межах і порядку, передбачених законодавством, і за умови, коли така шкода заподіяна підприємству, установі, організації винними протиправними діями (бездіяльністю) працівника. Ця відповідальність, як правило, обмежується певною частиною заробітку працівника і не повинна перевищувати повного розміру заподіяної шкоди, за винятком випадків, передбачених законодавством.

За наявності зазначених підстав і умов матеріальна відповідальність може бути покладена незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності.

На працівників не може бути покладена відповідальність за шкоду, яка відноситься до категорії нормального виробничо-господарського ризику, а також за неодержані підприємством, установою, організацією прибутки і за шкоду, заподіяну працівником, що перебував у стані крайньої необхідності.

Працівник, який заподіяв шкоду, може добровільно покрити її повністю або частково. За згодою власника або уповноваженого ним органу працівник може передати для покриття заподіяної шкоди рівноцінне майно або полагодити пошкоджене.

За шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків, працівники, з вини яких заподіяно шкоду, несуть матеріальну відповідальність у розмірі прямої дійсної шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку.

Матеріальна відповідальність понад середній місячний заробіток допускається лише у випадках, зазначених у законодавстві.

У відповідності з законодавством обмежену матеріальну відповідальність несуть:

1) працівники — за зіпсуття або знищення через недбалість матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні, — у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку. В такому ж розмірі працівники несуть матеріальну відповідальність за зіпсуття або знищення через недбалість інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування;

2) керівники підприємств, установ, організацій та їх заступники, а також керівники структурних підрозділів на підприємствах, в установах, організаціях та їх заступники — у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку, якщо шкоду підприємству, установі, організації заподіяно зайвими грошовими виплатами, неправильною постановкою обліку і зберігання матеріальних, грошових чи культурних цінностей, невжиттям необхідних заходів до запобігання простоям, випускові недоброякісної продукції, розкраданню, знищенню і зіпсуттю матеріальних, грошових чи культурних цінностей.

Відповідно до законодавства працівники несуть матеріальну відповідальність у повному розмірі шкоди, заподіяної з їх вини підприємству, установі, організації, у випадках, коли:

1) між працівником і підприємством, установою, організацією відповідно до ст. 135-1 КЗпП укладено письмовий договір про взяття на себе працівником повної матеріальної відповідальності за незабезпечення цілості майна та інших цінностей, переданих йому для зберігання або для інших цілей;

2) майно та інші цінності були одержані працівником під звіт за разовою довіреністю або за іншими разовими документами;

3) шкоди завдано діями працівника, які мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку;

4) шкоди завдано працівником, який був у нетверезому стані;

5) шкоди завдано недостачею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), в тому числі при їх виготовленні, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу та інших предметів, виданих підприємством, установою, організацією працівникові в користування;

6) відповідно до законодавства на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації при виконанні трудових обов'язків;

7) шкоди завдано не при виконанні трудових обов'язків;

8) службова особа винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу;

9) керівник підприємства, установи, організації всіх форм власності винний у несвоєчасній виплаті заробітної плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсацій за порушення строків її виплати, і за умови, що Державний бюджет України та місцеві бюджети, юридичні особи державної форми власності не мають заборгованості перед цим підприємством.

Межі матеріальної відповідальності працівників за шкоду, завдану підприємству, установі, організації розкраданням, умисним зіпсуттям, недостачею або втратою окремих видів майна та інших цінностей, а також у тих випадках, коли фактичний розмір шкоди перевищує її номінальний розмір, встановлюються законодавством.

Розпорядження власника або уповноваженого ним органу, або вищестоящого в порядку підлеглості органу має бути зроблено не пізніше 2 тижнів з дня виявлення заподіяної працівником шкоди і звернено до виконання не раніше 7 днів з дня повідомлення про це працівникові. Якщо працівник не згоден з відрахуванням або його розміром, трудовий спір за його заявою розглядається в порядку, передбаченому законодавством.

У решті випадків покриття шкоди провадиться шляхом подання власником або уповноваженим ним органом позову до суду.

Стягнення з керівників підприємств, установ, організацій та їх заступників матеріальної шкоди в судовому порядку провадиться за позовом вищестоящого в порядку підлеглості органу або за заявою прокурора.

Суд при визначенні розміру шкоди, що підлягає покриттю, крім прямої дійсної шкоди, враховує ступінь вини працівника і ту конкретну обстановку, за якої шкоду було заподіяно. Коли шкода стала наслідком не лише винної поведінки працівника, але й відсутності умов, що забезпечують збереження матеріальних цінностей, розмір покриття повинен бути відповідно зменшений.

Суд може зменшити розмір покриття шкоди, заподіяної працівником, залежно від його майнового стану, за винятком випадків, коли шкода заподіяна злочинними діями працівника, вчиненими з корисливою метою.

Для покладення на працівника матеріальної відповідальності за шкоду власник або уповноважений ним орган повинен довести наявність умов, передбачених ст. 130 КЗпП.

5. Адміністративна відповідальність за порушення аграрного законодавства

Згідно із ст. 9 Кодексу України про адміністративні правопорушення (КпАП) адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративна відповідальність за правопорушення настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть відповідно до закону кримінальної відповідальності.

Адміністративній відповідальності підлягають особи, які досягли на момент вчинення адміністративного правопорушення 16-річного віку. Суб'єктами правопорушення можуть бути будь-які фізичні особи, в тому числі посадові особи.

КпАП згруповує види адміністративних правопорушень за сферами їх вчинення. Важливо, що Кодекс містить окрему

главу 9, яка присвячена відповідальність за правопорушення в сфері сільського господарства та порушення ветеринарно-санітарних вимог:

— потрава посівів, зіпсуття або знищення зібраного врожаю сільськогосподарських культур, пошкодження насаджень колективних сільськогосподарських підприємств, інших державних і громадських чи фермерських господарств (ст. 104);

— порушення порядку та умов ведення насінництва та розсадництва (ст. 104-1);

— порушення вимог щодо виконання фітосанітарних заходів (ст. 105);

— ввезення в Україну, вивезення з України, транзит через її територію, вивезення з карантинних зон або ввезення до них об'єктів регулювання, які не пройшли фітосанітарного контролю (ст. 106);

— невжиття заходів щодо забезпечення охорони посівів снотворного маку чи конопель, місць їх зберігання та переробки (ст. 106-1);

— незаконні посів та вирощування снотворного маку чи конопель (ст. 106-2);

— порушення правил щодо карантину тварин та інших ветеринарно-санітарних вимог (ст. 107);

— порушення законодавства про племінну справу у тваринництві (ст. 107-1);

— грубе порушення механізаторами правил технічної експлуатації сільськогосподарських машин і техніки безпеки (ст. 108 КпАП).

Водночас, перелік адміністративних правопорушень в аграрній сфері не вичерпується главою 9 КпАП. Глава 5, яка має назву "Адміністративні правопорушення в галузі охорони праці і здоров'я населення", передбачено відповідальність за порушення санітарно-гігієнічних і санітарно-протиепідемічних правил і норм (ст. 42); виробництво, заготівлю, реалізацію сільськогосподарської продукції, що містить хімічні препарати понад гранично допустимі рівні концентрації (ст. 42-1). А в главі 7 КпАП систематизовано правопорушення в сфері землевикористання. Стаття 52 Кодексу передбачає відповідальність за псування і забруднення сільськогосподарських та інших і порушення правил використання земель є правопорушенням, передбаченим ст. 53 КпАП. Крім того, цією главою передбачено наступні види правопорушень та відповідальність за їх вчинення: самовільне зайняття земельної ділянки (ст. 53-1); перекручення або приховування даних державного земельного кадастру (ст. 53-2); зняття та перенесення ґрунтового покриву

земельних ділянок без спеціального дозволу (ст. 53-3); порушення строків повернення тимчасово зайнятих земель або неприведення їх у стан, придатний для використання за призначенням (ст. 54); самовільне відхилення від проектів землеустрою (ст. 55); знищення межових знаків (ст. 56 КпАП).

За вчинення адміністративних правопорушень можуть застосовуватись такі адміністративні стягнення: 1) попередження; 2) штраф; 3) оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; 4) конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення; 5) позбавлення спеціального права, наданого даному громадянинові (права керування транспортними засобами, права полювання); 6) виправні роботи; 7) адміністративний арешт.

Законами може бути встановлено й інші, крім вищезазначених, стягнення. Найпоширенішим видом стягнень за адміністративні правопорушення в сфері сільського господарства є штраф.

При накладенні стягнення враховуються характер вчиненого правопорушення, особа порушника, ступінь його вини, майновий стан,

Адміністративне стягнення може бути накладено не пізніш як через 2 місяці з дня вчинення правопорушення, а за триваючого правопорушення — 2 місяці з дня його виявлення.

У разі відмови в порушенні кримінальної справи або закриття кримінальної справи, але при наявності в діях порушника ознак адміністративного правопорушення адміністративне стягнення може бути накладено не пізніш як через місяць з дня прийняття рішення про відмову в порушенні кримінальної справи або про її закриття.

Якщо особа, піддана адміністративному стягненню, протягом року з дня закінчення виконання стягнення не вчинила нового адміністративного правопорушення, то ця особа вважається такою, що не була піддана адміністративному стягненню.

6. Кримінальна відповідальність за порушення аграрного законодавства

Кримінальна відповідальність передбачена Кримінальним кодексом (КК) України і настає лише за суспільно небезпечне винне діяння (дію або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину.

Особливістю кримінальної відповідальності, в тому числі кримінальної відповідальності за аграрні злочини, є те, що суспільна небезпечність діяння, його караність і кримінально-правові наслідки можуть бути визначені лише кримінальним законом. Притягти особу до кримінальної відповідальності можна лише за наявності вини в її діянні і настанні відповідних наслідків. На відміну від КпАП, КК не систематизує злочини, вчинені в аграрній сфері, в окремий розділ. Власне, останні містяться у різних розділах Кодексу, окремі з них можуть і не мати аграрного спрямування. Так, розділ VI Особливої частини КК "Злочини проти власності" було доповнено ст. 197-1, яка передбачає відповідальність за самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво.

Розділом VII "Злочини у сфері господарської діяльності" як таких аграрних злочинів не передбачено, однак фіктивне підприємництво (ст. 205) може мати місце й у сфері сільського господарства.

Найбільше злочинів в сфері земельно-аграрних відносин передбачено у розділі VIII "Злочини проти довкілля". Зокрема, кримінальна відповідальність настає за такі злочини, як забруднення або псування земель (ст. 239), порушення законодавства про захист рослин (ст. 247); безгосподарське використання земель (ст. 254).

ЗМІСТ

ТЕМА 1
АГРАРНЕ ПРАВО ЯК ГАЛУЗЬ ПРАВА

1. Поняття та предмет аграрного права 3
2. Методи правового регулювання в аграрному праві 10
3. Принципи аграрного права 10

ТЕМА 2
ДЖЕРЕЛА АГРАРНОГО ПРАВА

1. Поняття та особливості джерел аграрного права 13
2. Класифікація джерел аграрного права 15
3. Конституція України як джерело аграрного права 19
4. Закони та підзаконні нормативно-правові акти як джерела аграрного права 24
5. Локальні нормативно-правові акти як джерела аграрного права 32

ТЕМА 3
СУБ'ЄКТИ АГРАРНИХ ПРАВОВІДНОСИН

1. Поняття та особливості суб'єктів аграрних правовідносин 34
2. Класифікація суб'єктів аграрних правовідносин 37

ТЕМА 4
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ЗЕМЛЕВИКОРИСТАННЯ

1. Поняття та склад земель сільськогосподарського призначення. Особливості їх правового режиму 44
2. Принцип раціональності використання земель сільськогосподарського призначення 49
3. Підстави виникнення прав на земельні ділянки у сфері сільськогосподарського виробництва 52
4. Оренда земель сільськогосподарського призначення як форма сільськогосподарського землевикористання 59
5. Права та обов'язки суб'єктів сільськогосподарського землевикористання 70

ТЕМА 5
ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УКРАЇНІ

1. Поняття та юридичні ознаки фермерських господарств. Значення та роль фермерських господарств у розвитку аграрного виробництва 76
2. Порядок створення фермерських господарств 78
3. Правовий режим земель у фермерському господарстві 81
4. Майнові правовідносини у фермерському господарстві 85
5. Припинення фермерського господарства 88
6. Державна підтримка розвитку фермерських господарств 90

ТЕМА 6
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВЕДЕННЯ ОСОБИСТИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ

1. Історичні та законодавчі основи ведення особистих селянських господарств 95
2. Поняття та юридичні ознаки особистих селянських господарств 97
3. Правовий режим земельних ділянок, які використовуються для ведення особистих селянських господарств 99
4. Правовий режим майна, яке використовується для ведення особистих селянських господарств 101
5. Правовий та соціальний статус членів особистих селянських господарств 102
6. Припинення ведення особистих селянських господарств 105

ТЕМА 7
ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ В УКРАЇНІ

1. Поняття сільськогосподарської кооперації 107
2. Загальна характеристика законодавства в сфері сільськогосподарської кооперації 110
3. Поняття та юридичні ознаки сільськогосподарських кооперативів. Умови членства в кооперативі 112
3. Типи та види сільськогосподарських кооперативів 122
5. Земельні правовідносини у сільськогосподарському кооперативі 132
6. Майнові правовідносини в сільськогосподарському кооперативі 135
7. Трудові правовідносини в сільськогосподарському кооперативі 140
8. Правове становище кооперативних об'єднань 141

ТЕМА 8
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЕЛА

1. Поняття та принципи правового регулювання соціального розвитку села 151
2. Організаційно-економічні та правові засади, що забезпечують пріоритетність соціального розвитку села 158

ТЕМА 9
ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

1. Поняття юридичної відповідальності за порушення аграрного законодавства 164
2. Майнова відповідальність в аграрному праві 168
3. Дисциплінарна відповідальність в аграрному праві 172
4. Матеріальна відповідальність працівників сільськогосподарських організацій 174
5. Адміністративна відповідальність за порушення аграрного законодавства 177
6. Кримінальна відповідальність за порушення аграрного законодавства 179